नः ५६
प्रौढमनोरमा-
खण्डनम्, जगन्नाथः
२१६-पत्र
व्याकरण भावप्रकाश

व्याकरण भावप्रकाशनखंडित

इकोगुणवृद्धि· परिभाषेयं व्याख्यानात्· इतिभावः गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादितिभाष्याश
रानुगुणपामनुपसेभवतीमाशयेनपशंकतेपथपीति· नदनुवृत्तेमेति· गुणवृद्धिपदानुवृत्तेमे
वसूत्रबोध्यार्थलाभेइत्यर्थः· एवेनसोनुतसदव्यवच्छेदः· संज्ञाकरणोनामनुसंज्ञिपरत्वे
नतस्यार्थपरत्वादितिभावः सामर्थ्यात्· पुनरत्रसूत्रेतद्ग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः· शब्दवा
पारेति· इहसंगुणवृद्धिग्रहणांतच्छब्दविहितगुणवृद्धिलाक्षणिकः· एवंचानुवृत्तिर्नेतिन
इभाष्यतामर्थमितिभावः एवमेवेतियोजनयालभ्यतेइत्याधिवेत्यर्थः· इमेवासिमध्यात्
सात्रसपोरर्थपरत्वेनानुवृत्तयोरर्थाधिकारात्सादिपिसाद्यावनुवृत्तयदशब्दस्यसं॥
ज्ञापरत्वसेवदृष्टत्वाच्चशब्दपरत्वेनचयोजनालाभइतिभावः· अतएवसंबधानुवृ

तिप्रदर्शकेन तत्सूत्रभाष्ये इको गुणवृद्धी इत्युच्चार्य गुणवृद्धिग्रहणमनुवर्तितं इत्युक्तं त
त्विकद्वैस्मितावन्मात्रमुच्चार्य· एवं चानुवृत्त्यापि जन्मेन ज्ञाप्यता संधे· परं त्वस्मभाष्यस्य
व्याख्यासाभिप्रायेणास्येपि जल्लानन्मतनेस्वभाष्याभिमते· अत एव कैयटोप्युत्तरपक्षत्वेन
तन्मतमभिहितवान्‌किंचानुवृत्तयोरस्यपारसमस्तयोरेकवचनान्तयोर्हि द्विवचनान्तसमा
सेकदेशभूतगुणवृद्धि विशेषणत्वासंभवेन तत्समासंभवः न हि भवति वृत्रभेत्तो दंडी
स्रग्वीति अत एवं मह इत्युद्धीति फलमुक्तं· अत एव न शब्देंद्वेशेश्वरविरोध इति ध्यायं ए
तेनसंबंधानुवृत्तौ मंडूकप्लुतौ वाऽत्र तयोर्मध्ये रोचगौरव मिति संप्रेरणास्तु वृद्ध्यानुवृत्त्यात राम:
योस्यागएवोचितइति कौस्तुभकृन्नरत्नाकरं मंदा एकत्वमसासमः तत्त्यानुवृत्तिप्रदर्शक

माध्यविरोधापत्तेः त्वन्मतेऽपि मन्त्रेषु पदेषु स्वरितत्वप्रतिज्ञायास्तत्प्रयोजनायाश्चा
वश्यकत्वयोगौरवस्य सत्त्वाच्च । गुणाद्धि ग्रहणात्सामर्थ्यादिति भाष्यविरोधापत्तेश्चेति
दिक् । एवं व्याख्यानस्यादिवश्यैदिमादिषु व्यास्यतिव्याप्त्यभयजनकातिव्याप्तेर्निरासफ
लस्य प्रत्यक्षलोकत्वेऽपि नलक्षेष्वसद्भावनुचितं तत्रैकोऽभावादतस्माद्धक्रुत्वेति । तथाचामन्त्र
प्यासेत्वेऽपि सहादीनामह्रस्वत्वाभावे मत्वदुभयस्य च जनकातिव्याप्तेर्निरासस्यैव फलत्वमिति
भावः । ऋच्येवेष्यमन्त्र ह्रस्वादिपदानुवृत्तिफलं तु दिवउदिमादि । गणानिर्देशस्तु संज्ञोपस
र्जनव्याहृत्यर्थं डजरार्थश्चेति बोध्यं । पथ्यपनेस्य ग्रहणात्प्रमाख्यानात्पासेपारिस्मादिज्ञाप
काद्वसः हेसमाङ्स्मादि सिद्धिः । एवमिदमोमः हृदोषपञ्चसीति ज्ञापकादिमभिन्मादि सिद्धिः

१

2

एवंपथ्याइमस्यमूलकृद्दाहिमतेइन्तोद्दिसद्वेदृग्रहणात्ज्ञापकात्सिद्धिरितितेषामुक्ति
रयुक्तातथापिज्ञापकानादरेणानडुक्तिः · किंचोक्तज्ञापकैरानुमानिकेवचनानांकल्पनापे
क्षयाशब्दव्यापाराश्रयणमेवलाघवादुचितमितितडुक्तिः · वस्तुतोधोःशब्दसिध्यर्थंतथा
व्याख्यानावश्यकतयापंपाद्दूमादीनामपिततएवसिद्धाज्ञापकाश्रयणोफलाभावोविप
रीतगौरवंच ~ न्यनतएवधोरित्यस्यमूलेपाठगुक्तिः · एवंचमूर्धन्यतल्लस्यमूः · नचपूर्वपक्षेऽपमर्दे
नोत्तरोत्तरोक्तस्यसर्वत्रप्रसिद्धत्वेऽपिवैपरीत्यंनक्वचिद्दृष्टमितिवाच्यं · श्रुतिलिंगादीनांसर्व
मीमांसायांस्पष्टत्वात् · तस्मादवस्तुमध्यमःपक्षइतीदृत्तत्वभाष्यानुयातत्वानियमाभावाच्चः आ · रामः
प्यदूलोपीदमेवाकूतं · एतेनेतइतिसामान्यापेक्षज्ञापकेनस्वरूपविधावस्मानुपपत्त्यासा

योरित्यस्यापिसिद्धिः तथाचगुणावृद्धिपदमात्रानुवृत्तेर्हस्तस्यदत्मागएवाचितइति
रत्नाकराद्युक्तमपास्तम्ः ऽक्रपुक्तेः किंचकृभ्वस्तिनशब्देककारोकारयोरनतिप्रसंगापत
सचारितार्थ्यात्‌ः नचैकद्दूतस्यसर्वनामस्थानविशेषत्वाद्येननाव्यवधानस्यायेननानि
प्रसंगइतिवाच्यम्‌ः नन्नंगोरेशप्रसपरस्यास्थितांकासत्वेननथाऽन्वयस्येवाभावात्‌ः एतेनाद
विधिसामर्थ्यात्‌प्रयासम्‌ः एवंचपंथाइतिबोरितिवन्नरुत्थमेवोदाहरणमितितथा
रव्यानंतद्दुक्तिश्चपुरुक्तेवेतिदिक्‌ः एवमावर्तमाहनत्वेतिः दीर्घइतिः अत्रसंतस्यसनेनेति
भावः ननुतच्चेत्यनेनसत्रपरामर्शात्तस्यविधिषुतथाऽनन्वयात्संभवतीमाद्युतरग्रंथासं
गतिः सन्नात्पातत्वात्पदशब्दपरामर्शापिनयुक्तइत्यतआहदकारइतिपदंचेतिः एवंचे

कर्तृत्वस्यैव परमप्रमेयत्वं पदमिति स्वरूपकथनं · न त्वेतेनुक्तमादिलक्षणं · अत एव प्रमेयत्वे भेद
विवक्षाङ्गीकारः · अत्र सर्वव्याप्तिः स्पष्टैव इत्यन्तरस्य कर्तृत्वेनान्वयो न स्यात् · अत एव पदादिशब्दे
न सामानाधिकरण्यमिति भावः · तत्फलितमाह अनेनेति इकार इति षष्ठ्यन्तमित्यादिव्याख्याने
नेत्यर्थः प्रसङ्ग इति · स एव प्रकृत इति स्फुटीभविष्यति · न चैवमेकारगुणादिसाद्दश्यं सम्प्राप्तिः स्या
त् · गुणादिपदश्रवणात् · न चानिर्दिष्टस्थानिकत्वान्न तथा · अकारमात्रेः स्थानित्वनिर्णयस्य
वाक्यार्थबोधोत्तरकालिकत्वात्पूर्वमभावादिति · अहमत्र इति · आदिनाऽतडुपधायाः इत्या
दिसंग्रहः · इमामगृभ्णन्निति मन्त्रे रशनामात्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपलिङ्गसत्त्वेपि इत्यश्वाभि राम:
धानीमादत्ते इति तदीयब्राह्मणगतस्यादत्ते इत्येतद्विधायकः इति मन्त्रस्य करणत्वबाधकः

न्यथाभिधानीमितिद्वितीयाश्रुतिर्निरपेक्षरवारवासाधकत्वबोधिकेतितस्याः प्राबल्या
दश्वरशनाद्दानेनतस्याविनियोगोनोक्तलिंगेनतन्मात्राद्दानेइतिपूर्वमीमांसायांश्रुतिर्लिंगे।
तिसूत्रेस्पष्टं·तदभिप्रेत्याहलिंगस्येति·इन्द्रपदोपस्थितिद्वारातदर्थप्रकाशनसामर्थ्य
रूपगुणादिपदनिष्ठलिंगस्यसमर्थः श्रुतीति·अचइन्द्रादिश्रुतीसमर्थः हेतेः·निष्पन्नेः·उक्तका
रणाबाधकाभावयोःसत्वादितिभावः·निर्दिष्टेति·तथाचस्यामाकांक्षाऽनियमप्रसक्तेयार
भावइतिभावः·उपस्थितस्येतिशंकाकोक्तरीत्येतिभावः·वस्तुतऽकर्मास्यानुपस्थितिरेवतद्ध
व्यनपत्ताहापीति·कालक्तिरिवं·अनन्वयइति·अर्पद्वारेतिशेषः·जातेष्टान्वयबाधेननै
राकांक्ष्यात्·तथाचफलाभावादपिनतथेतिभावः·नन्वेवंसावधातकेमाद्दावपितद्दापत्तिः

१५=३

उक्तरीत्यातत्रापितनः प्राकूबाधनिष्पत्तेः तथ्याचास्मनिर्विषयतापत्तिरतस्मात्सार्वधातुके
इति·तद्रूपेति··अत्रेमेकदूतिपदेशोपस्थितिमित्यर्थः··अभावेनेति·गुणादेर्नानेकात्वेनास
वीदेशत्वात्तस्यानवधीत्वानिर्णायकनातेमादेशत्वाच्चेतिभावः··बाधएवनेति·लक्षणसंस्का
रकोनेत्यर्थः··अंगसंबंधिगुणाभवनमितिसामान्यधीस्थेस्यवहेतोःमत्वान·अतएवावि
धेयसमर्पकत्वेनगृहीतगुणादिपदश्रुतिरिक्तपदोपस्थितेलिंगमत्वेनग्रहणास।
तिबाधकेविधिवाकोपपन्नतापाविधेयविभक्तित्वेनदतत्वात्तेपासमूहबोधेजातएवअ
तएवगुणादिपदानामकूपदोपस्थापनेनसफलानामपिवाक्यार्थान्वयिताः·तदर्थस्मंत रामः
दनन्वयित्वेऽविधेयत्वेनोपस्थापकत्वसेवमंगापत्तेः·अत्रसतीसाध्वकृपाहद्विपेस्मादोप

च्छब्दादेस्तद्बाधकत्वेनातत्त्वान्नसेतिभावः तस्मिन्सामान्यबोधेलक्षणासंस्कारका
त्वात्स्थानपदानध्याहारेणातन्निरूपितसंबंधाभावेनसंबंधत्वेनभानात्तदानिर्णायपा।
स्थानषष्ठीरूपलिंगाभावादस्तोमस्येत्यस्याप्रवृत्तिः किंत्वस्य उक्तलिंगसत्त्वात्तन्न
ष्ठ्यादिनिधापेगंतोगेस्यमादिर्ग्रपमवतारपति एवेत्यति लक्षणासंस्कारकवाक्यार्थबो
धेचेत्यर्थः तत्रस्थामाकांक्षायाएवसत्त्वेनस्थानषष्ठीत्वनिर्णायकसहायामसत्त्वादुक्त
पदोपस्थितौतुतच्छास्त्रस्थानपदाध्याहारेणाकादिपदघटितवाक्यार्थबोधेसतितन्ना
निर्णायः एतेनेगुपस्थितौपदार्थोपस्थितिमात्रेनिमित्तमितिपदैकवाक्यतयाऽन्वया
देनरंगत्वमस्याः विधीयतेइतित्वन्नवादेशाप्रभावात्कल्पितार्थकल्पनेनक्तेत्यस्यापिनु

5

विधिवाक्यस्थावांतरवाक्यार्थबोधोनंतरं तदेकवाक्यतया संबध्यते इति बहिरंगत्वं त
स्याः तं विना स्थानषष्ठ्या निर्णीतानुमशकत्वात् इति भावः प्राचामनुरोधेनेति ध्वनित
।साभासमेबाधे बाधकाभावात्। तस्मात्ततीसाम्यावश्यकत्वाच्च स्थानुवादे इत्यस्याम्नाति
रिक्तापास्त्रसत्वाच्चेति दिक्। नं तरंगत्वेहेतुमाह पदैकेति। एतदुपस्थितेनेत्यादिशबाधे
न निर्णीयस्तदाह स्थानषष्ठीत्वेति। स्वनेत्यस्य तिङ्गेणानीमाहावादे इति भावः इदं चक्र
लकल्पने। बहिरंगत्वे हेतुमाह वाक्येकेति। तस्याश्रयत्वस्थानषष्ठीतन्वात्तलेनास्य प
ति एतेनेदमपास्तमिति भावः। नन्वेवेति। तदेतेन हृदि निधायोक्तक्रमेणगान्वयमाह समर्पक:। राम:
स्येवेति। तथा चान्वयेनावयवषष्ठीत्वनिर्णये स्वस्य ध्यः। निर्णीयेनेति। स्वार्थिकेनेति भावः।

नन्वस्य परिभाषात्वोक्तेरविधित्वान्नियमत्वं हरापास्तमतश्चाहतत्रारिति सार्वधातु
कार्धधातुकयोरित्यादिभिः न्यमयातेषांकेषांचिदेकत्वमन्यत्र तर्पवादो परिभाषेयम
स्तुक्विचिदिति भावः स्यान्नियमे तिन्संमानेत्सयोः श्चाभावे समेवतिवादिगनिकोः श्चाभा
विकल्पेवतितेन्नियमसर्वेः तथाचनायत्रासिद्धानियमविधिः किंतुपरिभाषाणामा
नियमेकारिणीत्वं स्वस्थानियामकतयानियमार्थत्वव्यवहारः एवमेग्रेपिद्रष्टि
भावः तत्राशपद्रूतिपक्रियापामसादकेताराशपदं तसर्वः तत्सर्वमिति मूलटीकोक्तमिम
र्थः ननुताभ्यामुक्तं नियमपक्षमनङ्घततत्र भाष्यविरोधाद्रूपस्यत्वं प्रतिज्ञापदेत्वासिद्धिवा
रिकातच्छेषपक्षमिमादिहेहनकिंचेपुक्ताकष्टं पेड़िमानां नियमतच्छेषपास्तित्वतत्रद्रु।

लयोरिवमहमिदस्यस्यरूपत्वेनावस्यतत्वहृषितत्वप्रयोगहं कन्नस्यैवाभावेनतद्दूषितत्वस
हृरोत्मारित्नत्वेनास्यग्रंथस्यासंबहुत्वादन्नम्माहृदयोरिस्मादि॰ विवेरवांनस्याकार्यवा.
धातरंस्वस्वेहेतुवर्णायुगपत्त्रहणाविनिशेषः॰ विशेष्यविशेषणाभावेकामचारात्हद्
गरूपस्येति॰ सार्वधातुकादिपरगस्येतिशेषः॰ एवमग्रेपि॰ इदं च कल्पितार्थकल्पने॰ शा
ब्दस्त्वंस्य॰ अंगस्येतिभागेवासंज्ञलनीयेतेनमरांगस्यगुणाद्यति॰ ननु इगन्तकेः॰ प्रा
भाविकल्पवेतिनियमापेक्षाऽस्याविशेष्यते॰ इकस्समरांगस्यगुणाद्यति॰ नदेपंशेष
भतावित्रिमंतरक्षसन्तस्याः॰ पश्चाइपस्थितत्वान्नेमइकत्वाद्वा॰ यदि प्रागिकान्तांगस्यावि
शेषणात्तदंतविधाविगंतस्यांतमंगसंस्यगुणाद्यति॰ ततोऽस्मानंमप्राप्तोनन्नियमापानोम रामः

स्येति संबन्धानेन तस्य योग्योऽन्यस्तस्य गुणादिरिति । तद्दानमंतराकृतार्थस्याभ्यासोऽपर्यन्तः शेषभूते
तिन च नियमपक्षेऽपि मानाभ्यो क्रतौ मांऽन्तरंगत्वबहिरंगत्वशंकयाकल्पयं युगपत्स्याभिरिति वा
च्यासिद्धान्तरीत्याशंकाया अभावात् । विहितगुणाकाङ्क्षोऽस्यानियममात्रार्थत्वेनास्याप्य
वांतरवाक्यार्थबोधानंतरमेव प्रवृत्तेरभ्युपगमात् । इको गुणात्स्याश्रायोक्तार्थबोधकाले विधेरप्यवांतर
वाक्यार्थबोधेऽबाधकेन तद्बोधार्पितस्त्वाद्विधिमंतराकृतससंबध्यसेत्याहेव सार्वधातु
केत्यादाविष्टकंत्सांगं तद्विशेष्यविशेषणाभावमात्रप्रतिपादनेनार्थवत्तनुवा तत्त्ववाधार्थ्यं ।
कथनेदितितदनेल्लस्य: । एतेन तावन्मात्रात्मापरिभाषयोर्वैकवाक्यत्वनेच्छापशब्दार्थपद
तिनव्याप्तिमतं । न्यूनत्वैतन्मूलकतयैतितोगुणस्यसगनिरिमपास्त । उक्तहेतोः राजकीय

निमादायवलोन्यस्येतत्प्रसङ्गमापत्तेर्भ्रम· मित्रं देशस्य योऽसिध्योऽड निराकांक्षयोर्विषयुपकारकयोरे
कवाक्यत्वस्यापद्यादृश्यपि त्वमशक्यत्वाच्च· उक्तमेव्यस्तु समाप्यन्यकृतेनरवेति हिक्· तद्ध्वनपक्षा
होऽभयपेति· पर्यवसानमिति· तत्स्य श्रेपादृशोऽविशेष्यविशेषणाभावस्याप्येकमेतराहृस्यताद
शः प्राचोक्तनियमपक्षेऽपि तस्मोभाव्या वन्तुकोऽपि नातिरिक्तस्व· किन्तु तस्मात्च्छेषपक्षे एवप
र्यवसानमन्तर्भावदृष्टिनत्योर्मेदृष्ट्रमपर्यः· स्वतत्स्वभव्याद्देतन्तूनतेतिभावः· तच्छेषशब्दार्थ
माहसद्भ्यादि· दृष्टिवेति· तदर्थदृष्टमनुषञ्जते· एतेन पद्यपि नियमपक्षोऽनतच्छेषपक्षद्दृत
स्फुटमेव· नपापि तच्छेषपक्षहृपपद्दृषितत्वमस्येवेतिमामाक्षिपथ्याश्रुतानि श्राये निध्वा। रामः
निते· तच्छ्रनपत्राहेवेचेति· तपारेकोचेमप्य·· विरोधादिति· तत्वोपात्तवेकत्वासंभवादितिभा

वः न्वयनयोः परिभाषयोः सर्वाद्देशोतिः मिदेहरितिसूत्रबलाद्धि [illegible] तिशेषः तथान्वमे
यतीत्यासिद्धिः इदमेव तच्छब्दपक्षे हृदयगामितिभावः नहिरोधः साम्यविरोधः इतिभावः क
क्षपेडितानामितिशेषः अतएव नियमपक्षंहृदयपित्वतितेनोक्तंनैतदाहतमहतच्छब्दपक्ष
मितीतिः स्वरूपमेहतयोक्तिपुकानर्ववित्तनयान्वतएवमात्मोक्तिमत्येषक्रमितिभावः आ
हरमेनेनगुरुमनेसूचितामरुचिमल्लक्षद्धाहतच्छब्दपक्षेपीतिः तस्यकारंसंक्षेपेणाहमिदे
शितिः उपवेतीतिः नमस्यवगर्भेसमाहारद्वंद्वइतिभावः आदिनामनेरिपन्याचइत्यपकृष्यतेइ
त्यादिसंग्रहः भाष्यकृतिः नस्वकल्पितेतिभावः पत्तु एवंसतिनियमपक्षमनुपत्तच्छब्दपक्ष
मित्यादिभ्याहरतिन्यूनेपचसंतवपटितेतच्छब्दपक्षेपीत्यादस्माभिरिस्मंतेपरैरुक्तंरिक्तवचइ

८

8

निरवेडनकृतंतन्त्रःमध्यग्रंपस्येशाबीपत्वेनैक्यासंगतेःअतस्वतत्त्ववोधकाहृरिस्पस्यसा
त्त्वेननतत्त्वनुवादेनाधत्वापत्तेश्चस्त्रीपर्यपाज्ञानेनमूर्खत्वापत्तेश्चवस्पमाग्गारीत्याप्रकृतसे
एवेत्वहृचमस्पवारिकत्वाच्च·तदेतध्यानपित्तंतेग्रंथ्यमवतारपितुमूत्वोकेरद्यो॰ठत्वेस
चापितुदिशकेतनेचमाचन्मादिशब्दःसादेशेप·दोपहूतित·न्माकारस्पगुगंतेनिगुणाप
तिरित्युक्तःन्वेमेपुसत्वलोपवाधित्वान्नसः·त्वधपपमाहचोपैराएकंचनसाचएवप्रहणा
तपनुकेक्लतुभेसंनिपातपरिभाषयानापदोषइतिसमाहितं·तत्र·पूर्विमितकार्यकतवे
तस्पान्त्वपवंतिरितिभाष्याहोसहांतितत्वात·न्वतएवादौदपादित्वादिसिद्धिःस्मीवपती　रामः
पत्रतपाऽनिर्वाहाच्च·एकीत्तमविवक्षितसमभीत्वेनमानम्·न्वतएवस्मापपतीत्यस्मा

लेखसद्भ्बनयन्नाह गुरोश्चतिव्यथेत्यस्मातडपधापाडूस्मेनेननतिभावः॥ अंगवत्त्वपूरि
भाषात्तद्वयोरस्माहि निर्देशाद्धात्मानात्ह्राह्रात्तस्येवेति॥ तदनिमत्वेनवृद्धेः श्राग्रत्वादेवे
त्यर्थः॥ तदोषेति॥ तेदत्वमनाभिनिधायाहसर्वः॥ एवमग्रेपि॥ स्पष्टीकृतदतीति॥ पापप
तीत्यादेश्चावपरिहारयोर्भाष्यकृतत्वमनतदवरोधावस्मत्तत्रासप्रत्वात्कौस्तुभेचतथा
प्रतिपादनात्तद्विघटितस्पष्टीकृतदूषणोक्तिः सुष्ठेवेतिभावः॥ एवंतच्छवपक्षस्मानिर्दुष्टत्वे॥
पक्षः॥ निपमपक्षः॥ तयोरैक्यस्याक्रत्वेनास्यापिनिर्दुष्टत्वाश्चितिभावः॥ त्वरूपधेति॥ तेनैववेदा
पपत्वात्तन्मात्रोक्तिः॥ एतेनैतदुक्त्यापुगतेनाशेनदूपस्थितिरस्तीतिसूचितमित्यपास्तमः॥ प्रति
तौल्यात्॥ एवंचतच्छवपक्षापिहरप्रव॥ नत्समर्थनपरभाष्यत्वकेदश्योक्तिः॥ नत्तत्रावास्याव

बोधकस्तु स्थपुक्तो मन्तः एवं चाहुरिति नारुचिबोधकं किं त्वभिप्रुक्तोक्तः त्वबोधकमिति
बोध्यमः तदेव हृदयि तमाहक्षोरिति उचितमिति ज्ञापकमुल्लकवाक्यान्तरगकत्वनहेतुकत्वा
घवमोचितसहेतुः एवत्वमार्दिसमासिद्धये नचानेनसविकार इति भाष्याक्करीत्या निर्वाहः
स्थमार्थकत्वेनेकारोगोतिए व्यस्यागमोयापिव्याहतिसिद्धोसामैनेनदर्पोत्तिष्यऽः संप्रसारणा
मितिसत्त्रभाष्यविरोधापत्तेः एवं च सम्पदोपस्यतिपक्षकानिकेवगुणोतिए वर्णपागकत्वा
नमेवोचितं अतएव धितस्मादौ व्यंजनस्य गुणोनः एवतएवारुचेरडागमस्यावपरत्वाद्द्वोपस्था
दटिलस्यापूलस्सराममिति भाये न पुनर्हव्यमावेऽमोटसिध्याति भाष्यतुविप्रतिपत्तिधानपक्षपैवे रामः
तिकेपटेनोकमेवास्त्विति वाच्यं विकाराम्मानुपूर्व्यामभेदेप्यागमामानुपूर्व्याभेदेननत्वस्यभेदा

दृष्टोवद्व्याप्तेर्वंव्याटोर्योगपघसंभवेनविप्रतिषेधाभावाद्धेकेपदेत्तृप्रकारस्येववि
मत्वात्तमनच्चातएवमर्जेरीद्विरित्यंत्रागाशिसेनप्रत्ययेनाद्विर्शब्देनएवंचपेननाम्बवधा
नम्पायेनामाटस्थितातिकोस्तुभोक्तमेवास्तितिवाच्यंमंत्रगाशेप्रत्ययमाद्विशब्देन
सोस्वित्ताकासत्वनाशिमस्याक्षपकात्वपयेवोचिमेनचतडीतेरेवायुक्तत्वात्॰अतए
वतेरूपपक्षहृषशेगाद्वारथंसगेनेधविशापेनबहुव्रीहिगर्भःसमाहारद्वंद्वः॰किंतर्हिता।
त्पुरुषगर्भःअत्रवशंपवेत्नेदंवविशेषं॰अत्रगविशेषबरोहिमतीहप्रसंगताभिनत्तिछिनत्ती
त्यवशपपदयुक्तभाष्याक्तिः॰संगच्छते॰अत्रमपाबहुव्रीहिगर्भद्वंद्वापिप्रत्ययेनेकोविशेषव्याक
रणोनभिनत्तीत्यादावदोषपतयोक्तरयुक्तत्वंसम्यगेव॰तस्माद्देधिनेत्यादोव्यंजनाग्रराप

स्यावश्यकत्वमिवातोऽत्रव्याहृतत्वेऽस्यानिर्निर्दिश्यार्थमप्यावश्यकमिदं॥ एवं च मिन्नेऽप्यनुवीक्षि
त्याहेहि गुणानिबेधमिद्धिरपीतितत्वेऽप्यत्र एवेऽग्लक्षणाशब्दिरोषितव्येतिभाष्यीयंप्रतिज्ञावाक्य
मपि निराबाधमेवेतिभावः॥ तदाहेति हि गिति॥ प्रसिद्धत्वात् हग्ने हेरोऽभावाभ्यामहमल्लंतेति
सत्त्वेऽत्र पक्षरभावपर्वापस्थानिमित्तसमर्ह स्यात्तिमित्तकइस्यर्थः॥ तत्तेतावधिकइति प्रा
वत्॥ तेनमसजीत्यादिसंग्रह इतिभावः॥ नादिः॥ प्रभमस्पर्थकोमलेऽपितत्प्रकारार्थ्योऽस्मत्रा
पिदोषसत्त्वात्॥ तदाहेहिवद्ध तत्पाचाविदितामसत्र अनिदितग्रहणावैयर्थ्यापत्तिः॥ न
एवज्ञापकात्रादोषकम्मनापेक्षयातत्पाव्याख्यानमेवोचितमितिभावः॥ एतेनोक्तज्ञापका रामः
त्त्रादोषरागात्तद्भुलेलरवोऽभ्युपर्थः॥ अतएवमलकतावत्प्यमसपितस्थक्त्रमिसपास्तमन्॥ अत्रापा

हिः अकारेणेनपतः पुमकचडमरूधादिभद्रमादिसंग्रहः एवं च तेरणामहन्मादिनिर्देशासंग
तिः तथा च मत्वेनमुक्तार्थकादिशब्देन हलंतसंबंधिनिमित्तविधायकत्वसादृश्यात्तेषां सर्वेषां ग्र
हणमिति भावः ननु मित्करणासामर्थ्यं नात्मागविकल्पश्रुत्याऽगमत्वमेवेति नेदोषोऽन
भ्याहनुमद्विति नन्वेवमपि पतः पुमित्याह वृक्करीत्यानदोबद्वितिचेन्न तथा प्रसंगीकारा
पेक्षयात्मसामर्थ्यं नतपावारव्यानस्यैवोचितत्वात् तदाह मुचादावति त्यादिः प्राग्वत् अस्य
स्यैवेति अनेनाम्सेस्मनेनेति भावः पत्नुसेत्येवकाचोक्तवतावपिम्तवद्विति निर्धारणे षष्ठी
न पंचमी आमो चैकवचनामेवेष्ववधिकरणोपनान्वयात्सामानाधिकरण्याशपकमनोरमायां
वाप्सम इति खंडनकृत तत्रेयोजनयाऽसंदिग्धार्थप्रतिपादकत्वस्यैव हितत्वेन तथोक्तेः २७

त्तत्वात्॰ ननु तच्छब्देनाव्यपरामर्शेन तस्यावयवत्वेप्यंगस्यानांतत्वेन कथं दीर्घसिद्धिरतस्मा
हृतच्छब्देनेति॰ परेमनि॰ तत्ताद्दृधिसंज्ञोद्देश्यरूपस्येत्यर्थः॰ तल्लाभमसूमिदं ग्रहणात्लिंगाद्दृध्ये
कवाक्यतयेत्यवेहि॰ न्नतएवाहसमसुदायदृति॰ अतएवसमुदायपभक्तोऽशोनोत्यहतेऽ
वयवस्यगतत्वंविहन्तुमितिभाष्यसंगच्छतइतिभावः॰ व्याख्यानतोऽक्तत्वप्रात्यादेनदोषद्ध
सम्बपः॰ नन्वहेतुमाहभवितेत्यादि॰ अर्धभेवाति॰ अतएवटसदनवयवत्वेनगुणाप्रास्थान्तद्वृ
यर्थ्यमस्यएभेवेतिभावः॰ ननुनापचाप्यकः॰ तस्यप्रसारणात्॰ किंचयस्मात्प्रत्ययस्तेनतदादि
ग्रहणाऽजानिरूपिताङ्गत्वस्यभाविदितिताते विधानात्समुदायस्यापवटकत्वेनासवर्णानामेव रामः
टेप्यणावयवत्वंतत्वेतिगणाग्राप्यात्तस्यचारितार्थ्याहत्तस्माहदेलोकेति॰ हस्यावयवयवस्यतद्वा

राष्ट्रीरावयवत्वव्यवहारस्य लोकेक्कमत्वादिति भावः· नव्या· नसांतस्या चद्रूनीत्सर्पः·
पंचारत्नीतिप्रमाणोमात्रचोत्तुकः· विभज्यान्वाख्याद्रूत्स्वेनेन पूर्वंनिमत्वान्नुमितितस्कचिन
म्ः· अपिनामसमासंग्रहः· दृगंततिः· द्विगावेतेषुपरेषुसंख्यावाचपूर्वंपदं प्रकृतेनसर्पकेष
नकालेनितिहिग्रुस्वरेत्सर्पः· किंचवर्णास्यवर्णांतरावयवत्वासंभवात्· एनेनांतरंत्वान्नाकू
स्वरप्रवृत्तमातमक्षेपिनेदोषद्रूतिमामोक्तिः· श्राचामनुरोधेनेतिध्वनितं भाष्यमपितमस्येय
वानुकूलमितिप्राग्जनः· चतीमादिविषयेतफलाभावादपोग्यत्वाच्चोत्तावयवद्रूत्वं
शाप्रहेतिः· अनेनसगिस्मादोनुवचनसामर्थ्यनभाष्याद्दिश्रामारोपनचवर्णास्यवर्णावयव
त्वेगौणाबाधमितितिद्विकूननुतहाद्विग्रहणानामक्कत्वेद्रूवपराद्दिस्त्वेपिन्नप्रणीमादोनदो॥

पः एतेनपरादित्वेवहंलिलिहद्‌इत्यादावनुस्वारादिर्नस्यादितत एवाभ्रतत्वपक्षोप्युपेक्ष्यः तत्रा
प्रागीत्वादावनांतत्वादंगस्यदीर्घोवृसंगश्चेतिगुरुग्रंथेपत्रप्रागीत्यादेः परादित्वहेपकेत्वे
नोनेर्मूलंचिंत्यमितिरवेडनलड्डूकिं परास्ता किंत्वाप्रसंगाश्चेतिपंचम्यंतपाठस्यतत्रोप
हंनाद्यश्चतएवपालित्यादावग्निमगुरुग्रंथानुवादकमूलसंगतिरतस्माहेत्रप्रागीत्युपेन-
तातेस्याहेननेलोपासिद्धस्तदुपलक्षणाभित्यर्थः अन्यत्रासिद्धत्वात्स्यार्थंतत्त्विहिद्धमाहतानीति
अर्थदति इत्यर्थकसिद्धत्वतात्कशब्दप्रयोगेइत्यर्थः तदुदाहरणाभिति नलोपोदाहरणाभित्य
र्थः ननुस्यान्नशब्दसप्रयोगत्वाभावेनप्रस्यात्तदर्थयोगोपिनच्छब्देनसहयोगाभावेनस्यान्ना रामः
र्थाविशिष्टसंबंधस्यबस्यार्थत्वाभावेनचमूलमप्युक्तमतस्मादस्यानशब्दार्थेनेतिननुस्यो

तस्य षष्ठ्यर्थत्वे समानाधिकरणबहुव्रीहेरप्राप्यत्वेन व्यधिकरणोक्तिरपृक्ते मतन्त्वा
हत्वमित्यस्यापि तद्गुणितत्वन्निरूपितत्वेतरीयार्थः तन्निरूपितसंबंधः षष्ठीवाच्य इति भावः एवं
च निर्धारणनिवर्तकभावादिः स्वेन न तथाविग्रहप्रदर्शनेन मत्वर्थकतातत्पाक्काप्यनुके
रतस्माहत्वव्यपतीति स्वतएव तथाविग्रहप्रदर्शनेन निपातनात्साधुत्वमुक्तं भाष्ये एवं
च स्थाने पष्ठ्यर्थ इति वदन्तः प्रयुञ्जते मार्गवेति भावः एतच्चोपपादितमधस्तात् स्वतएव
वेति निपातनादेव सिद्धेः एवं च मत्वर्थीयमध्यपठितनिपातनादित्यस्य देहलीदीपकन्या
येनोभयत्रान्वय इति भावः नात्रापाणिनस्य वैशेषिकादिग्रासे द्वन्द्वमाकरणस्य च ग्रहणं
मनुपयोगादित्याशिष्टं स्वात्मनात्माहत्स्वत्वाहारीति गुणत्वेपि जितरपाचते नैवासिद्धेरननमः

गृहराद्यर्थमिति भावः पतङ्गो बलीवर्द इत्याद्यनत्यगुक्तिरिति तन्नत्सेवासत्वात्ःत्तप्याहि
गोशब्दस्य स्त्रीत्वसमानाधिकरण्यपुंस्त्वसमानाधिकरण्ये च गोत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं निमित्तिना
नार्थं बलात्त्वाद्यप्रसिद्धं त्वमन्यतामर्थनाहकसापेक्षं कार्यं चित्कं पव्यागोर्वाही कद् इत्यत्र ए
तात्तगावश्चतुरः पृश्य इति प्रयोगयोरिति सूत्रमाधेयं गावः स्वागावदृति स्वभज्जाती तत्र भाष्ये
न्नमेनहि वस्तेनैकत्वं कीर्णानि त्वमेनहौ त्वमेन त्रीनिति हि तस्मात्सर्वे तत्र भाष्ये च स्म
तस्यैव गोरित्येतत्रात्सरसतः स्त्रीनेवाधः स्मृतस्यैव चतत्र सामान्यविशेषभावाभावाभावाज्ज
हहासिद्धिः एतेहेवाभिप्रेत्य महादीनि सर्वाणीति सूत्रे ऽयमपि योगः शक्योऽवक्तुमित्युक्तो रामः
ऽस्मेकं प्रयोजनं संग्रहणाद्दृष्टं न हि प्रयोजनं सामान्यविशेषवाचिनोसम्बद्धे हेवद्वन्द्वशब्द

पोर्हं द्वो मामू हितस्त्वक्षारणनह पिनास्ति भ्रपोज नंत्रात्स गांगार्ग्यमान येत्याहिवार गापतयो
र्दं द्वो नेतस्यावशपवक्रकृपयत्वा हितस्वक्कापहितपोः सनेत्युच्यते न हि भ्रूद्रामीं रंगोवलीवर्दं इति गो
त्वयमित्यादो मनस्याहितस्कान्त्राभीराः जातंत गशिगाऽलपमित्यपानामवेपम्नः गावःऽल्ला
लितपुस्काः वाहापचविक्रयापचलिंपपएवधिचंते इत्यादि नासामात्मविशेषभावा भा
वः श्रुतिपाहितो भाष्यवाहाषर्वति क्षाशितपुरुषाः स्त्रिपएवगावः गोशब्दव्यवहार्यत्वेना
वशिष्यंते इति तद्यर्थः गोत्वमात्रं वदतीति भिन्नकत्वात् सामान्यविशेषभावस्य सत्वेऽपि र
घटितसाहित्यरूपचार्यभावेन द्वंद्वाप्राप्तो भाष्यस्यानिर्देशत्वापत्तिः एवंच बलीवर्द समभि
व्याहारे गोशब्द स्तदन्यपर इति कथाचित्तेनिसभ्याप्यो भाष्यविरुद्ध एवेति हिकुः तद्ध्वनयन्नाह

1.4

मात्मरोगान्निबाह्यषसहितत्वमित्येवं विषयकोऽन्यापद्भूतिमध्यमपदलोपिसमासः द्वंद्वत्वं क
रीवान् अतएव माहिम्नमेकमहावाक्यघटकत्वेन एवं जातीयकेषु सर्वत्रैवमेवध्वान
तव्याप्यं न्यायसत्त्वेव स्वत्वशेषभाष्याद्भूयस्त्वं नन्नु स्थानेऽस्मात् द्विपरिनिरानमण्डकं तदस्मानां
तद्रूपान्तर्यस्य स्थानेंतरेति स्त्रे भाष्याकृत्वात् पवापि अत्र संगावस्यापाभेवरपरत्वविधाना
न्नास्योपयोगस्त्व्यापि पक्षान्तरेऽप्युपयोग एवेत्यन्त आह गुरोरिति ऽकौति अन्नमप्यातदूहरागा
नर्थक्यमिति भावः धर्ममात्रमिति नन्वविजातीयपत्न एवेतिभावः आदिना सोऽप्यरागाः
सोऽप्याप्यद्भूत्वाह सम्मह एतेनानान्तर्यमेवेति प्रतीकं धत्वानाहि चतुर्विधमेवानंतर्यपरिभा रामः
षितं रूपान्तरेणापि सादृश्यसंभवात् आदर्ते तस्माद्दोषवर्गासाम्यवृत्समादृश्यपरिग्रहोऽत्व

निकैयटोक्तिरूपायांतरपरेतिइदंभाष्यंकैयटस्यचित्तस्यव॰असंगावस्थापामवर
परत्वविधानात्तेभाष्यवइत्यनेननगुणाकत्तान्तर्यस्यरेचोश्चात्तरभ॰पस्त्वादित्यनेनस्था
नकृतांतर्यस्यचविवक्षितत्वाच्चेतिमान्योक्तिः प्राचामनुरोधेनेतिचध्वनितं।पक्षांतरे
तस्यावश्यकत्वात्पादइंतेमासावनिर्वाहाच्चनिदिकूचन्वभावस्त्रितियोगिनोविरोधा
दनांतर्यस्यान्तर्यत्वाक्तिरयुकेमतन्त्रालान्तरेतिस्थानकृतानिथपिमांतर्यवदभावइ
सर्वृ॰गुणोत्मपलक्षरांगवधादीनांतथाचांतर्यपदस्यसादृश्यपरत्वादनांतर्यपदस्वच
त्वार्थबुजालक्षणायाचोक्ताभावपरत्वातस्पतत्वागीकारेनतयोरविरोधइतिस्वद
र्शपाहावकाशात्तरत्वेपिअतइत्तमत्वाभावात्सादृश्यपनानिर्वाहइतिभावः॰नेदपं॰उक्त

भाष्यार्थः॰ ननु विकारादिगुणकः रवकारद्वस्यादिव्यवहारानुपपत्तिः॰ तेषांगत्वधिवर
विकासादिकार्यकरपत्वविशेषरूपत्वेनात्मगुणत्वेन वर्णगुणत्वाभावात् ज्ञाभ्यन्तरव
त्तरं यापि वर्णाजनकत्वाच्च॰ अत एवाभ्यन्तरे नाशंका॰ तत्कृपत्नस्याभ्यन्तरासेन मनुपप
गाच्च॰ तेषां च तत्कृतान्तर्प्रयासभवेन वा रिरित्यादेर्दोषश्च अतन्त्राह बाह्यानामिति॰
अत्र एव प्रभृति काकलकपर्यन्तरूपाःस्य बहिर्भूतेशकार्यकरत्वानामित्यर्थः॰ ननु कार्य
रणानदाह विकारादीनामिति॰ साक्षात्॰ संयोगसमवायादिना॰ नैत्रोपचारिकमिति वर्णा
भिव्यज्यनंतरभावित्वात्परं परया वर्णाजनकात्मवृत्तित्वाच्च वर्णवृत्तित्वारोपादिति भावः॰ राम:
गुणत्वमिति॰ वर्णगुणत्वमित्यर्थः॰ पप्पा अतेतनात्मगुणत्वसत्वेनोपचारानुपपोगाद

संगतिःस्यादेवंस्यन्नेनगुणेगुणानंगीकारात्कथंवर्णगुणत्वमित्यपास्तमतंत्रांतरेणपा
णिनियमस्यात्रतदनाश्रयणाच्च·भाष्यमतेशब्दस्यद्रव्यत्वाच्चेत्यादिकं·ननुवर्णात्मकशब्दा
नुकरणस्यानुकार्यसमानानुपूर्वीकत्वस्यभावित्वादेतदृष्टत्वेनतस्मिन्गणेतस्यैवोपस्थि
तिःस्यान्नत्वचामादावितिमहदृष्टानिष्टं·हसमभ्यंतानामितिबहुवचनासंगतिश्चनस्वकाभि
तिमायेनास्यैवैपर्थ्यापत्तिश्चेत्यतन्त्रास्वचीसादीति·त्वचीसादीनसमभ्यंतानिपदान्वर्था
वाच्यंपसेसर्थः·स्वतंत्रेणसमनेनानुकरणत्वनिरासः·त्वचीसादिसमभ्यंतपदबोधकोऽप
तच्छब्दइतिपावत·नन्वनुकरणत्वाभावेप्यसमर्थत्वेननबोधकत्वासंभवः·सर्वनाम्नांप्रका
तार्थबोधकत्वनियमात्·किंचस्वरूपमितिबाधेमानाभावात्·एवंचतस्मिन्गणेतस्यैवोपा

स्प्यतिः स्यात्‌ फलं तु हेयोष्माकीरागसमर्पं देहीस्याद्दे रवक्षपरस्यादेशनिश्चितिरित्याशयेना
शंकेतेन स्वरूपेति वांरव्यानास्तिविवृत्यभावः एङ् ह्रस्वादिस्याद्दाविवृतांगाक्षेपतन्त्रवाक्षेपकरव
[redacted] जरोगः संबंधेन तत्राहोषेरागाफलत्वात्तत्रानुपस्थितमात्रस्वरूप [redacted] हरोगफलाभावेन नत्वा
कमिति मायेन तत्रैव पूर्वस्येतसमस्तकरत्वेन चास्यैवेपर्व्याप्तिः [redacted]
किंचोक्तनियमो नादरार्हः तस्यापत्यमित्यादौ व्यभिचारात्‌ प्रागुपस्थितबोध
कत्वमित्येव हि सार्वत्रिको नियमः सचाश्रुतोत्र किंचतप्याल्वाद्धवचनेऽचीत्यग्रेएवपाठे
एवंचस्वरूपमित्य चित्समंत्रबाधेन पाणिनिबुद्धिस्थसर्वशास्त्रीयसमस्तपदबोधकत्वासिद्धेः नचैवमि राम:
स्योक्तनियमस्यच तिर्कर्पदत्वतिवाच्यं तदभावे समस्तेपदेऽवयवाहितत्वाचारितद्रूपर्यायमासर्वेषामसंधाप

नैः तेन नतु तस्य तात्पर्यपरत्वबोधनेनाज्ञादिपदबोध्याकारो हेत्वसिध्यतीति सर्वं सुसिद्धिः प
नैनैतैः पदार्थविषयीकृतत्वेनैवात्र शास्त्रे स्वरूपमिति वचनात्सर्वत्र स्वरूपग्रहणोत्राभेनवे
ति विभाषेति वर तात्पर्यपरत्वनाभेन व्याख्यानादिपर्यंतधावनेन निर्बीजमगाति वक गति कं प
स्य पाक्षमद्भुति · ननु नेदं प्रक्रिया ज्ञातमत्र तत्स्तत्रेदं संभवति तस्मान्नु ऽवचि तस्मान्नुड हिहलः त
स्माच्छसद्भाति त्रिषु स्त्रयं तत्र नर्थगौरवमस्मः चेत्र न्यान जे पश्चात् तस्मान्नुपलभतद्रूमादेः पूर्वे
निवृभिरूपफलसत्वेन त्वकापितिमापाविषयत्वादाक्षेपकाभावेनाक्षेपासंभवाच्चकवि
न्तसंभवेपि तेनानिर्वाहाच्च अत एव सार्वत्रिकनियमांगीकारेणापि न तत्रैषा सिद्धिः पूर्वम
हसामादिसेकत्रैवपत्नमत्वेन तत्र ग्रेपाठोधित्वाभावस्य इति स्तु तत्पर्यंपरत्वबोधकत्व

पासफलदृमातस्माह बहुलस्येति· तत्त्वहि विहारेतिशेषः· तथाच तथानियमेबोक्करीत्या
वैष्णव्यांपस्मातद्वाधवत्तन्त्रव्यापिमापाम्श्रेपुरातद्वाधापयातपात्रव्याप्तिमापाश्रयणामिति
भावः· नन्वेवंसप्तमीषष्ठ्यौ· साधुत्वार्थ्यत्तस्मैवाचितइत्यतआह सप्तमीत्विति· तेषामेवपा
शानिबद्धिस्यत्वमित्यन्ततासर्पमाहकत्वनानुवादिकेपमितिभावः· पत्रसप्तमपर्वबोध
सनैवेतदुपरिष्टातिरितिबाधकमायाविस्मा· न्मतएवेनेडश्रितस्मात्तुडश्विडः सीमादेनोप।
स्थितिः षष्ठीत्यादिसप्तम्याः षष्ठ्यर्थत्वात् एतेन सप्तमीनिर्देशे एवं स्यादिति सूत्रापितुपुक्त
मित्यपास्तम् सप्तमीशब्देन योगनिर्देश इति वृत्तीसापनेऽप्यनदाहृतद्वाध्येति· अनन्तमृतमृद्बोधा
चीत्वादिरर्थस्य सर्वः· अमपामिन्नाविभक्तित्वात्तस्मात् पंचानिर्देशे इति विशेषणाद्वा राम:

त्रापिविशेषेऽविकरणत्वबोधार्थंसाऽऽवश्यकीतिभावः ननुस्पष्टार्थंतथैववक्तु
तेनाभिहितमतआह शब्देति· शब्दमात्रबोधतासर्पकोच्चारणस्यैवानुकरणत्वेन
तस्यतत्वव्यवहारेऽपिसर्वथाप्रत्येकत्वेनतद्व्यवहारोमलकृतोप्यस्त्वेवेतिविनिगमका
भावात्तथैवोक्तं· एतेनेतिशब्दबलान्नसमतदर्थबोधकत्वेनशब्दबोधकत्वाङ्गीकारस्या
पितद्व्यवहारस्यासंभवदुःस्थपातमितिभावः· ह्रिशिरीति· एवंचसमस्तेतार्थेऽव्यवहि
तोच्चारितसर्वस्यकार्यभिन्नवाच्योर्थः तथाचपरिभाषाद्वयोपस्थिनोसमस्तमन्तर्पचमतपदस्यो
रर्थोपस्थितिर्लिंगमितिभावः उकार्थकनिर्दिष्टपदसाधावसंभवादितएवेति· आदिनापरस्का
दिप्रयोगेत्रइत्यादिसंग्रहः नेत्यादइति· त्रसेत्यादिप्रयोजनपदेदे [illegible] अर्थतलक्षणापातहाचि

निवार्यपूर्वस्य पूर्वसामर्थ्यनानिष्टमित्यर्थः। अत एवेत्यस्यार्थमाह नहीति। अयमर्थः देशरूपः ऽव्यवा
रितइति। असंभवादिति भावः। शब्दस्य प्रकृते ः निरंतरद्रुतिजत्वं चाव्यवहितपूर्वपरामंतर
स्थत्वं। तच्च मार्ग्यस्य अव्यवधानव्यवधिमतोः साजात्यसंबोधिमात्रं। लक्षणाया नुनमानं। आ
रोपितनत्वस्यापि ग्रहणानिर्दिष्टपदान्तर्भूकपमनिष्टापत्तिश्च। ब्रुवादिसंज्ञायाः प्रत्ययसे
वसत्त्वजनपदेयः। प्रत्ययस्त्वन्वयेन चानियमाभावान्नियमफलपरिभाषानुपस्थिति
श्च। एवं च शब्दमात्रतात्पर्यकनिर्देश एवास्या उपस्थितिर्न तु तद्वृत्तासर्थकार्यतात्पर्य
कनिर्देशे। एतेन लाघवादव्यवहितस्यैव ग्रहणमस्यादिति किं निर्दिष्टग्रहणेनेत्यपा
स्तं। व्यवहिताव्यवहितसाधारणपूर्वत्वस्य लोके ऽश्वः परस्मिन्निसादौ च दृष्टत्वाच्च। एतेन राम:

तस्मिन्निति शब्द एवं स्यादिति मासेनेष सिद्धिरित्यपास्तम् श्पर समस्तले संहिताधिकारस्यपा
रिभाषाविषयेषुपरार विधेः प्रागुक्तप्याम्नः कोपितव्येवाहाद्विपरीतादि· इकोपराचामाहैप
स्य च भावेनेतिसममीञ्चतरंतत्वाद् अपभाराक्षिपत्वाद्वास्यार्थलाभः· तेनाचिसतिपरार
स्यादिसर्वं इति कश्चित्· तन्न प्रधानक्रियान्वये सतिसप्तमीव्याहारे मानाभावात्· किंच
तदध्याहारसामर्थ्येन तत्रासामर्थ्य प्रसंगापत्तेः सपदार्थं परीतिः श्रान्त्येलोपइ स्तत्र भाष्य· अन्त
एव कर्तृ कर्मणोरित्यादौ नाभ्याः प्रत्युतिः· कृति सति प्रमासमासात् स्य कर्मणि निरूपितकर्तृ
कर्मणोः षष्ठीति तदर्थात्· अन्यथा कथं स्वकृति रित्यादावेव स्यात्न तु विपरीते· किंचापपद
विभक्तेरिति न्यायेनाधिकस्य समस्यादेवाचित्यात्· नदादाद्यपीति· उपश्लिष्टपदाध्याहारेप्याप

स्नेषु केऽधिकरणे सप्तमी इदमेव बोधयितुं सप्तम्युपादानं नन्वप्याऽनुपस्थितेः सप्तम्येव व
देहिनि भावः ति भावः प्रकृतसूत्रेष्वेवमेवेति स्पष्टं तत्र च दीपनेऽपि तिसूत्रे कैयटेऽप्युपश्लेषः स
मीपवर्तित्वं अत एव पञ्चमासेऽतिक्रान्ते दीपे तेन समासमस्योपश्लेषिकमधिकरणमि
त्युक्तं तत्रैव भाष्ये तच्चैतत्पर्याप्त्यबाधं अत एव वर्णानां सारव्याहिमन्ते द्रव्यत्वात्संयोगव
स्तुवं परयोर्बाह्याधारत्वस्याप्युपश्लेषनिरूपितस्य स्वीकारे रात्रौ पाणिन्याद्याविषयसप्तमी
ति संहितापामिति सूत्रभाष्यं संगच्छते तदाहेदं चेति एतेनार्धमात्राधिककालेन वर्णान्त
रेणाव्यवधानेऽपश्लेष एव नेति चेत्तर्हि निर्दिष्टपदं संहिताधिकारश्चाविफलमित्यप रामः
तत्र संध्वनितः दीक्षितादीनां तु प्रमाद एवेत्यत्र विस्तरः नन्वव्यवधानार्थकं निर्दिष्टपद

सत्वेनकथंफलितत्वमतआहसमसंनेतितपाचाम्रवहितेइतिवाच्येनत्पोक्त्याद्
कादेरजाद्यव्यवहितत्वलाभेनतेषामपिसतत्पैवनिबध्यतार्थः फलितइतिभावः नस
त्रितमितीति· पत्वस्यानेकालुसत्वात्सर्वमितिशेषइतितन्न· आदेरित्पशेसस्तत्रम
लम्प्रयविरोधापत्तेः तद्ध्वनयन्नाहस्वरूपमिति· नन्वकार्यकेकपोगेनादेःस्पमादे
निर्वाहेपिगाङ्कु मादेशेषाऽतआहतत्रेति· एकयोगेइत्यर्थः एवमगितित्वत्स
वेतरस्यानिवृत्तोक्तिः नन्वेवमप्याहेरित्सैकयदत्वेनाबाकयत्वाद्गार्थकेनङकु
देस्यादेशाबसत्वएवस्पएवातआहतत्रान्तरेति· आदेरित्पशेत्यर्थः एकयोगेप्यनुवर्त्ते
रारशोसत्वेकृतत्वादितिभावः ननुएवंवाक्यसामानस्यानवृत्ती· आगमादिविधाव

नतुतस्यतत्रभावे
नचैकयोगेनवृत्ति
र्भवृत्तीतितद्यो
विकथ्यतेतत्पराम आह

प्रवृत्त्यापत्तेः तत्र हि द्विविभिरेव संबंधनिर्णयेन षष्ठी स्थानेयोगेत्यस्यानोपेक्ष्यः एवं च तत्पैव
त्रुवत्सान्त्याज्झसेरस्तृगिताहैहैबोऽतस्त्रां स्थानषष्ठी चेयमिति इष्टानुरोधेन शब्दा
धिकाराश्रयेणाषष्ठी स्थानेयोगेत्यतः स्थानपदस्यानं कसत्वमनुवर्तनेन च गुणाना
मितस्थानित्वेन परिभाषापरित्तु मात्र स्थानषष्ठीत्यर्थः इदं चैव बन्नापत्तेर्जपोः क्र
मेणाव्यवाकार्यंस्यस्माहं पञ्चमीत्यादि—एकार्यविधीयमाननिमित्तादिः संबंधीति स चा
स्यास्मादेशभावोऽव्यवहितपूर्वापरस्यत्वं चेति भावः अत्र प्रकरणे चास्त्वर्थे इयमित
सिद्धांते इवेति भावः अत एवाहृ वाक्यभेदेति तद्बोधकाः समस्तन्यासकरणसामर्थ्या
दित्यर्थः क्वचिदर्थान्तरेति गाडू कुटेत्यादेरविषयत्वं विकल्पस्तस्मादिति शेषत्यर्थः नन्वा

रामः

देरित्संघशास्याप्पितप्येवनिमंडि॰नद्रमादेशेष्वृहस्यापनिरनन्स्याहादेरिति॰नचेत्क्षापमेव
दोषः॰किंचादेरितिवाक्यार्थवोधकालेतस्यामन्वत्वेननतस्यागायोगात[illegible]स्यास[illegible]एवेवा
कप्राप्तितादेशस्येवगृहणासंभवाच्चतथोक्तिर्व्यर्थेतिवाच्यं॰पष्ठ्यान्यासेन्स्यारतेनेरावश्य
कतास्मच्चपितुंतप्यातेः॰भिन्नप्रकर[illegible]गुणायोलक्ष्याः॰पाठेननत्वाभावेनव्याकेर्वैकल्पश
क्यत्वात॰स्वरूप्याप्यचोर्दिमादेशबादिस्थवधानेश्वरूनंपधानोमिस्मस्याविहितविशेषत्वा
पिवस्तुतः॰परस्याविधानसत्वेनवादेर्लोपापत्तिः॰धात्रंसंबंधावश्यकत्वंतुस्फुटीभविष्यती
तिभावस्तदाहपरत्वेति॰स्वरूप्यान्तरत्वेमंकस्यादिनिभावः॰विधाने॰परस्यस्यानेद्र्मादेः॰नवैवे
त्यत्रप्रवर्तनेनद्रत्यनेवेधेगः॰एवंचमागुरूपवैत्वव्यवच्छेदः॰निर्दिष्टपदानुवृत्त्यर्थमाहतस्मिन्निती

२१

सू

तिन्उक्तौनीलावाक्यभेदेपिसूत्रैस्यैकत्वा[redacted]न्नेदूतिद्विवचननिर्देशःकुतोनेतिःअत्रलोक्त।
विपरीतौबाधबाधकभावाभानःन्मरणाद्दि[redacted]त्स्वरूपतपरद्रुतेनेष्णतदसंबंध[redacted]वेश्द्रा
तिभावःपत्तरुर्पदयःएवंपाठेतस्मादिमसाप्यनेकालित्वेनेनवाधापत्तोवाक्यसंस्कार
पक्षेत्र्यात्मनरान्मसूत्रम्एवंन्मसिमत्राण्यमदूतितिदिंग्पागपचुमीलावाष्त्रिसापेनौष्ठेनोंऽ भयोरध्याहारे
गान्मवेपारापज[redacted]शसारोशापत्तिःततश्वतदबाधार्थंनिर्दिश्यपदानुवमंर्थंचस्वरूप
मित्पनःश्राकृतपापाठेमनोरमोक्तविपरीनवाध्यबाधकभावापत्तिरितिनसूत्रितमिति
मनोरमातात्पर्ये·पद्मास्वरूपमित्यतःश्राकृपपाश्वतस्तत्रपाठनिराकरणापरोतरंग्रव्यानु रामः
रोधेनएवंपाठेदोषएवन·उक्तरीत्याभिर्दिश्यपदानुवृत्तेःसौत्रात्म्यानवाक्यभेदसामर्थ्या

६ त्ज

द्वैधेरित्यंशस्यैवानंतरस्येति मायेन बाधेनत्वा धाच्च किं चन श[redacted] सभामासि मन्त्रवृत्ते रं

गस्य च संनिधानाद् एकरूपस्यैव ग्रहणेन क्षमभावात्· एवं च पंचमीनिर्दिष्टस्त्रस्य संब

धिकार्येन तस्मादित्यस्याप्रवृत्तिरित्याहुः स्मेन्नेति ध्वनयितुं षष्ठीस्थाने इत्यधिकारं विकल्प

यंवेडयतिस्मात्तेधिरित्यादिना· षष्ठीस्थाने इत्यस्यापि· तत्रत्यस्य सप्तमीनेद्दत्यस्यानुवर्षः· नेस्वारितत्व

प्रतिज्ञायाः कृतत्वात्· स्थानेऽन्तरे इति सूत्रस्य तत्त्वदर्शनमायषष्ठीस्तके· न्तस्तर एव षष्ठ्यधिका

रेव चनादिति भाष्यसंगच्छते· तस्मात् परिभाषात्वपि स्थिमयद्दत्यादिवत्त्वमुदाहेकदेशमे

नवातत्वस्यापि सदवचत्वात एतेनानंतरस्यानेंतरे इति सूत्रभागेन मानमित्यपास्तमिति भावः·

क्रमस्य बधे इति· स्वपास्वीकृपमारोद्दति शेषः· तस्याचानंतरस्येति नस्थानषष्ठीति भावः· न्त्रं

ज्मसेरिति-न्नवर्णातामहं गामरस्यजसेरस्डगित्पूर्वके प्यत न्स्वहत्पाऽमः सकारान्सर्वमसुगापत्ते
रित्यर्थः-गुणेत्स्यंसत्नंत्म्यके परत्रूपेपूर्वसवर्णादीर्घसमेगाहिल्लोपेचवाहस्वगामसद्गमसिद्दंनच
नतेरेवाकारश्रूयतेरित्यर्थः-नन्वेवंसत्वंत्र्यर्थ-पररूपेपूर्वसवर्णासवर्णादीर्घसंयोगादिर्ल्लोप
चह्रास्वगामसद्गत्पासिद्धनचततएवाकारश्रूयतएवेतिवाच्यं-गुरोरात्वमाप्यकत्पनेतिन्यायेन
पर [illegible] पवाधापेक्षयान्त्वादेरितिवाधसंवोचितमदंतन्त्राहाहावितिनेतनेकापगत्यादिपरिग्रहः
नत्रोगेनह्रकापत्र्यपेनचधातोराक्षेपः-संनगाह्वानोःपरस्तेह्नागित्पर्थः-पीत्वोपसुदाहरणांन्त
त्रौक्रीणातानादयेपकिपीत्संवेतिस्पादिरितिभावः-संवैधेइति-परिभाषानुपस्थ्यमागुणानां
मितस्याविषयः-तत्पांचानेकान्तितंतेनतत्संबंधेनात्रापिसंबंधेमध्यपठितद्वपमागेनमान

मत्रोपद्गुक्रहर्मशक्यः

असुद्गुरदापि पिसिद्धिरितिकश्चितन्न:

रामः

भित्तिभावस्तदाहमध्येइति न्यायेन पारिशेष्यः स्वागमेति · छेचक्षेनेमुकुङः सीत्याह
वृथ्वहस्मात्पूर्वं परमेगौपनेरिस्मर्थ्यः किंचावभासन्तागुरुजरीसातादशादेशसैवादेरित्सतन्त्रग्रहेशा
[illegible]ज्यादादायसईदाम्भइमादावेगाधिकं[illegible] नन्म च प्रतीमस्मामादिरूपस्यैव ग्रहणानां चाभिने
पस्मोदेरेव नत्वेन तस्मादितिश्चास्त्राग्रहत्तिविनापि परशब्दाध्याहारेस्त्ववानिमुमेन न्यामेऽनि
रि पभाभावेन न तर्कोरामयाः तस्मादिदस्यस्मान्त्रप्रवत्माऽऽदेरित्सस्यापन्नाश्चाऽतोनस्मेस्तनेनां
स्मस्याकाराद्यापनौज्मापानिस्याधासिध्यापनेः एतेनोक्तरीसैवाज्ञासः स्कोपगितादावि
ष्टसिद्धिरितिनावभासेदेवेइस्मयास्तः · पश्चाभासेनिर्वाहस्तत्क एव तदाह हृदिगिति · ननु शा
न्तःश्रमपाधिकारपाठेन तत्त्वमूलकृद्दशानुपूर्व्यानुपयोगेन न तहृशतां संगतिरस्तम्याह

पस्त्विनिमित्तक स्ये

तथैतापि शब्दार्थः।। मन्यास्तु वक्तानिर्देशादेशांशेनैराकांक्ष्या त्यरुओत्यस्या

स्य

शेति। अन्यथा देशानां सिंजादीनामित्यर्थः। अन्यागम [illegible] मदेशानां तु नत्वेपि पर्यासानन्त
र्याऽमन्त्रस्य हंसकिमुवक्रुद्धंनद्वासड्डादीनां तस्य प्रतस्याप्यनुपस्थितेस्तदुपयोग इत्याऽऽह त
त्वाचामनुरोधेन। अप्रमादोदोषापत्तेः तत्र्चार्थं तस्यावश्यकत्वाच्च तत्तापकाश्रयपेगौरवा
च्च। न्यायघुट्टान्तश्रुतिसत्त्वभावकेपदेसंगत्यापत्तेश्च [illegible] तद्ध्वनयन्नाह वाक्यार्थेति। भिन्न
स्य त्वविशिष्टस्य वाक्यार्थस्येत्यर्थः। एवेनततत्त्वयवच्छेदः सानेनेति। शाब्दमार्थिकेनवे
तिभावः। उपदेश इति। अज्ञातानवबोधराहत्तरागलादिस्वरूपज्ञापकपाणिन्याद्युच्चारणाविष
यगलादिसमुद्रापविधानेइत्यर्थः। आशंकानुरोधेनाह गाकारेइति। इत्यादेन्तरिति। अ रामः
तरंगत्वाद् उच्चारणाभिव्यक्तव्यवहितकालेइत्यर्थः। पर्यायैर्जनतयासएमसत्र। अनेकाल्

ताद्दशावाक्यार्थबोधसमये

व्याप्ततो
[illegible] तोहेतुरपं·
तद्गुतरं·प्रत्यपलक्षणोत्तरं·अत्रैसमेलेपीसत्त्रान्वयः·अपिनालोपसंग्रहः·चुहमादेसलदानी
प्रे प्रा तिभावः·एवंचतनतरकाललेपिनदोषः5पजीव्यविरोधापत्तेरितितात्पर्यं·तत्रैव
नरतिकालेइतिवभ·वेसारोनाटशवाकार्यबाधा धाररूपतत्त्ववतिकालेइतरपं:
अत्रसानेकालत्वाहसतेरत्पत्तान्वयः·इदमपिमूलनाशपवर्णनमात्रं·तदाहेतिभावइति·
सिद्धान्तस्वमवह एवा इतिभावः5पपादितमितिनस्वत्रितत्वमितिपत्तीकेनवाहेरिसा।
दिग्नेष्वेनेतिभावः·भाष्यात्कवचनत्रपसंग्रहापसंबधसामान्मए अपसमासेनाहम्लेश
ब्दोंतरेतिप्रसिद्धमितीतिसंभावंदनारोच्यवेनेइमादोगुरान्नितेकोहेशकेचेतिशेषः

पपसिद्धन्वपप्पा द्वीत्येवाह पघातीति·प्रत्यचिः अत्रसपकार्त्वपवेगितोचः॥

स्याप्रसिद्धत्वमेवास्याख्याद्रीत्येनाह ॥

विकारादिजात्यात्तपर्वामिन्नेतिभावः पद्मकीति॰ वः प्रभृतिः शास्त्रस्य कार्यस्यातिशेषः सा
चतस्मात्ततः परस्माद्वातत्र परतो वेति भावः [redacted] प्याश्रुते वि
शेषणमात्रपदानर्थक्यं च परिहरन्ति॰ व्यक्तिविशेषणेति विकारादिनाव्यक्तिभेदानाश्रयणेन
तत्पः एकदेशविकृतेपसर्गादागमादेत्तादिनैकावाधसत्वात॰ एवं च यक्षकीतादेतनेह
मैव व्यक्तिगत्वेत अनत एव वत्वादातीतादौ निर्वाहः शोहेशितद्दसत्रसमाप्यसंगतिश्च एवंच
कृते हितीयेनितत्वेनाभिमतस्य प्रसंगमात्रं न व्यवहारे प्रयोजकं न तु बाधकाबाधितफला
पहितप्रसंगस्तपैतिभावः इहमपि न सर्वत्रैत्याहन्मेनकोचिदिति॰ न्यूलताभावकस्याभाव
कल्पनापेक्षयाकृताभावकस्यैव तत्कल्पनमुचितमिति नित्यत्वलवत्त्वे बीजमिति भावः न

एतदग्रे प्रसिद्ध
मित्यादस्य भिन्ने
तिभावद्वतीतः पाठः

रामः

अ

नुमास्तु[च]तेनिमित्तत्वं पर्वविषप्रतिषेधेन एसिद्धं[ग]त्याचकर्पर्यंधपतीतिनिमोहाहरगाम
तस्माहत्वधौमेति। स्वत्वंरंधपतीमाहे। साहचर्येणान्मेत्वादिभिर्मध्य: साहचर्येण: तेनना
दिशब्दवैपर्व्य। निमित्तत्वचस्यातितपापरनपाचवोधनत। नत्वप्रर्वातिकेन्मस्त्रीत्वेहेतुक
एवाचतज्वह्रावाग्रस्वत। नत्वनुमोऽप्रोपि: तेननसाहचर्यभंगरूतिवोधे। ननुसाहचर्यानि
मत्वाहच्चतेनेवनिर्वाह:। किंचहेतु: कापिनन्निमित्तकत्वाभावेनतद्विषपाभावापत्तान्तदाप्र
परासाशकात्वाटतस्माहनिमित्तत्वेनेति। उक्तरीमतिभाव:। वार्तिककृद्वत्वाहाचानिकत्वे।
श्चाग्रपराशंधपतीत्याहाथिविनिभावे:। दिगिति। कादिहिरणानुरोधेनपर्वशाल्मस्यरितत्वप्र
तिज्ञपास्वेतिनाधिकंकार्यमित्यर्थागीकारेणापरशब्दस्यैषवाचितत्त्वेवमकल्पनिर्वाहेतेवे

दि

वघ्नकृतेऽनित्यत्वेपीष्टसिद्धिरितिनतदर्थोहाहहरग्रांकिंतुहृतीसापेवेतिनहर्योबोधः
अंतरंगत्वादिहितीति:अंतरंगबहिरंगयोरंगयोरंतरंगबलीयइतिपरिभाषांतरमिदं:अ
सिद्धमितिध्वनीकृधत्वात्तेनपश्चावेदमित्याद्यग्निममत्लवडुक्तिस्यावस्थान:अतएवव
स्पातितेत्रैवटीकाकतसर्वाबितिप्रकृतेचैतत्ते:अकृतव्यूहानाजानंतपदइतिनिषिद्धत्वपा
ऽपेजेदद्धमिसाघसिध्यापत्तेः:नेवेपंवित्रतिषधसत्वभाष्यप्रमाखप्यात्तेतिवाच्यं:लोकमा
व्यसिद्धपाः प्रमाखपातुमशक्यत्वात्:नाजानंतनर्पदइतिन्यायेबाधकभाष्यविरोधेनतद्ग्राह्य
स्यवेदशप्युक्तित्वाच्च:अत्रज्ञापकमप्यामाडोश्वस्याडःयहरणम:तद्धिरवधानस्याडुकेत्याहो
परमपिप्समवर्णाहीर्घबाधित्वाद्यात्रूपसर्गकार्येवनांतरत्वाद्गुणकृतेशदिद्माभोपरस

रामः

पंयप्यास्माहितिक्रियतेइति सम्यक्संप्रसाररागाद्येतिसूत्रभाष्ये· इयंसिचिपरतोनेतिसू
त्रमिकोगुणोमत्रभाष्ये· शीङोपास्थितिसूत्रावल्लवल्लबीजं· म्नतस्यवभाष्यप्रत्ययतत्रोक्तस्ख:
एवंचतत्याणुगपत्सौमात्रावेवासा: श्वहत्ति शितिमूलकृत्सरागा: नत्वेवमपिपृक्तकतेणुगपत्सा
म्प्रभावात्रूपभेतत्सप्रि: नव्याहि: किंकार्यवत्नेरुद्रमुख्यातेपप्याहशवानाव: सर्वादीनीम्
सापिजमशीसेकथाकृतयाविभक्तिसापेक्षत्वनातत्वात् · नाम: तदाहिविभ[illegible]सते: णु
त्रागेयभाविष्यतिकिंचिदस्तनपाकार्यमिममभिसंधिमात्रेणानेत्मृहत्तैर्जतेनाविभक्त्युसते।
विकल्पसेवशामे: नचतत्रजसीतिविधुपसमसीतिवाच्यम्· म्नाकडारीपाग्संज्ञाना
मबाध्यबाधकभावेननिमससर्वनामस्थानेपदिकसंज्ञयोर्यगपत्प्रसक्तनरमेवजमवि

षयत्वेन तापनांशनिर्वाहात् इति चेत्र अत्र केचिन्नतत्वस्य पयिनः एवं प्रवृत्तमप्यंतरंगप
र्भाषावर्त्तमानबहिरंगाद्दीपः नस्मानिवर्त्तकमित्यपि परिभाषार्थः एवं चांतरंगशास्त्र
प्रवृत्त्युत्तरं बहिरंगशास्त्रप्राप्तावपीयं प्रवर्त्तत इतिपक्षो हेशाभिप्रायकोऽयं ग्रंथंदाकृत इतित
माहुः अन्ये तु एतत्पदावधिकेऽन्वाख्यानेऽभयजमित्यत्र तत्पोस्मस्याः पक्षद्वयेऽपि सत्त्वेन प
रिभाषाप्रवृत्तत्पाऽर्पीकल्पनेऽमानाभावः सत्वशेष्यत्वात् तत्पाहि कार्यकाले जसः शी
स्तानार्थ त्पादेशे द्वयोः रूपस्थितावपि पदार्थप्राक्संज्ञाशास्त्रवोधस्तत्तो विधिशास्त्रमित्यवाकेनवृक्षा
कामत्पाऽन्वेऽपि निसृतास्मिन्नादभावाद्वंतरंगत्वे विकल्पे न जसीति सा शाखामृतत्वाद्बहिरं रामः
गत्वमिति नतत्पक्षा क्रोशाषावकाशः द्वितीयेऽपि तत्पोस्मस्याः सर्वत्वेन ननु स्मशाकः सइमा

पिनोध्यः॥ किंच निषेधाश्च बलीयांस इत्यनेन प्रथमेत्वस्य पक्षे अभावबोधकतया तत्वेन प्रथमेत्वस्य [illegible] प्राप्तिर्दत्तिनाशा किंच

वक्ष्यति

ऊः तद्देतत्त्वस्यैव तपरेण लाभं ते न प्राप्तिः तत्र केचिन्मते सेषंड ऊकारस्य वृकाश्य हितीयेषि
त्रैपालस्मात् स्पष्टत्वेन नजमतेस्मान तदृशा क्रः तेहेतत्वस्य तपरेण लाभं ते न प्राप्तिः तत्र केचि
न्मते हेषड ऊरएव वक्ष्यतेपि पहावधिके ऽव्याख्याने निर्वाहे पि पक्षांतरे ऽनिर्वाह इति हे ६
बोधितीयैस्यानिवर्ट्ति देशश्चापि तापानिरवकाशत्वात् मापि च भ्रमस्यानिवृत्ता
वस्यानुमानिका ऽनपावाधापोगात एवंच समाप्तातिरिक्तेपि नाप विषयः वस्तुतस्तु ना
तिरिक्तम् गौरवात् पत्तापि तस्याः मापनलवमचः पराष्मित्रिमवन्माष्ठ ऽकं नव्याप्ते
तमापेन उगपस्याम विषयतैवस्यात् स्वपके न तु सर्वविषयता बोध्यते इत्येवाह ऊत स्वे
केपेटनात स्याश्चतरंगवर्षेमजातेन तत्वले भ्रामिक चक्रविहिंरगमासि ह्रासि सम्पांगीकारेरोप

सिद्धेः नामाश्रमानिषेधसत्वभाष्यऽस्यांश्रमारभ्यानामश्च नाज्ञानं तर्पइत्तस्स्यधर्मिग्राहकप्रमा
नेनैमाङ्गेष्वत्वाइ॰ग्रहणानचबहिरंगकार्यप्रवृत्तेः॰प्रागप्यन्तरंगकार्यप्रवृत्तस्योपनातेन्त्रे
वप्रवत्तिरभावप्रवृत्तस्यजेद्द्रमित्याहावदोषश्च॰अतएवतस्यापवैधकस्याप्यविरोधो
पिन॰तेनभाष्येणानन्वैवप्रवृत्तेस्तस्या [illegible] निसत्वंस्येववाज्ञापनादिति॰नचैवमसिद्धपरिभा
षाप्रवृत्तिरेवदेहलीदीपकन्यायेनमन्त्राभिमतेतिवाच्यं॰तन्मतेनिषेधत्वेनप्रागुक्तदो स
षापत्तेः॰किंचोठ्ग्रहणा [illegible] ज्ञापकांतरंगकृत्येष्वज्ञानवहिरंगास्यासिद्धत्वोपनत्त्ववस्तुत
रंबहिरंगप्रवृत्तेत्कपावारपितुमशक्यत्वात॰नित्योनरमपिविकल्पप्रवृत्तापर्वाहि [illegible] छि रामः
वपेक्षतत्वभावविशिष्टसाधुत्वबोधनस्यशक्यत्वात्॰जसीतिविषयसप्तमीतिपक्षेपि

तर

निवाहिः प्रागुक्त एव· परिभाषायेस्तुहृस्वं· तत्रांगपदेन स्वरूपनिमित्तमेव ग्रहरोगनास्
रमर्पो द्वयपिरस्परापेक्ष्य पाध्याय निमित्तकमंतरंगं बपकनिमित्तकं बहिरंगं· स्वल्पनिमि
त्तकं बहुनिमित्तकं चेति पाबहिस्त्सर्थः· तत्राधस्य बलवद्बीजं तन्त्रतस्मासिद्धत्वं· गेहा
षिकाच परिभाषा· अन्तरंगशास्त्रत्वमस्या· लिंगं· क्वचित्स्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपीनः
कार्यत्वरूपमंतरंगत्वं हि रुद्धं बहिरंगं द्वासाविस्पष्टं परिभाषेन्दुशेखरे· एवं च पूगपत्त्रान्तो
तस्याः प्रवृत्तत्वप्रत्र प्रागुक्तरीत्या तद्विषय एव· अंतरंग एव तत्पूर्वदेशोऽभयप्रतिषेधः तत्प्रयो
ग्रहरोगान्गृहणाज्ज्ञासि विभाषा प्रायोमीस्थानिवत्सूत्रस्य वार्तिकमेव च प्रसपत्तरमितिसत्वा
शयप्रदर्शनेन भगवता प्रसारणातेन न त्वंतरंगमा पूर्वलेन न तेऽद्वैतेनेद्ध्वनयनाहभाष्येलिनि

ति य·

28

यः

उक्तमित्युक्तत्वाद्वं॰ तेन वारणो माध्याहीनां निर्दलत्वापत्तिर्भवस्माते इति तत्वं हनावो वाधितं॰ नत्वि
ति॰ अस्वरितत्वाहिति भावः। प्रमाहारेति॰ टिटेति सूत्रे प्रमाशोण्ट्वतिस्तत्वस्य मात्रशब्दाहार
भापचुस्य कारेणातिशेषः॰ अतड्ढत्मनुवत्साचकतीनाभित्याटेनातिप्रसंगः॰ पद्ध पत्ते हेत
त्किमाहिभ्योऽभ्वा पातीरिति॰ तन्नेसाहचर्येपरा प्रत्यपानामेवतत्त्वग्रहणात्तत्पवग्रहणाजु
स्तेनेऽव ह्यान्वाहः॰ द्वित्रिशब्द प्रकृतिकापजेतस्य जुसः॰ शीविषपेपुंस्यवृत्ताऽनभिधान
मितिभावः॰ फलितमाहैवंचेति॰ अत्रपेक्षसिध्या प्रत्ययान्तरत्वे चेत्यर्थः॰ एवं चैके वपरिभाष
याहान्तरंगस्येति॰ द्विविधस्येतिभावः॰ ज्ञापकं उभ्यग्रहणा लो कन्मा पाइ॰ ग्रहणा चेत्यर्थः॰ अत्र   रामः
ते परिभाषहशेरवराहीप्रपचितं॰ तथा चतन्त्रस्य परत्वाहत्त्वाकल्पनमिति भावः॰ नत्वपवा

दस्यैवं च न ग्रामारोपणस्याबलेन कष्यं वैपरीत्यमतस्याह निरवकाशेति · द्वितीयांतरंगत्वस्यापि वि

षयः सूक्ष्मं चासांतरंगत्वापेक्षयाप्युर्वलमिति नियमष्णमन्यमनत्वान्नैराधेनाह पूर्वात्विति ऽभेपेद्रस्यत्र

मत्लोकेतस्यर्थः पुगपारेति · अत्र वीजेत्वाविष्कृतमधस्मातवस्कृनस्कृतासेवमाऽतिरिकेमाह

तिभावद्गति · नन्वकृतेमस्यमसेत्वाकिमर्थं भाष्ये कापिनोह्लेखान चासिद्धवदत्राद्विमत्रैकेप

टोक्रप्रकारद्वूपेन निर्वाहः · तमपातत्रेवाधोतेरेवाऽनत्वाद् ऽतस्याह परिहत्विति · क्रमेणानान्वाख्या

नेताविनास्यनिर्वाहादाह पदेति · पत्पीदमनवकाशत्वेप्य बाधकताबीजमिति प्रक्लेते

ऽसंभवीतप्यापि शीघ्राप्सापकत्वद्वारा पूर्वेवद्यैौतस्यानिपामकत्वबाधकाभावस्तदाह

पूर्वमिति · इदमपि परनिमित्तादिसमवधाने एव · परनिमित्तांतरंगत्विति पदद्विधयोविरोधिसं

निपातेनेषामिप्यः त्र्संगे परबलीपरत्वमितिप्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिसूत्रे कें[illegible]पदीपथ
ठातन्नत एव रमेइस्माहोत्रातिपदेशं कृत्वा मूर्ध्वमेलेष्माकारमन्त्रेणाहृत्तङ्स्माहिलोपानश्च
श्चोतीत्याशयो ङः ह्रस्वाद्दितिलोपेन समाहितं एतेन निस्वकाशत्वरूपप्रतिपदेशं कृत्वं सेवश्च
बुत्तेप्रयोजकत्वाच्चितत्पमिदम् अत एव पद्मत्वादीनामेव तत्त्वप्रयोजकतापरिगणितानाद
हेः भवद्भीमानस्यातिरिक्तत्वेन तदसंगतिः स्पष्टैव किं चैवं स्वापीमस्यापि साधुत्वापत्तिः न
हि व्याख्याभेदेन साधुत्वासाधुत्वे ऽचिनेइत्तपासमः बाधप्रयोजकानां परिगणनेऽपि तत्स
तप्यात्वाणीकारे बाधकाभावात् स्वीपीमसेव साधुत्वाणीकारणाव्याख्याभेदसेवासत्वाच्च
समत्वविस्तरः अमप्यात्रतिपदविधित्वं पयाचेपमित्याहो नदोषस्वप्यास्पष्टमकत्तेन्वे रामः

परिभाषेंदुशेखरव्याख्यानेतत्त्वेवमपिपक्षांतरे दोष एवातस्माहतत्क्षेपेति · स्वत्र · मे
इषदस्माहो · नन्वेवं तत्फलानामप्यासिद्धावपि फलांतरसत्वादनेकज्ञापकसत्वाच्च तत्कथं
तत्वमतस्माहात एवेति एवं रीत्या फलानामप्यसिद्धावपि फलांतरसत्वादनेकज्ञाप
कसत्वाच्च कथं तत्वमत आह त एवेति एवं रीत्या फलांतराणामप्यनप्यासिद्ध्यानि
फलत्वादेवेत्यर्थः ज्ञापकानां बलं तद्द्वग परिभाषाऽनित्यत्वज्ञापकत्वेनैवेति निष्फलत्वमे
वेति भावः इत्यलमिहाहान्वेनेति · परिभाषेंदुशेखरे इत्यर्थः ॥ ॥इति परिभाषाप्रकरणम्॥
व्यक्तिपक्षेऽणुदित्सवर्णस्येत्यस्य न जातिपक्षे इति प्राचाम् इत्याशयः तस्यापभावः पहासर्वत्र जाता
देवशक्तिग्रहेण शब्दार्थत्वं · व्यक्तिलाभस्त्वाक्षेपादिनेति तत्रापि तत्र लक्ष्यसमानाम्

मूलमत्वात्ः तदापि पवेद्दृङ्गराग्याहेव्यापकत्वाजिपरनिर्देशः तत्रकार्यबाधातेहाप्र
पपावव्यक्तिपृतत्मिद्धिःजाजेःसाहाडन्वाद्रगासंभवाद्यात्किंचिद्विहात्युद्धारगाभितिसा
विनिगमकत्वाभावात्. तहातत्त्वेऽसारमहदागानं. अप्रमत्तपद्मतिनिषेधसत्वसवस्प
माराल्वेनसदादीनामद्गत्पाद्योनेहापः एतत्कपनेएवमस्खतानार्पतेषांप्राप्तएतदमप
सचतुस्पेतदावश्यकत्ताध्वनिताः अतएवव्यक्तिपक्षेद्यातिहिगप्रदर्शनंतत्र. तेऽवपक्षा
एवं. व्यक्तावेवशक्तिःजातिविशिष्टव्यक्तेवाव्यक्तिविशिष्टतागौवातत्पक्षेपितत्रव्याप्तजा
तिपदृतिर्देशोवति. एषामपनासंभवमनुपपतिरेवतदावश्यकत्वंचामन्तस्पष्टमिति. एवं रामः
सत्यापपक्षमाष्याभिमतेनतद्वस्तरागापत्तावश्यकीनतहमयचतुःपक्षेषत्तुतत्सत्वपितदा

अपराणामावश्यकं · तेहेनद्ध्वनापि तं न तद्वात्सैवाशंकेत ननु व्याक्षिपसे इति अत्र वर्ण्ष
ग्वृतः असिद्धत्वादिति व्याक्षिः एरुच्चारणेन तत्र सत्वं चारितार्थ्यमसिद्धिश्चात तत्वाहे
कारेति · दीर्घादीनामादीनां घृतानामन्तादीनां च संग्रहः अत एव विसर्गाधिकरणे मुख्यते
ऽव्यादीनामपि ग्रहणाय व्याप्त्यादिति माध्यं संगच्छते · दीर्घादीनां सूक्तिस्तु तद्वाचकवाच्य
ऽर्थ्यद्रव्यसन्निपातस्यान्ते वैव · तेन बाधाज्जातिपरनिर्देशे तेषां संग्रहसत्वेन वा · अत एव
व्याक्षिपोऽसिद्ध उपलक्षणमिति स्वयमेव ध्वनितं · एतदर्थमेव तव्याक्षिरिति तत्वं पतञ्जली
समानाप एकश्रुत्या पाठभेदकत्वादानद्ग्रहणासिध्यानुपपत्वाद्दीर्घादीनामसंक्रामिति · त
न · अवि ऽव्यादाविसंग्रहेऽप्यनन्तासिकासंग्रहतादवस्थ्यात · अत्र पक्षे ऽत्र प्रहणादिदं कल

श्रावणज्ञानविषयः अतएवानुकरणस्थले तत्वेन ग्रहेपि नार्थबोधः॥ पुस्तकदर्शनस्थले च तत्त्वश्रवणमस्त्येव:

सैव सत्वाद्यौतिहिकउच्चारितः तत्वेन गृहीतः एवममेपि एवोऽत्रान्वेति· भाष्ये केरिति· अ
त्याहारेसवर्णग्रहणमनुपदेशादित्यादिनेति शेषः अत एव कोगस्तुके तात्पर्यवशादिशि
ष्टसंनिवेशायान्त्यग्रिमीत्वेद्वत्यादिकापास्तेनेविधेपितनोनार्थनिमयः अत इव च गामा
नयेत्यादावनुकरणेनानुकार्यप्रतीतावपि न ततोऽर्थबोध इत्यनुभव इत्याद्यमन्त्रविस्त
रः जगन्नाथ्याक्तिरेवं ऽपावित्रनेवति· बोधनापतिरिति· अनुच्चारणेन तत्वेनाग्रहणात्· एवंच
वात्वकव्यानसामान्यमेसैवबोधेतेनत्वेनभाष्यावएकमितिभावः· सत्म्यति· सत्म्यतरेत्सर्पः
अपभावः जेपमंत्राणांनैसषोविषमेनततत्स्थानेषु च्चादिदेशापत्वमप्रमाणत्वरूपोहाना
त्वादेर्मात्राकालिकत्वादिरूपइह स्वत्वाहम्भविनोच्चारणमनभिव्यनवापानस्रजपस्थलेह।

राम:

वात्रापिसूक्ष्मतरतात्वादिव्यापारेणानादृष्टंतत्स्मेव·पतेमस्त्विपिस्मृतशब्दादर्थबोधा
नापत्तिरनुच्चारणादिसंपान्नमिति·एतेननन्विमाहिसिद्धमितिभावइत्यंतमनःकल्पिता
प्रतीतशब्दस्यतत्त्वेबाधकाभावेदोषमूकाऽक्रमाणवृत्त्याप्रतीतशब्दस्यतत्त्वाभावबोध
कः·क्रमस्यापिस्फोटस्यतद्व्यापकत्वस्यादितिमंदोक्तमपास्तम्·शब्दस्यपौर्वापर्याभावान्न
व्याप्यावृत्तीतिश्च·स्फोटस्यारोपितसकलत्वेनबाधकाभावात्क्रमस्यापितत्रापिव्यंग्यत्वसत्वे
नत्वत्रतेपगतेश्चेतिदिक्॥मण्डनश्लोकः प्रतिबिंबेदृष्टाहिशकाडमावर्णपनिषेधशंकासमाधानप
रभाष्यकैयटादिकंतुवार्तिकरीत्यातिनतादिरोधदृष्टमत्रविस्तरः·रत्नाकरादवक्रमवत्तरोत्से
उपत्तिएतेनेतित्वकारीमात्तेस्तद्व्यग्रहोणातेवेसर्पः·नमयापर्णनचोपानिःसमसमीसमासःतेषामा

तिस्वारस्यात्‌· नत्वेन्य आहारेन्तुषष्ठीसमासः स्वयंभावः त्वनयपानोग्मकसर्पान्वितस्वार्थवोध
कत्वमितित्तु सतिस्मांभामिषः संबद्धार्थस्यैववोधानकेवलमतिवोधयति· तस्माश्वमप्रक्ते
रत्रार्थेप्रसयोभवतीत्युक्ताव्रमासस्याभिषः संवद्धार्थवोधेस्वतनच्छात्वगानेयाः साधुत्व
वोधनमेवमत्र· स्मातएवसार्वधातुकेपगिमत्वमाभ्यपव्यानानइमव्रकर्तरिशानचकम
शिपगरित्वाशकाव्रकानिव्रतस्पैसद्वार्थक्रूतइस्तुकंतस्यापिशास्त्रवासनयानतच्छक
त्वेतव्रतीयमानमर्थंतोसहकेतानन्तुमेटेनेत्युक्तएवार्थः· तयाचवद्वतिवतर्थबोधेतदुक्त
रथ्रमपवसर्थ्यापस्यितिः कारणामितिवुमर्शिग्रिशरीरंसाचविशेष्यतयाविशेषणतयायाप्र रामः
नासनोछात· विशिष्यकार्यकारणाभावास्त्वाः स्वतएवगुडेपश्रेपतनोमाधुर्यवोधेपिप्रम

पार्थ्यानन्वयः एव चात्रापि तत्र तस्य शक्त्यभावाल्लक्षणाङ्गीराश्चेत्तयोपपत्तिमनानामपि
तेषां स्थानितानस्याहिति· अत्र पुपमाप्याह श्लेतित्रयोपाश्रेति· अक्रानिश्चित्तित्रयोऽश्रेत्स्मर्पः· इदं
च एकताभिप्रायेन तुल्यत्वेनैतया निवेशः स्वप्रमानप्रमाव संग्रहाय नेः किं तु जनस्त्वेन
न्त्रमाज्ञाम्परंपरा साधारणानि विष्टं· एवं भस्य त्रेरानि वाहिनि यमां भेगेन तत्वन्मते पित्तस्य
गानस्यानद्दस्वतन्त्रामण्डलमेवेति भावः· अद्वाटृटिमतीति पाखवाह्दि· एतेसर्वे लक्षणा
एवापभेदः· मुख्यार्थबाधतत्संबंधरूढिरूपकरणात्रयमेत्यात्· यथा लेगादिशब्दानां
त्वचाज्ञानमिस्यादौ त्वगिन्द्रिये· स्वशक्यसंबंधस्याद्वैरगिसाहे संबंधभावेन मुख्यार्थबाध
स्यानादितात्पर्यस्य च तदहस्त्वाविशिष्टत्वात्· अत एवासतिप्रयोजने शक्यार्थबाधप्रतिस

धानएवंकेचनसंबंधपयरार्थबोधेतिरूढलक्षणयोगाद्व्यवहारोऽन्यथारूढिशक्तिरेवेति
सिद्धांतलंकारिकेवैयाकरणोपोः इयमेवद्विरेफादौमीमांसकजरत्तार्किकैकेलक्षितल
क्षणाशब्देनव्यवह्रियते· शक्यसंबंधद्वयवत्साक्षात्परंपरासाधारणसंबंधनिवेशात्·
नव्यनैयायिकमतेऽस्याःस्वीकृतिरिक्तेवतद्व्यवत्त्वापितथैवास्तां·स्वत्वमतेतत्त्वसाक्षात्संबंध
स्यैवनिवेशःलक्षितेनबाधितेनलक्षणोपस्थापितत्वमत्वाच्चक्रमेणैवोपस्थितेस्तत्रिप
मेतथाजमत्वानिवेशनस्त्रावश्यकइतिकेचित्·वस्तुतस्तुद्विरेफादौरूढिशक्तिरेवनल
क्षणावाधप्रसक्तिसंधानंविनैवबोधात्·अतएवस्वमतराघुपर्यंबोधःकोशेषुभ्रमरपर्यायेषुप
ऽस्वसंगच्छतइतिस्पष्टममत्र·प्रकृतेतत्तनरीत्यानिरूढलक्षणैव·एतेनशाब्दिकमतेनिरूढला

ष्टगाने वाप्तिपवसितं हितस्याः प्रसिद्धत्वेन तल्लक्षणतावच्छेदकज्ञानसत्वात् ज्ञानार्थमे
वागुदित्यत्र भितिमित्यविरुद्धम्ः किंच निरूपपदं व्यर्थं लक्षणेमेव वदेदिति मे होक्रमपा
सम्· तस्य सिद्धिमात्रेणाप्रकृतेतज्ज्ञानसम्· स्वगोपवक्रमशाकत्वाच्च· निरूपपदस्याफ
इष्टासफलत्वाच्चेतिदिक्· नचैवं आतिपक्षदृवव्याप्तिपक्षेपितवर्थ्यामिस्य इत्यादावासंगति
रित्याशंयनाशंकेतेनचगागुदितित्यत्र पदविशिष्टमत्राभिमतं· सोधितितेषामव्यार
तत्वेन प्रमापकत्वसंभवादितिभावः· सत्प्रतिपक्षेति· प्रत्याहारपहरोन लक्षणान्
गीकाराद्व्यापितत्वेन तत्त्वसंभवाच्च· अतएव तालीभवतीत्यादि सिद्धिरितिभावः· श
कानुरोधेनाहद्वयमितीति· असम· असमव्याविसादिसत्वसमकारादिवर्णसम· प्रत्याहारान्

त्समाहार इति पादकाद्धशिशमादिसूत्रस्था कारादिन्नद्वन्द्वः अस्माहाराद्यवर्णोगुणस्य अ
त्माहारेतित्समाहार इति पादकाद्धशिशमादिसूत्रस्था कामेत्संज्ञकरणादिसंज्ञातीपूर्वविहरू
पतामर्पणग्राहकवत्वान्नत्वस्य निश्रापायामपदत्वपागमकाभावादिति भावः भाषेद्वानित्वानु
वृत्तिनिर्देशस्ववर्णाग्रहणामन्तरात्वादित्यादिनेति भावः पत्वस्यपद्धतिज्ञापकेन तत्स्मृ
शेषिकार्यं अमस्यात्वहाहीनामद्रूस्माहावप्पनरात्वान्तरस्वसैकोकिंतेन नेनावात्तामित्व
हावपिनेहोषः अस्माहारस्पन्तकाद्वमहशास्पनकारेलोपश्चहृजेरितिमहस्तत्र परिणामाहाउ
कृ्रीमाअस्मपदत्वस्यचारितार्थ्यान्न त्ववात्तामित्साहावस्यपाहोषाद्व तत्रारारत्वाभावात् रामः
एवंज्ञापनेऽरारग्रहणावैयर्थ्यापत्तेश्च तद्रस्मावेज्ञापनासंभवाद्वेतिदिक् ननुज ‌कात्व

मत्र जस्य संज्ञाविधायकत्वमेवाकेऽकारोरारमवर्णानुगन्धी तीति द्विमात्रादेरपि ह्रस्वसं
ज्ञापत्तिरिति भाष्यासंगतिरुक्तपक्षेः तेषामत्राग्रहे द्विमात्राद्यग्रहणपदत्ति किमर्थं समनाशंसभि
प्राऽः अस्तं भवति केऽस्मत्सन्दिग्धत्वे तेऽत्रैकस्य पादेश द्विति किमित्यत्र इति वक्तव्य हृद्दमहश
ह्रस्वहृस्वाद्विभाष्यासंगतिस्तत एवेति चेन्न व्यक्तिपक्षे तस्य पापरत्वेन जातिपक्षपरत्वेन
वा दोषात्ः तस्यैतेनिः तस्य न स्ववाच्यसवर्णात्वः पुमः स्वपश्यदेहमात्रैदोसापत्तेः किंतु स्व
वाच्यवाच्यत्वमेवमलोके ः तस्य च ग्रहणेनेोकातः तत्र तथाव्यवहाराभावात् ः नाप्यत्र शास्त्र
ऽस्य व्याकरणे ह्रस्वसंज्ञं विनाग्रहणइ नितदर्थमिदमावश्यकं तथात्वहस्वेकाराहीनामादि
रम्येनेतीकपदवाच्यत्वग्रहणमावर्णाप्रत्याहारत्वेननस्तत्रभिन्नमात्राणां ह्रस्वत्वमप्यदीर्घाविष

ग्रहपतनसङ्घटितज्ञानसंभवइतिभावः एवेनाथवशीर्ष्यमपिनोपपद्यतइतिसूचितं·पत्
ह्रस्वकारादीनमाहात्म्यस्मिन्नपगापह्नतिह्नपविशेषइति·तन्त्रमतिनामपंग्राहकेगंगापांमी
नेवोपाविस्माहाविवतहंगीकारात्·तत्रसमभिव्याहारसेवातत्वादिभ्योमत्वपेइस्माहरि
देशस्यैवतत्वात्·ह्रस्वानामपितहाच्यवाच्यत्वेनलक्ष्यतावच्छेदकाक्रांतत्वाच्चनएववघटी
भवतीस्माहाविसं·शक्यार्थोपस्थितिविनालक्षणायाअप्रसरणात्तत्रामत्रचशक्तिग्र
होपपद्यतइतिद्रकृतन्त्वेवमपिव्यक्तिपक्षेऽस्मद्दाविमाहेहोबएव·तत्रोक्तरीत्यासंत्याग्रहे
रात्माहोपलक्षणामिति·व्यसायेपत्नुषंगः एतेनमलेलतननापरिहतापकनाभिद्यायेपत रामः
याकेश्वकंमरोगाभयारूपतलक्ष्यहृदयमाहात्म्यमितिवाच्यापिस्वमाद्रपपस्पत्रसपक्षग्राह्यत्वेनतत्वो

करीत्यानद्वाच्यत्वग्रहेपताहशशक्यतावच्छेदकज्ञानसंभवइतिभावः॥सदादीना
मद्रमासौहेषमुद्रातिन्गगाद्धिहितिदूत्वकेरितिनपाचतत्वत्समेवस्वीदिपदार्थेले शो
नवाधकवशाजसूकमवृमाचननलक्ष्यतावच्छेदकग्रहसत्वेतिभावः॥लक्षणांतिणा
चहृस्वस्वतत्वविधेयइतिभावः॥इदमुपलक्षणामिकोपराचीमादौपरागादीनां
मनुवाचत्वेनोक्तबोधकाभावाद्वकरीत्यावारणाभावेननतद्देलक्षणापसूचकस्तुशब्दः
मग्रहादिति॥तीरत्वलक्षणामत्वशकसंबंधयोर्ज्ञानेविनापप्यातीरेबलक्षणातधा
त्रापिवाक्यापरिसमाप्तिमायेववाच्यवाचकभावसत्ताहात्मस्यवास्वशक्यसंबंधसा
शानवतस्याप्यग्रहेणासाइवैचैव॥मतस्वादिरिंतेनोनिस्तत्वमवापसफलमितिभा

36 ३६

वः॥ इदं च प्राकृप्रतिपादितं॥ नन्वेवं लक्षणायां॥ पत्तुत्सरीत्या पुनस्त्वामाशंकां कृत्वा व्यक्तिपक्षे
ऽणुदित्सत्वे शादीवैकारादीनामपी कूपदवाच्यत्वग्रहादिति समाधापनदप्पकरीत्या स्वाप
वर्णास्त्व शक्तिग्राहकामित्याशंकादीर्घादित्यादित्वापकामत्वाहमोनगतानुच्चारितोकारा
दिसवर्णापी णादिपदशक्तिबोधकमणुदित्सत्वमित्यर्थोगीकारादिति समनाधापनप्याव
ह्रस्वे प्वादिरत्से नेमानुशासनिकीशक्तिसत्त्वर्णात्वणुदित्सत्वमितिविवेकः॥ स्वत
एवनिरूढे प्रसिद्धेलक्षणामणुदित्सत्वेपरस्पाद्दत्पर्यनमूलमपि संगतमितिमंदलन्न॥ कू
कूपदस्यानणात्वात्॥ स्वनुच्चारितोकारादीनांस्वतात्पर्यगतत्वाभावाच्च॥ स्वएवंवचन
कल्पनापक्षपाकूमनलक्षणांपगीकारेत्वावावाच्च॥ वैषम्यात्कोवीजाभावाच्चेतिदिक्॥ ननु रामः

प्रशमयोरित्यत्रात्तुवक्ताकोकारेडकरीत्यासत्वप्रवत्वासर्वेग्रहरोगाविम्बमाविसा
द्विवाररागार्थत्वेनसाफलेहीर्बोदिमसमकम्पेक्षापकत्वमतत्स्माहाकूपदीपेति·तत्र·न
ह्विषयेविम्बपाविसाद्दाविततप्पः·वादिवीति·पत्वसच्चात्विसाहाविवान्नसत्राम्रास्या
लक्षणातः·पर्वेसिध्यभावेनतत्सप्रमाणात्वासंभवद्गतिचिंममेतादिति·तन्न·श्रीमि
पूर्वेद्वत्यत्रावश्यकानुपपत्तिकाकूपदस्यात्रापिसंबंधेनतस्याकारविशेषकत्वेपिप्रसा
हाराधवर्णोगुतस्यवेत्तेनिष्पन्नस्तहत्वमितिमत्वाशयात·पदितनिराकांक्षतपातत्वसंब
धोनेष्ठचेतेनत्वेनएवत्वादिभद्गतिहितीयंतद्देनमत्वेनतद्ध्यनपत्राहेतिभावद्दति·प
दार्थेनसमेनननत्वक्षणापरामर्शः·भिन्नलिंगत्वात·न्यवबहितनिर्देशसमनग्रहहेतु

त्वंमानाभावात्· असंभवाद्य· पपासंरव्याभावहेतुरत्तइतिनतत्वापस्योपपोगोऽन्नेस्तने
तिव्यर्थमेवेतिनन्वातिधनपव्याघ्रेणेनस्पापाकारेपेति· सत्वाभिप्रायमपिम्. तेप्रागुक्तासि
द्धानाविरोधापत्तस्पापरत्नपापोजपत्तिविधीपेति· उक्तरीमानत्वलक्ष्णनावच्छेदकापहस्यो
क्तत्वादितिभावः· नन्वभेदकत्वमभेत्सप्रकं नत्त्वमभेदनिवधनत्वादतस्मात् शास्त्रेइति
नतुलोके· अनङ्गाचहृतिज्ञापकेनात्रैवतत्सहेतुः· सप्रश्चेदंहहृद्विसंज्ञासत्र भाष्य· उक्तारि
तेति· नतत्कृतानादिसंशब्दनविहितानामितिभावः· अभावेपीतितेनकार्यप्रवत्वारोनतस
विघ्नत्वमितिभावः· स्वरूपेति· वास्तवतत्तद्रूमवैशिष्ट्यादिनातत्तघतिभेदरवप्रसस्तासद
सभिन्नलक्ष्णापिङनिवाहितिभावः· सानुनासिकेरफाभावलघुसामाहाराहिकेभाष्यस

राम:

षः॰ अपराणपह्रामाहेति॰ तद्धिमुद्रूपादिग्रहणेनात्मेव्याप्तिग्रहणंप्रणासादिस्येवमर्थं॰ पा
हिचतत्रापितत्स्येप्तत्हाश्रवणांतर्हाणसिद्धिरेवेत्सजन्महणामेवकर्षादिति भावः॰ पवयुक्त
त्मापकेनाराविषयेतत्वनाश्रवणासिद्धिसंप्याप्रिकृत्ताशयेनाह॰ वपिति॰ उचितेतिसत्त्व
मतेइति शेषः॰ भाव्यवमतेनातिप्रसेनस्येवासत्वात॰ एवंचसमस्तोक्तिरभेदकत्वेनत्वाप
क्तिम्यासंगत्वैवेति भावः॰ तव्याप्रिमत्वेलक्षणार्णाहानिरित्याहनद्वापीति॰ भेदकत्वेपीत्यर्थः॰ च
त्वारइति प्रवृद्धानामेवतेषामुच्चारितत्वात॰ मतएवनकेत्सुभाविरोधोमलसेति भावः
पर्यासंख्यभितिश्राकपाहनानसर्वपनिरपेक्षनितिभावः॰ तद्व्यननपवः॰ तदेवव्यनपा
न्तिमर्थः॰ ननुफलांतरमस्तिपेननसमार्थकंमवेदिति भावः॰ मतः॰ उक्तरीत्यापक्षद्वयेपि

वैषम्यात्। तथा हि तत्तत्खण्डेनेदमिति प्राचांगीकृतपथ्यासंख्यखण्डेनेदमर्थः। अत्र मत्वाच्चेतो नास्ता
त्वाहि वाक्यानि ष्पलभे वस्मात्। एतेन गुणानां मूमेहकत्वेकर्थसमत्वेऽनुनासिकपवलग्रहणे
हेतुरिखंडनकडुक्तमपास्तमिति भावः। अर्कशब्दडुक्तंतत्ताशपरखडपतिमत्त्वेन चलक्षणा
पत्तिः। न तु लक्षणापैव सर्वेषां बोधहस्माक्रमेन शक्यार्थबोधसेवामावोऽनमत्ताशपम
हल्वादिमदूपादिः। दीर्घाज्जसीमसेम्क्रीमाचारितार्थ्यात्मागः। लक्षणानेगीकारेऽनुपपन्नः
त्वादीमादिनिर्देशकल्पितदीर्घाद्यधिकरणाकम्पणासिद्धिग्रहस्मात्तत्त्वेकमेवलक्षणा।
न समराततदबीजस्यशक्यार्थबोधसत्वेऽप्यवसंभवेनेत्यर्थः। अत्र प्रभावः शक्यार्थोपास्थितौ न हि
षपकान्वपवोधे जाते तस्मिन्नचक्रतामर्पाविषपत्वे नाद्यामाष्पग्रहेतदमवबक्रतासपर्यन्ते राम

चमनित्तस्यार्थबोधः तदन्वयबोधं विनानन्त्तात्वर्थाविषयत्वग्रहसंभवात् ससर्ग
विषयज्ञानस्यैवान्वयबोधत्वादिति । तत्र चेत्तिस्त्रावश्यकशक्यार्थसमजाधितसर्गः नि
पत्तौ हेतुरपत्वाकाङ्क्षेद्गति वाकार्थचतुष्टये द्वस्तत्तरस्यासादितानिर्दैशैर्लक्ष्यसंस्कारकेभि
ष्यन्नेद्वसर्गः निष्पक्षत्वमन्वये हेतुः पुनरिति इकुवाच्यद्दीर्घदीनांपार्थपद्वत्तादिकपट्ट
सर्गः वोधेद्रुति विषयत्वंससमसर्गः दीर्घादीवन्वयः सतिसममीवास्वेति स्वसदीर्घारैर्वा
चकेतपत्तत्वतस्यद्वकारादिहि स्वेस्यान्तरीसाक्रमान्वयपवातिपकारादाविलवर्गः विभक्तपदी
रेतिशेषः उपस्थितंपरिसमेतिमापादिभिभावः एवंवचमत्ले एवमपीससभक्षितेपतिमा
पसंचकापिनासर्केदेशेनिर्वाहेप्यकेदेशानिर्वाहद्वसर्गइतिवोध्यं उभयपत्रमात्मोक्तिसं

ग्राचामनुरोधेनेतिस्पष्टंसिद्धांतविदोराघवकारसचितंहेत्वंनरमाहवधानीति॰स्मानंसेना
नि॰देशकालोच्चारणभेदात॰संख्याभूतत्वेनेत्यर्थः॰अहहत्यसूत्राहशानोमिमाहेत्वनज्ञा
तीयानामितार्घप्यर्थः॰एवंपटघशिरिमाहेरपिपमांपमीतिपण्णासंख्यभिमादित्वेपात्नजा
तिपद्माभिप्रायारोगातिभावः॰ननुजातासकत्वबकत्वनुगमेननानत्वइष्टमतअत्राहत्वलो
ति॰अनुनासिकवकारघटितस्वोजसकिंवितीसाहिंलस्यासिद्धेरित्यर्थः॰एवंचानुनासि
कानानुनासिकयबवसार्पणनावश्यकातानेगरेतिपरिभाषापिपानिवाहेतत्वशतितिष्कला॰
अतएवपष्णासंख्यसत्रस्पभाष्यसंगतिः॰तस्मत्रेस्याऽपिःस्पानेतदनिसत्ववभाष्यंचहदयोःसि रामः
द्धांतपक्षसमनफलत्वेबोध्यकमितिमततनहिरोधः॰एतेनैवकारोस्तुतभाष्यसंगतिः॰नत्सूत्र

स्योऽपिः स्यान्नैंतरेत्ति सूत्रभाष्यं चद्वयोः सिद्धांतपक्षेममफलत्वबोधकमितिननुद्विरो
धः एतेनैव कारोत्वकूभाष्यविरुद्धइतिमंदोक्तं मपास्तं स्वानंगीकारोऽकूभाष्यविरोधः स्म
नुनासिकांशेतद्भ्यापरिणामान्तरतमपरिभाषाप्रवृत्ताववृत्तिरीत्याऽमांशेबामाममपिनोपर
त्वाद्धाविलाबामांतांकोनिवारयेदितिजगन्नाथोक्तंचाममपिरोधात्मापमिकवाधेएवपरि
भाषाद्वयस्याप्रवृत्तिरितिलोकेशोक्तं लाघात्ममू. मतुनस्यापरेश्यमातहावयानेमेननंदसंभवा
स्मतेनिर्विषयत्वापत्तेः द्विवस्यान्नैंतरेतसपत्रद्दवौतमपूमहणाच्चतमुर्स्वाहावत्नुनासिकस
वस्यानप्रमाणेभयोनरतमेहत्वेचरितार्थस्यपरतोहीदैऽश्वत्तिः एवाहीतात्रिहित्रिर्दैशाश्र
यरोरवमितितिमदरतत्र अंकोतरत्वान्जातिपक्षेस्तवचारितार्थ्यात्र सममंतपाठस्यभाष्य

रवंऽइतन्त्वान्वेति इत्यर्थः । न चैवमप्यपशब्दत्वं भाष्यविरोधोऽत्रपक्षे । सत्यादिषु निर्वोढव्यं । अ-
न्तएव वक्ष्यति संख्यायाः समासात्पसंख्यातानुदेशो भाष्यकृतामभिप्रेतः । निरूढलक्षणाप्येवं स-
ति गौणी कर्त्तव्येति जः । गन्त्वाभ्याकिः । संगच्छते ऽतस्मात् हव्ये निमित्ताभावाद्दुरितमेतनं । परे भाष्यानु-
पापिनः । नु रुक्मनलक्षण्याय । जलादिप्रत्याहारे निवहुव्रीहिः । सलोमसद्भीत्यादिस्वेचौषिसर्पः ।
पद्मासलीहिप्रत्याहार फलकत्वभविसादिस्वेचौविसर्पः । सर्वस्य कार्येति पाठः । पावटिष्म स्वका-
रादीनां निसर्पः । इतेनमप्येचवर्त्तिकाल्लत्वपसेवविधिनां तेषामेकत्वमहपासंभवेद्रूपपासं-
डुरूपपाद्यमिति । एकमपेक्षत्वपानत । ततश्चांवाचानिसादेवसलड्डटितसस्तानिसिचि
सः । सीतितत्वसलेद्वलीतिसलोपानस्यातनस्य रवभित्यादसादिरवकाशइति भावः । अप रामः

हाहिति॰ म्नुरागाऽहिस्मन्नाप्रवहन्नेरीति भावः॰ एवं चेति॰ लम्सराणाद्वेचत्वेचेत्सर्पः॰ ज्ञातीनिता
मर्पकानेदेशेनेत्सर्पः॰ म्नचपम्काव्यतिरेकं स्तचपितऽजेवथावन्मेमाहनान्वेपेति॰ ज्ञानिप
साना म्रपपेदूत्सर्पः॰ एवं चेति॰ तत्सा त्रपराणावश्यकत्वेचेत्सर्पः॰ ज्ञातीति॰ व्यापकज्ञातीत्स
र्पः॰ एवन्मेमपिवक्तिपक्षेदूवत्महशांतिपक्षेराणप्रज्ञानिर्वाहाहिति भावः॰ ऽचितद्वितिलक्ष
णाभावजत्वावपाद्दिति भावः॰ नहाहाम्बेति॰ म्नगाशेलक्षणाहलेशज्ञातिपक्षदूसेवंत्स्य
सेत्सर्पः॰ संभवत्सकरूप्यचेवेतूपस्मनापत्वाहिति भावः॰ नन्वरार महराणास्नामाशिकतदं
गीकारेनहोबोऽतन्माहातएवेति॰ म्नर्थजरतीपानोचितमारेवेत्सर्पः॰ ऽक्रामिति॰ थमात्कारेसव
गौर महराणास्नामाशिकतदंगीकारेनहोबोऽतन्माहातएवेति॰ म्नर्थजरतीपानोचितमारेवेत्सर्पः॰

उक्तमिति। ग्रस्ताहारे मवगीयम् इहगामन्तु पदे शान्तत्वान्तेस्मिन्निदं शेमवगीयम् इहसामनरागस्वा
दिम्मपि नाश्राधकरूपामिमर्ष्यः वेवेनलसरागाव्यवच्छेदः अत एवाच पंयेत्तरंमनुनीनां श्रामारापात्त
दृश्यमारागामिति भावः। क्रतमिति। स्मवृत्तिग्रहरागासिद्धं तदेव च नपरकररागं हलग्रहरागधवेसा
हिनेति भावः। ननु ममापि न नमसेनमत्रिपादने स्याग्रहः किन्तु पपासरवरवंडनेदूसवंपसे
पितन्मिद्दिरव। यक्तिसामारएवतस्वहतेरतस्याहयपासरेवनि। सम्मलाकेतेमाहाविवावा
पीतिभावः। तत्रश्रामारापपहंशं न माहस्यतेति। स्वमप्यात्रसीमाम गृहरौपि भाव्यव्यकटि
ल्लुट्साहवयाल्लडे वगस्येतेति भावः। एतेन मल्लाकप्रपमदेवव्लीकोक्रवक्तानेसप रामः
पत्तेहाघपमडद्वतः। एवं च प्राचीनग्रंपसोपवेमलमेवाधक्रमिति भावः। तदेव धनपितं तदुक्त

दोषांतरमुद्धरति नीपीति एतेनैव मार्गीतिमलो केदोषो व्यक्तिपक्ष इति ध्वनितं नत्वापप
दिते शाकुः लकारो वेति पातः स्वभावादिति नचोभयोरुभयवाच्यत्वजातिरूपविशिष्टेव
सर्वव्यक्तिसत्त्वादिविदितिवाच्यं सावर्ण्यावशात्त्वारोपपत्त्याव्यवहारोपगतेः अत एव ए
पकृत्वारोपदेशः सार्थक इति भावः एवं च मूलाभिमतसर्वदोषापादारोपि प्रकारांतरेण
शक्तेन चेति अन्याख्यातेऽपि सवर्णोऽस्यारग्रहणामपरिभाषमाकाल्पहपादिनेति भावः
पत्त्वेवं वार्तिकस्याप्रत्याहारसत्त्वेन निःशरत्नुपस्थितमेव न दोषः न चैवं दोन्तलकारदत्ता
दावकः सवर्णाकतत्कइत्सनपोरभ्रारवांपत्तिरिको सवर्णाद्दुत्तस्याप्रतिश्वापसर्गो हतीसादे
दोपश्चेधाचाक्रत्लसत्त्वेभाव्यतेकरतापामन्वयो — तथात नचतत्राहिनचेत्तादिश्वपासंगति

रेवेतिवाचोगत्वस घटस्मारित्वकारानुकरंपेहेत्वानन्यथासिद्धेरभावानहृतितन्वन्तसत्वस्य
भांष्यसिद्धांतान्तानात्·तथाहि·नत्वहित्वकारापदेशस्यशेक्रफलत्वपस्यवागिककृतास्वा
ङितत्वेपिनाष्पकताऽशक्तिजानुकरणार्थपत्वेप्यवस्थापितं·तथाचकमार्थितकदृसाह
त्यहोपणाहसिद्धिः·नचैवमपिहोतत्वात्रकः·श्वत्वजकीयतोमाहेहेपदृतिमाचंव्याक्रिप
हेसावर्ण्यपारारग्रहणात्वहस्याणामिर्जातपहेसावर्ण्यकग्रहणाम्नोसावर्ण्यपनसमानजाति
त्वातिदेशानेववाऽतिदेशेनैवबानिर्वाहात्·नचैवंतदुपदेशाचपंःकेयटमतेवातिकोक्त
सावर्ण्यमनाश्रित्याउपदेशकरणात्·भत्वमतेवातिकंदृष्टान्तस्वधन्तेः·नदनिसज्ञापनेन रान्तः
चाऽइतार्थ्याच्च·ऋतस्ववेत्तासिद्धिः·सौकर्याभावात्त्वितित्त्वकृदित्कार्याभावश्च·वस्तुतस्तु

त्वान्तुपदेशाऽग्रामाराणशंकपास्वर्गासंज्ञापितपोर्यक्तुमशाकेपतिवार्तिकासंगनिरवु
स्यादितितदुपदेशः सावर्ण्यहाराकल्मपितम वस्यल्लत्र परवैतितत्रैववार्तिकवत्तस्मादुक्ति
एवं चक्रवदतिदेशाएवफलितोऽतः सएवोचितः लाघवात्तन्नृनणपाल्तितिल्वाणवादी।
माहावदोषापवचनहृपएप्यगनुवेधकरणाहिसामर्थ्यात्रपरोगौरवंस्पष्टमेवकम्मनएवसा
कर्यमपिनेतितद्धृदनपत्राहोपसर्गादिति। ञ्याहिनाकृतसकः उरणरपरदृत्सादिसंग्रहः
एतेनस्वासेविप्रकरणाएवातिदेशः पाव्यदूतिकोलस्तुभोकं निरस्तं नावताद्धतासद्भावपिप
सहृपेऽरशिमादावनिर्वाहात्तद्धृदनपत्राहवचनस्यानेऽत्तितुल्यास्यसत्वेनस्वतिनिषि
त्वेनेसर्पः शोवदुशेरवरविरोधस्तुनलाघवानादरेणानभ्रपत्नीरितिभावः लकारेद्धतिवेपरी

संनुनैवात्र पक्षे इति भावः ननु तत्रातिदेशांगीकारे तत्रैरेफापनिवृत्तत्नुत निषेधापत्तिः
कृतिके चैवम्पत्र तत्नग्रहणापत्तिश्च तत्प्रत्ययस्य कृदिकारापत्तिश्च वचनद्वयं तुक्कारेऽनित्य
वैमप्रभृतमाचरिनार्थम्· एवं एप्पगनुबंधकरणमपि कृदिकारस्य त्वत्दिकारापाश्च वसेति चेत्· स्म
तिदेशीनिमत्वेन कापि दोषाभावात्· तथाहि· व्यक्तिपक्षे समानजातित्वातिदेशपक्षे चप्रा
मसोकर्षादेः सार्वत्रिकग्रहणांगीकारपक्षे सोकर्षाभावेपि ञ्नत्ह स्वनिषेधापारापत्तेश्च
मत्वमतत्तत्काशेपदेशेन सावर्णानिमत्वज्ञापनेन वारणावन्न नैव वनव्यमेत एप्पगनुव
धकरणेन ऋकारस्मृतोऽमाहकत्वस्य कः· हित्व दिकारापास्यो कर्षस्य वज्ञापनेन वारणावश्या राम:
त्र पक्षे रूपमानाधसिद्धिर्हा पसग्रहणायह पश्येदेन प्रकारान्तरेणावारणापि ऋमाशिरवासे

र्वत्वेनानन्त्वस्यानसिद्धत्वेपि एकदेशेतिन्नापनवातिकहतास्वंडितस्यापिमुत्स्याविपक्ष
त्वेंसमैयेत्याहिभाबेरावहोपासमाध्यमत्मफलंपप्यानपुक्रमेवमरवतोऽरस्वेसानिगुरुत्मा
सरूपसत्त्वभेदेनतत्प्रकारश्वेत्सारव्यानमपीत्याशपकेनव्यवस्थापनेनतदर्पितद्वपदेशेऽच्छ
सिध्याद्दित्वस्वारितासिद्धावपिप्राणक्रीत्यानाववमात्रेणानिर्वाहात्सावर्णपाघमतनमुसपक्ष
हपेपावशपकत्वेनानन्तद्दृत्तिनिषेधापत्त्याकृतेपितद्वपदेशेसृतासिद्धिरेवेतितत्फलंसावा।
र्णदेरनिसत्वेविनाडुधंरमितितेनतद्दापिस्त्रापतद्दमतितेशनिसत्वसावशपकत्वंएकदेश
तिमापस्यैव-न्नतएवतदभवतिःन्नमप्यानरुनिसत्वेपिद्भतनिषेधापत्तितंदवस्पवेतिर्द
कृतन्मवंत्वहिनिधापाहक्रमेतिःन्नवक्षतासिध्यर्थमितपर्थःद्वहमपत्नस्तरान्नतकोवे

नसिद्धेः॰पल्लवपुष्पेऽन्वमपदृत्यनकांपं॰ग्रहसंमाक्षिपन्नापजेतेत्याहाविवाविवक्षा
विवक्षाभ्यामस्यैवेत्याममहाहीनामङ्माहाविश्वसिद्धोरितिकौस्तुभकृतन्नः॰वहुशोवैप
रीत्यदर्शनेनतयोरन्याश्रयप्राप्ताद्दुःकरत्वात॰तच्छास्त्रेधर्मशास्त्रेचतत्पार्थमिचरितत्वा
च्च॰तपसत्वसार्थवपरस्वपर्वंग्रन्थ्याविरोधाच्चतद्ध्वनयन्नाहनमसेइति॰मशात्वचप
व्याक्षतसत्वरीत्याबोधं॰वाकामेहेनेति॰म्नमप्याचो॰कुरित्याहोविधेपडामित्वानर्थकापत्तिः
सवचपोगावभागएवात्रप्रेक्षडाचितइतिनाम्पैः॰एतेनानंतरेतिग्यापेनतत्स्यवनिषेधोन
तुरीकोक्रमस्य॰नत्रनहानर्थकांतुनतस्माच्चारणार्थलादिमयात्तं॰शेषकोच्चारणार्थचेऽतिम रामः
संगापतेम्मः॰उद्देशेपपित्वापमावह्पवत्वापतेम्म॰विधीयमानेइतिन्मराणीत्यर्थः॰निषेधक

इति । एतेन प्रसज्यप्रतिषेधो ध्वनितः । स च पुंस्कः पर्युदासस्यासंभवादिति भावः । अथा
स्त्रीयस्य शास्त्रेणाकंप्य निषेधो नन्वाह नपरेति । नव्यचनपरकरणामिसद्धृशासत्र भाष्या
त्मापयात्सपतन्निबेधकमेतद्धहिमर्थः । तल्पमापाद्दिङमपि तेनैव बोधितं ध्वनितं चे
हं साहा हीपसह्मतिसूत्रभाष्ये इतिसं एतेनैवोद्योते स्नत एव सवर्णोऽस्मग्रहणमिमेवाके
भाष्य । एतेन कोसमपोरस्योचविरोधो ध्वनितः । अत्र पक्षे ग्रहणभेदकत्वपक्षे च भाष्यसंम
तेसवर्णपदानुहत्तानियमार्थत्वमेव तपरसूत्रपि अस्य विस्तरः । महादीनामिति । पत्व
त्रप्रश्लेषणानिर्वाहः । पाण्पपपीत्यत्रेवेति मंदस्तत्व । ततोऽत्र भेदस्य सवत्वात् । तदुपस्व भाचा
मनुरोधित्वेन मत्रनेतत्रापित्तद्भावाच्च । अतित्वसंगापत्तेश्च । सूत्रमते पित्वहीसावे पर्ण्या

पत्ते श्च । लस्यासिद्धिदोषमपीत्यपन्यानिराचष्टे एवं चेति । अश्रुतपदस्यांगीकारे चेत्यर्थः । अ
चः इकोपरिणामित्वे अपि गुणाभेदकत्वप्रसादिसमस्याव्यापकः । अत एव घटवद्दिहित्वादो
मनोर्मध्यनानुभासिकोवकारः । असति तु हानासाभित्वादौ निमानुनासिकापत्तावतन्नि
र्देशासंगत्यापत्तिः । एवं पवत्वपरेऽस्मत्रापि बोध्यं । एते न तत्र सानुनासिकानस्पृशतिमे
दोक्रमप्राप्तं । आदिनाऽनुकरणसंग्रहः । ननानेभव्याविरोधः सूचयन्नेवमतेतत्समतिमा
हात एवेति । सानुनासिकस्यापि नेपित्वदत्संगीकारेणाक्रीत्यापयासंख्यसंभव इदे त्वे
त्यर्थः । असादिकोपरिणामस्य । तदुत्तहरणात्व । सानेतरेतिसूत्रविषयत्वं । आपत्तसेवस रामः
मव्यापकः । भवन्मते तु टीकाकृदेवाबद्धये न तत्संगतिः स्पष्टैवेति भावः । एतेन लस्यासि

ध्यर्थमावश्यकेनस्यानन्तरेत्यनन्तैवनिषेधार्हेऽनियमेनियमकारिणीतिभाष्याद्धा
द्युक्तत्वाद्धाकांक्षितविधानसमर्थेपरत्वाच्चपर्यासंरक्षसूत्रप्रवृत्तिबोधकभाष्यादिग्र
न्थान्तरप्रकारएवतिमार्गेणाक्षिःश्राचार्यमतरोधेनेतिध्यानितं·तेन·उक्तभाष्यग्रा·न्वय·इत्का
पत्तिसत्रएवंचजातिपक्षसत्तसमानेतिरनुनासिकस्यैतत्सेमतइतिभावः·नन्वेवमपि
ऽमद्द्यत्रसानुनासिकलस्यसम्मलेकंठतकृत्वनततद्विरोधोऽतस्माहोन्नेइतीति·न
वमा·मलतेनन्नसमनोरमादिसकलग्रंथविरोधइतिमेदोक्तमपास्तं·बाधेदृष्टइति
मापादितिभावः·नचेमाहि·हृपसाहवेपनव्यक्तिनिर्देशोपमेहापरामर्शेनाल्पमहत्प
लकुशङ्कसंवहीर्धेगोत्रपादिवृत्तौर्धटहत्यादिव्यवहारवत्तरूपसाहश्यपनिबंधनस्वजमिथ्या

हृतो मेद्रव्यव्यवहारेरोगस्तदर्थः । एवमपि मूल्लकोस्तु भाव ७ कमेवेत्याशयेन समनाधत्ते । आगा
दिश्रिति । मादृश्यं चात्र समानध्वनिकत्वं । एवं चव्यक्तमजातिस्वीकारोपि व्यर्थ एव । अनुगम
यतीति व्यभिचारव्यवहारास्तादृश्यपनेव लोकव्यवहारस्यापि सिद्धत्वादिति बोध्यं । लोकसि
द्धेऽप्यर्थे शीघ्रमपि भ्रमाणापित्तलक्षणाज्ञापकानांसापत्त्यायत्त्वादिति । लक्षणाज्ञापकताप्रस
पत्त्यापत्त्वादिति भावः । अत्र मते भाष्यानुकृत्व शंकानिराचष्टे तदपीति । अपिर्जातिपक्षसमु
च्चायकः । रूपसामान्यादिति । रूपस्य रूपमवयवसंस्थानमितिपावृत । तत्सादृश्यनिबंधनत्र
त्वमित्यादि कताभेदव्यवहारादित्यर्थः वाशब्दोस्वकपक्षापेक्षयापाक्षिकत्वार्थः । नचात्रपक्षेककु
रिणाकपत्कारगृहणां । अवयवसंस्थानसामित्वादिति वाच्यं । किंचिस्याप्यमानापत्तडूपपत्ते रामः

रुक्तत्वात्तमावरापादिकमप्पत्वात्मकमितिनकोपिदोषः [illegible] संकुर्वन्तेनसत्व
कृतेनेदंपस्तद्रूपमितिएंऽद्रूघाबासंगतिश्चांभेऽन्तम्माहाराग्नुहिदिति सत्वेप्यापमितिपाठः
मेतस्यएवापवसे [illegible] पत्समाममालापतऽपपजेरुक्तत्वा
त्समावरापादिकम [illegible] कोपिदोषः नन्वरागग्रहरांकुर्वतः सत्वकृतेने
दंपस्तद्रूपमिस्यंऽद्रूघाबासंगतिश्चांभेऽन्तम्माहाराग्नुहिदिति सत्वेप्यापमितिपाठः
तेस्यएवाघमितितदर्थः तहाहप्रमभिश्रेति नन्वेवकृतेनमसकंपणिनिनाऽन्तन्म्रा
हाचापीहति हदिसत्त्वभाष्योक्तरीत्यावरांस्माप्यानर्थकांनकिमुवक्तव्यतत्समहस
श्मप्यानदीपवाक्यानामप्रामाण्यापत्याऽश्रेद्रूपतापत्तिरिनिमापशरीरं नचैवंकंप

तस्मादख्यानमनभ्यासेहहमेवेति॰ फलांतराभावादिति भावः॰ माक्षेइति॰ तावन्मात्रेण सर्वत्रात्मनि
वीहातगमंतराश्रपराणावशपकत्वात॰ तथाचपश्यात्तरंमनीनांश्रामाराधात्तहन्तोराधेनपाशि
तेरथ्वपमेवाशयोनमस्लोकदूतितथासत्वेकवेतोनेहमिश्रमितिद्वंवंडदूषापितद्गीमा
न[illegible]ध्यरीसेतितदंसगतिरपिनहाणापेतिबाधंतद्वारूद्विगिति॰ क्रिश्यंतइतीति॰ श्रका
शकूजद्दसर्पः॰ तत्रेहेतुमाहानचस्मन्नवेस्पेति॰ द्वीधारित्सत्रमदूकाल्तेस्पेतिभावः॰ पर्वेहासे
तिनद्वाष्प्पदाहरणात्केवलश्चतिषेधाऽग्रेः॰ कन्तुवर्त्तनेचल्लाधवापनाचीत्सेवषाच्यतथा
कैगैरवेरापाशितस्मिमतत्वाद्यशब्दाधिकाराश्रयपदेवतिभावः॰ परस्वेति॰ तेनावसा रामः
नतत्रेनेतिभावः॰ निस्पेति॰ त्र्याचापग्नहराणासप्तजार्पत्वाजूतदंगीकर्तमद्दीसेवभाष्याषु११

त्वामनल्पसंवाग्भ्यामास्तटपाव्याख्यानसमर्थाद्दूमर्य्यादपालाभेषिकेशजनकत्वमितिता
स्पर्यमनल्पसेतिभावः॥ मलेऽमानएवेति॥ आचार्यग्रहणास्यएजार्यत्वादेवेत्यर्थः॥ अतएवासर्वे
त्रैतिविकल्पस्यपरत्वान्निमानिषेधेननतद्वसंगतिः॥ स्पष्टेवतत्पन्नितमानेवेवेतिमाधवा
चुक्तविकल्पस्यहत्वेचेत्यर्थः॥ अतनचीत्यादेवाऽनुष्ठमासर्वेष्टसिध्यासर्वेत्रेतिसत्त्वसर्वेप
र्यापपातत्स्वरूपवार्यत्वमेवंदीर्घादिसमस्यापितत्स्वरूपवार्यत्वं॥ अएवमत्वेनतत्स्वरूपचभ्रतेस्मक
मितिभावः॥ तदाहसर्वेवेति॥ अपिनाकेपदाहीरूपवार्यकविप्रेतिसत्त्वसमस्यापः॥ स्वरूपवार्य
मिति॥ स्वस्वमनपत्रच्युतिदेशाभावार्थमित्यर्थः॥ एवंद्वनकाराक्लिंएवंडपनिपातित्वमादिनानं
स्थापमावापः॥ पूजार्थतापाः॥ श्रामाराकैरनेकोरित्यप्तकं॥ मनित्रपस्यात्रोहासीत्यपित्रिधेति

मत्रैकैपत्तापेवुक्त्याविकल्पमेवसर्वांगीकृतन्नामाराधकपवनजवरिहरहरहमाद्युक्त्या
न्माचार्यमहरासप्तरार्थत्वमत्लाभात॰माधवस्त्वउक्तएव॰भ्रातिशा[illegible]रवभाप्येन्मात्वा
रप्यभिमत्रोहिचविकल्पोक्तिमंछाहमलेननिर्वास्वा॰वाधकदूमादिसिद्विमकरीमोक्षैवेति॰
न्माहिनाशरोचीमन्नावेरितिन्नापिसंग्रहः॥ होकाभिकापुं॰ऊक्तांमितिशेषः॥ ऊद्राव॰न्मन्
ष॰न्मतएवत्मपः॥ ३वः॥ ९९मचनासंगतिः॥ ऊद्राविता॰स्पमेवाक्ता॰तावतापिकपमिष
त्ताभोऽतन्माहतमेति॰निषेधेति॰निषधविकल्पविधायकत्विन्नमर्वेत्रेतिमत्त्वद्वयेद्वमर्थः॥
निषधप्रकरणातवार्थकपहोपाहानान्वामपलामद्दतिभावः॥ एवेननमोनिवृत्तिःमाचता रामः
तथाचताभांपक्षेदित्वमेवविधीयते॰रागामिमाहोहाधादितिनितानिषधत्राभ्रान्मनची

तस्याप्राप्तेः तथासंभावनायां बाधकाभावाच्च । तदाहाप्राप्तेति । निमित्तानादि निशरो
चिदीर्घादिति सूत्रद्वये तूत्सर्गः । अभावज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानपूर्वकत्वात् । एवं च त्रिष्विति
सूत्रे राड्डादि सिद्धये स्यावश्यकं तस्य पाठीर्घादिति निषेधः स्यात् । सर्वत्रेति सूत्रे वापद्यान
नुवृत्ति पक्षे विकल्पार्थं मावश्यकं । अत एवाचार्यैस्तु सर्वत्र शाकल्यस्येति पाक्षिकनिषे
धेनापि फलसिद्धेर्वेति नानुवृत्तिरिति प्रकाशोक्तिः संगच्छते । तदनुवृत्तौ तु नेति त्रिप्रदी
र्घादिति सूत्रद्वयसकलमेवेति भावः । विकल्पो वेति । सूत्रद्वये लाघवेनाप्राप्तविभाषाव
धिविकल्पांगीकारेपीत्यर्थः । अपिनानिषेधविकल्पपक्षसमुच्चयः । अकरणादिति । अत
एवैषां नादिनीत्यत्र पाठः । अस्य पात्रनचीत्यत्र एवं पठितानि स्युरिति भावः । छन्दस्येति एव

चभवद्भक्फलिनसंभावितबोधेतद्दभावेपिप्राप्यमिकशाब्दत्पागेमानाभावेननतत्र
नजर्थ्यसत्वेननिषेधाकांक्षायाःसत्वेननतद्दावच्छपकत्वेशाब्दीस्वाकांक्षेतिमापातनतदा
हमातीति·नचप्रकरणाद्युनेः·श्राबलेनश्रोतविकल्पादिघटितवाक्यार्थबोधेजातेनि
राकांक्षत्वेननतत्पाप्रामस्यापिनञोऽनन्वयेइतिवाच्यं·स्वेचापरोधेइतिपदार्थानांवा
क्यार्थवत्कानांप्रकरणोकत्वमत्वेननतेविनातदाकांक्षाणांसमभावेननञ्संबंधसंभ
वातइतिभावः·ननुपदेशेनविनावाक्यार्थपतिसमप्रकरणानम्मरणेपिननञ्संबं
धः·स्वेमनन्कूममंडूकलुसाभ्रपराणाद्दनेनकोपिदोषोऽनन्वाहम्यथेइति·ऽनस्वद्दव रामः
इमर्थ्यः·स्वेन·द्दीर्वाहितिमूवे·ननुमंडूकानहृतोलौकिकमंडूकगतिरेवमानमितिन

मानंतरापेक्षात्तस्याप्येवमनुरोधेनांगीकारोऽत्र· अस्यापादितदुष्टेरस्य वस्तुतःस्तन
आह सर्वत्रेतीति· अस्मात्सैरेवाऽन्वयः· अस्य· सर्वत्रेतिसूत्रस्य· हितमाचेति· अनंतरा
ननंतरसूत्रवार्तिकस्य कृद्वितं समर्थः· अनंतरस्यातिप्रापात्रहमेति भावः· तदत्रसैर
वाहिति· विशिष्यविधिप्राप्त्यनुसैरवादित्यर्थः· एवं चेतोनमवकाशपकल्पनावसर
इति भावः· एवं सर्वत्रेतिसूत्रेतदनुसैरवस्यतदवकाशपकल्पनिरस्यात्रिष्वेतिसूत्रेतथाकरो
तित्रिष्वेति· एतद्विषये· इह स्याद्दो· मिश्रेति· हरहृतेत्यर्थः· तथा च स्त्री श्रूयमाणन तथावकाश
कल्पनेति भावः· ननु तत्रैवास्मैरवस्य फलितत्वापन्नादिनीत्याहाविवानचीत्यादिना श्रामिः· प्र
तिषिध्यते इति शब्दानुकथादुत्तरार्थसिद्धिरेव· किंच सर्वत्रेत्यत्र नदनुसैरवस्योक्तफलत्वेन

हीर्घोहिमन्नापितस्याश्चितं॰न्यस्यपतत्ववाग्निकोक्रहित्वानिपेधइतिसूचयितुंतस्यात्वेन्ना
पितयेतिनवेलक्षराप्मनन्मात्हत्वजाविति॰नाहिमेतिनिर्विसर्गपाठ॰न्याय॰सर्वत्रेमाद
समस्याचापकः॰वहुक्षिति॰तेनक्वचिद्वुपत्नमेपिचहहनामठोराधोन्यायप्रइतिमायेः॰ननत्राश
माराप्यहः॰तथाचमत्ताश्रुध्यानमवहिप्राप्यसाधनमितिभावः॰नन्वछक्रमेननत॰वजा
वाघपाहदपोरेवमिश्रगंत्पदीर्घाहिमनैवतइत्लेरवस्यवहुछ्तेप्यपल्लेमेनरवंडनहुताज
कैवाज्ञाहितत्वेनत्वहुकान्वयाहस्यचरमहोवस्यचासंवद्धत्वात्एवंचतन्याशपकलना
पक्षैवातन्माहाहिति॰तहर्थत्यक्तात्रापनाचार्पग्रहरणस्यप्रजार्थत्वमात्रमितिमाहोवा रामः
पंत्रिधेसस्यावश्यकतपानलस्यपरहजिग्नेपस्यपथ्याश्रुतत्वेनैवापपञ्जोदाघाहिमस्य

सिद्धत्वात्त्रिप्रमतिषुस्वरूपमेवप्रतिषेधोभवतीतिमननइतिमंत्वकाव्याख्यानंमि
श्रोक्तेविरुध्येनकिंचमाधवाहिविरोधेनवमादीनामसंग्रास्वलंकिंचस्माल्लरूपमित
त्वेष्वादस्सत्वेननिर्वाहिपिताहशालभ्यसप्रामाराण्यस्मनिर्विवाहतपातदनरोधेनतम
विकल्पार्थकत्वस्येवांगीकारः।स्वम्पपाभाव्याहाहराणास्मापार्थत्वान्निर्वाहेत्वहिए
क्लेशानर्थक्याप्तिः।किंचवाकवागितिभाष्याहाहराणाविरोधः।नचाक्रीमानिव।
हिः।मंडकानुवसादेशप्रामाणिकत्वात्।अनुपनावपितप्यार्थासंभवाच्च।शब्दावि।
कारस्याविनागमकमनाग्निपरार्थत्व।पल्लनचीतिगुरुनिर्देशंकुर्वेसाराणिनिरवद्यनानं।
स्मेषेऽननुवर्चोप्रमस्मप्रतिषेधमावार्थकलेचनार्चामेववेदनएवंस्वसमर्थसमासो

८।

न॰ अत्रेन अत्र नकार्यं इति मतल्लाघवमिति प्रकाशकृत॰ तन्न॰ मात्रालाघवस्य भाष्यो
क्तावस्य लेऽनाश्रयणेनालाघवेन समत्वात्। अस्तु न नकारे स्वरितत्वप्रतिज्ञाकल्पमप्र
युक्तज्ञानगौरवापत्तेश्च॰ तदभावे पदगौरवापत्तेश्च॰ तस्माद्धलीत्येव वाऽस्तु नचैवमपि
त्रसज्ञप्रतिषेधार्थं च॰ अत्र तु एवावसाने हित्वसिद्धिः॰ एतेनात्र पक्षविशेषनिषेधाद्वि
धिरनुमेयः स्यादिति निवृत्तिपत्तिगौरवेण मूलाश्रितः पर्युदासएवोचित इति हरदत्तोक्त
मपास्तं॰ विधये केचापादितिन विधेरेवात्र शाब्दत्वात॰ ध्वनितं चेदमेभ्यो ह इ॰ सूत्रभाष्ये॰ एते
नापनिषेधोऽनन्तरस्य तमनेनानैवानुमितहित्वस्यानत्वचारेस्य सतिरत्नाकरोक्तमपा
स्तं॰ त्रिसूत्रीं तु विकल्पमेवमनन्तभेदस्य तमयमवस्थावोधनार्थमस्तमिति तिनन्वादि पदं चा।

राम:

च

पंक्त्यादेशानांकं वतएवोक्तेः नचास्य संग्रहार्थं तस्यापि दूरान्वेनोक्तत्वाच्चाग्रहीदि
तीर्थः संग्रहार्थं बसवे पंक्त्यापत्तेः एतेनादिनात्वोदोग्रहणमितिमामाकिंश्चावामन्त्ररो
धेनेतिस्वचितमतस्मादादिनेति सामान्तविराजकोधसादहचर्यातकर्तुलुङः परचिराए
वग्रहणमितिभ्रमः स्यादतस्मादिपदं एतेनवन्तुरांकंठक्तिप्रभृतास्वादिनेतिवैषम
नवोजमितिमेदोत्क्रमंपालम्भः अतएवादिचशब्दयोर्विपरीतसंग्राहककलशेकानिरस्ते
तिभावः एतादिनाचिराद्ववशानआदीनामपिलाभइतिदूरोशेषनतद्गुणिर्यपोकिंवक्ष्या
देशस्येतिबंधपं नचलउधादेशानिवंपतस्यापिनत्वस्यएत्वात्तदूतिरेवडन्महद्लाकरादि
मस्त्वेनेतिध्वनयन्नाहनकेवलमिति तेषामेवासंग्रहः केवलेनेतंसंत्वपः किंत्वस्यसविक

त्प=२

रणादिशब्दस्यापि इति केवलपदमात्रपर्यायः एतेनैव केवलशब्दयोरन्यतरवैयर्थ्यमित्युपा
स्तं· इत्याहेति· इति ध्वनयन्नाहेत्यर्थः· अत एव चन्द्रगोमिप्रदानं· एतेन सिंज्ञादीनामपि स
र्ववकत्वमिति मन्तव्यं होक्रमपातं तं मू· एवं चैतदर्थं तव्याकिंतेन बीजं तरेगाः एवं विकरणा
स्य तेसिज्ञादावेवदोषु इति भ्रमनिवृत्तये आदेशस्य कमिति भावः· इत्यपपत्तिरेवं पति·
तदभावेहीति· स्थानिवत्त्वाभावेहीत्यर्थः। ननु तदपि आदेशस्य कमिति भावः· इत्यपपत्तिरेवं
इत्यपति· तदभावेहीति· स्थानिवत्त्वाभावेहीत्यर्थः। प्रत्ययत्वादिकेन व्यासतिन स्यादिति भा
वः· तन्त्रानि एमाह अपवादीति· प्रत्ययत्वाभावेनानार्थधातुकत्वादिति भावः· केवलप्रत्यय
मफलमाह कार्यादेरिति· आदिभां चङ्· चपोः संग्रहः· बहुवचनं त्रपो गामिन्याय· आदेशेन।

राम:

फलासंभवेन तत्संगाहाहशान च इति। तन्नेति। इत्थं नेतरपर्थेऽन्यत्र सपक्षादिति
भावः। स्वर्गत्वहारात फलमाह माहीति कर्णशोडीस संगागाधिकारस्थत्वान्तवक्ष्यमाणा
रीत्याचारितार्थ्येन सामर्थ्याऽफलमनेतिभावः। एतेनासिंजाहि भूतफलकपनमध्ये शान
चिनद्रुक्रिरशुक्रेवपात्मभः पावाहिति। एतेननचाधिकाराकन्मद्दिरिति ठोलरत्वारि
तिमामोक्तिः श्राद्धमनुरोधेनेति ध्वनितं। अत एव हश्णतमाह श्रमवदिति। पेपान्तस्मामि
त्वेत्ववलाहागमत्वेपि ततः कार्पापत्तः नेः स्वसपत्नमेवस्मानिनिर्देशमामनध्यात्वापवाद्या
देशत्वेपि तत्त्वमिति भावः। एतेनादेशत्वस्वसपत्नपोविरोधात्कंपतत्व किंचहश्णतेमिव
सतद्रमकस्मसत्वेपत्रादेशत्वगमकाभाव इति मेरोक्रमपास्तं। नेस्मानिवत्वेति। उगातो

रिवेमात्रोक्रानुपर्धीत्वपक्षितेवेतिभावः ऽक्षार्थपक्ष्टपितुं शंकते मवेति वार्थमिति अ
श्रवणोनोच्चारणार्थत्वस्याप्यभावात् नपाचवसंज्ञुत्सर्गस्तदपवादः कुमारिरितिभावः
उत्तेनहिरुत्सर्गः सिजारपस्तदपवादाइतिमंदोक्रमपास्तम् स्त्राक्षराननुगुणापाच्च मा
ष्यतस्पखंडितत्वान्नेतिदिक् मेत्रेष्टुनिस्त्रेत्रेपाणामपिचड ड सिचामिपहणोनकु
रपपासाहितिफंत्लाल्विकरणोसमाश्रपेनसमावतेमेवेइति अपभावः केत्रभावास
चइस्तनुष्टमाचड ङा दौ हो पष्टुतिचडङोश्वेतिपाष्यचेनसिचोनुवृत्तिः पक्षासमर्थपत्ला
घवार्थचसिचवक्रष्यानऽच सर्वष्याश्नपत्रपग्रहणाभावश्पके अत्रस्पर्धाऽत्तरेगानपी रामः
तिमापसानितत पाऽश्रष्टमानेषांस्यानिवेत्वनान्त्वेनग्रहणान्नंनेऽधानघुरिस्मभ

पसिद्धिरित्यणोऽत्रपक्षेनस्यात्। एतेनचङ्ग्रहणंव्यर्थं। अपतावेवहितदुपयोगः नन्व
सिद्धोलुकेवसिद्धमितिपाठ्यम्। अन्यथानिमित्तसिद्धापत्तेः अतोरादेतत्वात्तद्वर्ण्यंचङः सिद्धो
ग्रहणंत्वत्रसमधात्वन्तरार्थमपि। अस्यूनशगमर्थमङ्ग्रहणमिति। तदाहत्त्रपाणी। सि
ति। पथ्याकर्षचित्तपदंरोहतीत्येषः प्रतिनदीप्रजनेतिचिरोणांमंत्रेलुकदृश्यएतेतदान्यस्य
स्यापिग्रहणमितिवाधम। अतएवावरतन्त्वपाणांग्रहणंकर्तव्यंस्याहितिभाष्येऽवरतङ्क्रम
क्रिः संगच्छते। एवंचगौरवस्यएवमवंअतएवंतत्पाणामित्येवसाकांक्षत्वमितिभावः नन्वकिं
मात्रागौरवपदगौरवंवाज्ञानगौरवंवान्त्यापाधनेनावृःतस्याकिंचित्करत्वान्ः तस्मानिपतत्
तित्वाच्च। तस्यत्वन्मतेएवसत्वाच्च। नमध्यः।।पक्षद्वयेपत्रप्रकरणान्तसमत्वात्। अतएवक

तेपिकैलाममेवात्रीशिशिवहरगाणीनिमाण्यंसंगच्छते॰ किंचत्वन्मते एवंतन्मत्वात॰ मन्मतेऽप
रहपमेकंवा॰ नांमः स्मामावेशभावाकल्पनप्रपुक्तलाघवात्॰ एवं च मंत्रेट्टूतिसत्वेगौर
वाभिपात्किर्नकार्यमंत्रेइतिसत्वेऽऽत्कऽऽत्मर्गापवादभावेननिर्वाहात॰ किंच सिचएव
वसाधादेशात्ःकेरिसमस्यानेस्वि च इतिकार्यमंत्रेइतिसत्वे किमपिनकार्यंसिचइस्
तुहमैवेष्ठसिद्धैरितिनकोपिदोषोलाघवं चेत्मतन्त्राहसिचोलुकोनि॰ एकदेशस
चानुकहस्यवोत्सर्गस्यांतरंगात्वपीतिमापाश्रपरा[redacted]नाश्रपराण्यामतादि
हस्यादिहस्यवान्तद्विधिपस्वतेत्रसेमपंः॥तद्धिधपं॰ वमनपरान्मूभिन्नेसर्वत्रवृत्तपंः रामः
त्मातएवसामान्येनपार्थकेनचोक्तिः॥त्रमप्याभपोक्तिरेवठक्तिम्नापकेतिसप्हमेवे

तिभावः केचित्तदव्यर्थमिति । किं न त्वं सिद्धः वसादीनामुत्सर्गापवादभावेन स्यामा
देशभावेन वानाघट्टस्याहमेवेदूति । नेमपुमाहसिद्धान्तकानिवाचरण्युः स्वरापति
रिति । सिजंतस्माद्धिरुद्दान्तद्व्यर्थं केनते नापुहानत्वापत्तिरित्यर्थः । सूत्रमर्तेऽगमकु
मतात्वमव्रस्यपहेतुककार्याभावाद्यानिकमते तस्मिन्निति न्यासानलमते स्यस्मान्नासिः
एकपदस्वरस्यापसंख्यानमिति तु सर्वां मन्त्रितसिजन्तकस्वरवर्जमिति प्रतिषेधमिति
व्रतपलक्षणं गापुक्तमेवेति भावः । ननु नापेहाबः स्माहिः सि चद्गमस्य वैकल्पिकत्वात्पाक्षिकः
सिसर्वविकल्पानां प्रवृत्त्यन्यतेनापाद्यमानरूपाभावात् । एवं च सिद्धमेवेत्यतस्माह वे
ति । तेन स्यामादेशाभावपक्षे स्यद्गुणे त्व । उत्सर्गापवादभावपक्षे स्तुपक्रम एवेति सिद्धार्थं एव ।

अतएवभाष्यकृतायत्नाद्बहुच्यतेइत्यादिनास्वमग्रेप्यसमाख्यानेकैःपरैर्नाघ्रातइतिन्य
तिचेतसम्।तथापिप्रकृतार्थसिद्धिरेवेतिध्वनयन्नाहेत्यकेचुरिति।स्वतःश्रमपरत्वेना
नन्यउपयोगरूपास्वरसात्इतिसर्वम्।अत्रैवतात्पर्यंनतुक्लिसमर्पणे।अतएवभाष्यकेपर
पोःस्फुटमितिस्फुटीकृतिः।तपोऽमुर्व्ययव्यापसंख्यानान्वयः।तथाचतत्रस्फुटेपलक्षणेननतत्र
सिद्धान्तःप्रागुक्तोध्वनिनएवेतिभावः।ननुचसमसमव्यापकत्वेपिनतेनाप्यपक्षोक्तहेतोबस
न्नद्वयमःतत्सागतिकगतिन्यायत्वात्।मात्सरगावसिद्धयापनतत्साहेषत्वान्न।प्रयोगासि
द्धिफलकाग्रहसंबन्धतरैचनताहशसमुच्चयमेवोचितमन्यत्।एतेनचनतदोषस्येवसंग्र
होऽस्तुश्चयमेवोपलक्ष्यः।अनुपस्थितत्वादित्यपास्तं।अतमाहतेनेनेतिन्वेनसर्वम्।अ

रामः

स च संगत्स्वतङ्गास्वात्मनाक्रियामन्वयः । स्थानिनिश्च मित्संज्ञकदोपलक्षितत्वमा
देशेन्स्वारोप्यदेदङ्गितिनिर्देशाः एनेन स्थानिनिमित्त्वपिस्वादेशस्य दीर्घत्वेन देङ्त्वेङ्दर्वेच
मितीटङ्समुक्तमितमपास्तम् । अर्थसंपन्नमिति । तथाचैदङ्दीतिनस्यादितिभावः । अत्रपसं
ऽसपक्षोक्तदोषाणेनेतिन्यमवाररणापाहेङ्गुपेति । अपहीादित्यसिद्धिरूपमसर्थः । दोषांतर
मितिशेषः स्तदाहा व्यपदेशेति । अर्थवत्सानेगत्वस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वाद्दाहपदादि
ति । व्यपदेशेवसमुच्चायकइति सएवमरव्यदोषइतिभावः । ननुक्तरीत्याऽस्यदोषस्या
पुक्तत्वेनदोषांतरोक्तिरनुचितेत्यतआह अन्यथासिद्धेति । अमप्यन्येऽसिद्धिसर्थः दोषत्वं । तत्राणाना
श्रयणोइतिभावः । नहाश्रयणेनुदोषांतराभावादर्थप्रयोगानिर्द्देश एवः स्वक्रियापत्रकाशेपि

तस्यैव व्याख्यातं । अत एव मत्वलक्षणकोऽस्तु अविरोधः । एतेन गोवल्लीवर्द्दस्यापनकोऽस्तु भेसमा
हितत्वान्मत्वर्थे च समासेति खण्डनकृदुक्तिः परास्ता । तत्रापसमासत्वाच्च । तद्धितार्थेति भावः इति । नन्व
पपस्त्रीगत्वमस्य वक्तव्यं कर्मधारयसंज्ञा उपपदोऽयं शल्लस्यैव भाव्यसिद्धान्तितत्वेन उभयपसमास
मकालविधेयकवाक्यान्तपातपातदानाकार्याभावेऽपि तस्त्रह्रचेः पञ्चेत्योद्देशपरसंज्ञावद्तदन्या
द फलाभावेनेति । दृष्टान्ते भाविफलसत्वेनतत्वेऽप्यत्रतदभावेनेत्यर्थः । अस्मत्तद्ग्रामेऽसत्त्वात्पः
पञ्चमाम्नाः । न च वनखमेतेति निषेधेनागसक्ता तत्समस्तं लभेतेतिवाच्यं । तस्याः अङ्गनिमित्तकार्य
लाभावेन निषेधाप्राप्तेः । अत एव पञ्चभिः कोष्ठाभिः क्रीतं कुलभिवितद्धितार्थे समासे ठकोऽध्य
र्धे तिलुकिलुकतद्धितेति ङीपो लुकि सोऽलौकिकवचनत्वात्पञ्चकोशः इति प्रयोगसिद्धिः । अस्म राम:

प्यांऽगेन प्रत्ययाक्षेपे ङ्रहितस्यैवावस्था कोऽ शब्दः प्रत्ययेऽङ्गसंज्ञो भवति तस्य च सपर्यकम
त्यये तज्ज्वह्वावह्रस्वेऽङ्गसंज्ञा हि न स्यात. स्त्रीप्रत्ययस्यौराहित्वाद् न एवं विधानाद्धा. सत्यं वे
दं ऽ वोरस्ताकौ तज्ज्वतेः कोऽ रिमा हि सत्येषु भाष्यके पदप्रदमं जपारावि स्वाङ्गः ततहरदताध
त्तरोधेनेति सत्यमेव. न त्वमतातस्मिन्निति मासांतरात्तरोधे नांगसंज्ञापात्रापि निषेधो विसा
त. त्वमताऽप्रत्ययनिमित्ते न यकास्मिंस्त्वविधिप्रकार्यभिमत्येर्वाहि नदा. एवं च सत्यमते पि ल
मप्रत्यये परतस्त्वस्य कृत्स्नोद्देशकमागमनं गेवापकार्यभिमतं. न उत्तेन त्वल्वांगसंज्ञकत्व
निवेशः. अत एव पाक्षेपो समफलता न त्वमारव्यानं संगतिश्च. सत्यं वेदं तत्स्त्रेषे वा धाने.
नत्वमेनेति सत्त्वस्प्याधात शब्देद्वैश स्वराहि ग्रंथास्तु मास्मानुपापि न हृतिन ताहि रोधः. अग

57

संगसंज्ञापापप्याहृशत्वाइकन्नयोगोपपत्तिः कार्यकालपक्षेपिक्रो९शब्दः त्वत्संपैगसंज्ञो
भवतित्स्न्नगसंज्ञकस्य चतज्ज्वज्ञ्वाबहूत्स्पर्थात ज्जमनैमित्तिकमेव· इरहिसाहेतुस्न्नगसंज्ञाहा
रापरनिमित्तिकत्त्वमाहापस्थानिवत्त्वप्रवत्तिः नत्तुमतेत्तस्य चानित्यत्वात्संगसंज्ञायामत्रा
मिः तेनात्रियत्तिसट्टतिबईनेपपत्तिरित्तिन्नाद्याशापः तत्रसकेपदादिग्रपास्तुत्वेसा९
वेतिदिक्· ततध्वनपनत्तुधातुडजेनमोपेनकार्यकालपक्षाश्रयेणोप्पाहत्नकेति· एतेनस
त्रमतेतत्पानिवेशनविधेधाप्रासेराहफलेत्ति· वार्तिकमतेतदनिवेशननिषेधप्राप्तिरे
त्याहलुकेतीतिव्याख्यानपरास्तम्· मतमेदंसैवाभशाहितिभावः तदस्त्राया· ग्रंगत्वात्राप्ता रामः
न्नुपदसंज्ञापात्स्नगुरुरीत्यात्स्नभावेकथंतेनतत्संगहाऽतस्मान्नाहलनेत्त्वेवेतिः पदत्त्वेचेसर्थः

एवमग्रेपि· ततः स्वव्यपाव· ञातरस्तीसाहैोतिङ्· तिङः इतिनिपातफलसंख्यातद्भावोति
तिभावः नत्नुमतेसपिन· पूद्दलसविशिष्टकार्पत्वात· तद्दाहस्ठेवतत्वादितित्वद्दूपत्वर्वं· कृत्व
स्वावश्यकतामाहातएवेति· एवंचश्रोतस्यास्यादेशभावस्यावश्यकइतिभावः पतठकः क
त्वेनतद्दादेशसतेत्वपितद्भावस्यानव्यपत्वेपिस्ठस्यापसतत्वेनतद्दादेशसतत्वसिद्धिरु
करीसैवेतितत्लक्षणमोानस्येष्टवेतिहरक्षणाद्दयसतवेरूपितैसोपपतिकमष्ठवृदति· नैव
ति· मापेनेति· सर्वेसर्वेपदादेशादाक्षीपुत्रस्यपाणिनेः एकदेशविकारेहिनित्यत्वनोपप
घतइतिभाष्यात्क्रमापेनेसर्वः अहत्वापर्णपारैनोत्कोऽनर्थकत्वादितिभावः वसाशपइति·
एवंचनङ्पसेोएवमत्त्वमवापुक्रमितिभावः पघतेगमतेऽर्थानेनेसर्वविरिहपदनठस्य।

५८

58

सिद्धं तमित्याशयेनाह स्वर्णवस्त्वेवेति । एवं च न निरर्थकत्वमवच्छेदः । ननु तात्पर्येणाऽक्रमाभावा
क्रमाप्यतात्पर्येणोत्पर्यः इदं चानन्तरमेवः स्वपिनासमुहायसमुच्चयः स्वजहत्स्वार्थापा
दनाविनिशेषः मानाभावादिति । ओतस्मान्यथ्यपचतहमकं नत्वात्रेनेतिभावः । नन्वे
वमपि जहत्स्वार्थापादितोऽस्तेपाज एव हेतित्वं योऽनस्माह हरिगिति । तदर्थमस्तुवक्रिपादरथापा
तदनगीकारः स्वन एव सर्वप्यारतादिसिद्धिः स्वहीतत्वकासिद्धिश्चेति । ननु स्वन नन्दस्वसा
लिवारणायावश्यकत्वं न तत्प्यान्तेरेवाचेतेनेसाधुतरासंगतिरतस्माहविधीति । तथा
चशिखीध्वस्तद्गतिवह्निशेषरोगात्रेष्वापसंक्रमाहिविग्रहरागात्रेष्वेतत्प्यान्तेरपुक्रमेवेति ॥ रामः
भावः । किमर्थमिति । तदर्थमनन्तद्रूमेवात्सुविधाविनध्याहारेत्वमपितिभावः । ननु

नेत्याहिन्त्रयं भावः भाष्ये एतत्फलस्य खंडितत्वप्युत्तर पक्षे लोपि समासमहारासकल
विधिपरिग्रहार्थं विधिशब्देन प्रधानस्यापवादांगीकारेणापव्याकरणं विहायपरा
सेवास्यापि लाभ इति॰ इदमेव ध्वनयितुं वस्यति स्माश्रयणाचेत्याहि॰ अत एव नको
लभविरोधः ॥ एतेनैतत्फलसंरक्षणोत्तरार्थं विधिग्रहणमिति भाष्योक्तिविरोधापत्ति
रिति मंदोक्तमपास्तम्॰ उत्तरार्थत्वस्य तत्रानुक्तत्वात् उत्तरत्र विधिग्रहणस्यैव नफला
भावान्वेति दिक्॰ ननु वार्तिकमते पव्याश्रुतात्कृविति रिविसूत्रस्य दर्शनेनसाहाबवति
त्रं समभंगापरवाभ्यामिति पंचमोपस्यापितनिर्दिष्ट पक्षस्य अवापेदूलनैनाविरोधापा
डाधमाधवक्ति तपरतापान्नगीकाराद्भाष्यमते लाघवादित्व राणिन्ने मतस्य प्रसारव्यानाप

मवायेपपीतिविधेरट्टकुक्षितिनियमस्यचयोगविभागेनांगीकारास्मत्वन्नाभिरेषदुर्बेषे
त्पाद्गायेनशंकते·नेवेति·स्वतः·सत्वेनरूपेणा·समाटिम्बपाठइतितिहिष्सेपापहिष्राहवे
लक्ष्यत्वादितिभावः एवंचनिषेधाश्चवलीयांसइतिन्यायापत्तिरित्याहाउभित्रेति·इदंचो
क्तमतद्वेपिनियमशास्त्राणांनिषेधमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षे·विधिमुखेनैवप्रवृत्ति
रितिसिद्धान्तमतेपिमानस्यपुनर्विधिसामर्थ्येनसामान्यशास्त्रस्यतदन्यपरत्वरूपसं
कोचांगीकारेणात्रतद्भावस्यार्थतःसिद्धावश्याविकनिषेधमाहायतेषुनिषेधक
त्वव्यवहारःश्रमनिरुत्तिफलकसिद्धविषयकविधित्वमेवनियमत्वमितुमत्राविस्त
रःएतेनविधिमुखेनैवप्रवृत्तिरितिसिद्धान्तविरोधइतिनिपपरिसंख्ययोरैक्येनानिषे

रामः

धर्मस्य शाब्दत्वेन विधेरेवासत्त्वात्कस्मादितीशहृतिमूलं विसमितिचतपोभेदेन नि
यमाभिप्रायात्लौकिकीरीतिर्व्यंमहोक्रमपास्तम् · विलिद्वति · इदं च धर्मकार्यवान्वेति · स्वा
श्रयः स्यादीशानिष्टः · कार्यत्वेनैन ग्राधान्या कार्यातिदेशो यमितिध्वनितमितस्य मन्त्रकारः
स्वभावेतित्यत्र न एव जहीमादेशो जादेशस्यासिद्धत्वत्वस्याश्रयाहितकृत · सिद्धत्वासिद्धत्व
यो विरोधात् · अप्रसिद्धवत्सत्वेन शास्त्रीयादेशस्यानिपुणत्वक्षिभावकारणेन सफलमिति भा
वस्त्रहोहं इति · नादेशकार्यभावेऽतीदेशस्वभावसिद्धत्वे चेत्सर्वः · अत एवाभ्यासगणावरि
मादेशा स्वरापविरुद्धाश्रीस्वरापत्रपुत्रकमास्वरापविरुद्धमद्यपाना हेर्निह तिर्नैनत्पुद्भोदः
एतेनान्त्यमासस्वरापत्रपुत्रकपाजनाहिविरुद्धसन्निपातादिपुत्रकृतमभारूपकार्यपरिशने

ननारशक्तिपमेननमानमितिमंद्देशक्रमपालन· तपोरविरोधात्· विश्वामित्रेसमनावेश
दर्शनात्· उक्तरीत्यानस्यापि नियतेभ्यः तिरिक्तः· सप्तमिति· सप्तनरामिमर्पः स्यनत्पवकेप
देश्यंस्वः सिपारीर्घाहिमत्रभाष्यपिस्पत्वात्· नत्वपन्निमिजवेकलमपुकोपदेशात्व
गवनिदेशग्रहतिलस्पकार्पवच्चात्वीपसेवग्रमामस्पाग्रहशेनवत्वसमत्वरूपमिपनेन
नत्वेपिहत्त्वलावेपस्पपाविशेषधर्मत्वेनसामानामातिदेशद्वितिन्यापेनानतिदेशाद्दस्पेला
पाश्रासिरितिमत्वमपुकः· मतस्पवन्नास्यगावदिमेनेनव्रास्यरापथपुक्तग्रासमनाहीमतिदि
शेपतेनमाठरत्वादिविशेषकार्पाराणीमाशपेनाशंकेतेः पूर्वपीतिः· श्रादिनावल्गल्वादिसं रामः
ग्रहः· स्वत्रमामाद्र्यः उक्तमापेस्पापस्पिनसामान्यधर्मस्यहाशिमत्वापकधर्मेऽपविधा

कोशस्तरोगासतितस्मग्रहरोगाभावादितितर्कमूलकतयाहस्तंतेनप्रासंग
वेपत्रस्यानिलधर्मोपस्थितात्तन्निमित्तकार्याभावेनातिदेशसामर्थ्यादस्येषांपहरागा
वरूपकत्वविनिगमकाभावात्सर्वेषांग्रहरागामितितन्नोमहहैवमामितिसमादधत्स्ना
वामनुरोधेनस्यानिवहाहेवाद्रसमसंग्राहकवाक्यत्वेनतस्यासंस्कारकत्वात्तद्धर्मसा
पस्थितस्यापिनिष्फलत्वेनसन्नवेपर्य्यापन्नातंसंस्कारकवाक्यांतरकल्पनावश्यकत्वात्
अतएवतद्ग्रएवतथाकृतेः ततश्चनपन्नतथैवसमाधेतेनपापीतिउपक्रतेः कल्पितेनत्वा
विर्भूतेवाः वाक्यद्वित्ते जमत्वेसमर्पयुगाहानः ज्ञाने वाक्यजन्यवीतविषयवलापेक्षपाव
त्वस्यानधिगतबाधमत्त्वमितिसमुदायापर्यः एवंचवाक्यद्वयसौपापाद्देनेहस्वन्त्रान्वयानुत्पत्तेः।

मित्यत्रः तथा सति श्रम्यत्रोपात धर्मापेक्षयावत्वस्य तत्वेन तद्भाव सम्बन्धशक्यत्वात्
श्रेत एव समर्ते सोपात पाठ संगतिः तेन्ब वमपित्र याथा क्षोपवे एवमानाभावः धाठवहुविरि
ताहि वहुत्ववहुकारहुलादीनां कल्पपितुं शक्यत्वात् तथा च विशेषधर्मत्वेन हन्त्वादी
नामि ववत्वस्यापि तिद्देशानस्याहत न्याहः सत्वेति न्यादेशाविधित्रेणुपनरूपेण क्रमव्रस्यान्यादे
शभावस्तमादापेत्पर्यैः तथा च हन्त्वेन हननद्वींलोमसेपति सह कृतं हि वडुम्स्तेवपलेनेववस्या
स्यानित्वमिति तथैववाक्षोपश्लवहुत्वमाव न्याधिकमन्यत्र द्रष्टव्यं त्वस्यैते चानुपदं किं वि
तः इदं च संभवाभिप्रायं पवस्तो विधिग्रासामर्थ्यान्नत्वपीति लिंगाभावस्तत्रैव विशेषाति
देशापीति तत्वे ननु स्यानिवद्भावेपि कद्रूपस्य सम्पासिद्धिरिति नैतत्तत्र क्षमिसाशपनश रामः

कृतेपवपीति॰ ङित्व॰ स्यानिवह्वाविनेसादिः पत्तह हि सर्वेषामिति निनत्स्लोपेनस्मिद्धाव
पिरूपांतरासिद्धिरिति रत्नाकर हेडिवृभत्पः तत्र॰ निमलोपासिद्धत्वपापासिकत्लोपस्मे
वमाप्यत्वात॰ रहवृकरोतीमाहैाविकत्वाभ्रा स्यानिमेलोपस्यग्रामा ऽनपवादत्वाद्धुन्म
शरूपेहलीति व्याख्यानेऽपवादत्वं संभावनापामपिवल्लमागारीमाहस्रवाहेरनभिधानेन
तत्र वस्मान्नहेतेनिष्फलत्वमसिद्धोतितत्वेनात्रतस्माभेरवाभावाच्चस्वपमपितत्रानन्दहतेरे
वोक्तेलनतद्धिरोधापत्तेम्म॰ स्ततएवभोमेगाद्दस्यत्वाशाग्रहणारवेडनपरभाष्यंसगतिरिसमत्र
विस्तरः तत्रध्वनपतम्माहपासिकेति॰ लोपश्चाकत्वेसात्सेनेनत्सर्पः वत्वर्पे॰ स्यामवपवर
वेतीति॰ एवामित्रक्रमः स्यानित एवावपवद्दत्सर्पः स्त्रत एवत्वाचं संपञ्जादेशावपवद्दस्मेवो

भावप्रकाश शब्दरत्नव्याख्या

कं॰ ग्वतस्याने नमो भगोट्टत्मवाशश्न हरां सफलं भवतिः विसर्गस्थानि रेफश्चति तत्वं स
च स्थानिरूपहल्कं स्मात् स्न पसमहापो जरमेवो ज्मात वाश्चतिरपी क्वे तितह क्रमितिच
न हीं हमपि वकुमचितामिति न तथ्ये एम कृतः स्थानिरूपानस्तश्च वपवत्वे तु बप्रहेशि
वहावेन वाध्यमिति केचित् तह मेन भयते तथाहि तथा वारवाणेपि सर्वे वाक्यमिति मा
व=४ पेन स्थानिनरुवांपवराव गत्वते हृसर्पापत्तिः न्ने नथा स्थास्थानिन एवेसे ववरत संवं
धसामामषस्थाने हामे हो भयपरिग्रहात् मे देपिव्रह्मीशशनादिणा र्व्यासिद्धिः एवं चनव
वेत्साहि सिद्धाव पिस्थानिरूपे माध्यर्पा भावेन ग्रकांतलस्यासिद्धावि विपदानर्थक्यापत्तिः राम:
स्वरुवं नयाविरोधापत्तिश्च न्नेनेने हत्साहिकौमुदीविरोधापत्तिश्च प्रकृतसूत्रे भो भगोट्ट

तिसूत्रभाष्यविरोधापत्तिश्चातन्त्राहोपलक्षणमिति· अर्थान्तरस्यातिशेषः तदाह स्थानी।
ति· यद्याश्रितेऽनन्त्वापत्तिः समैवैवः एतेच मतेत एवोत्सर्ग इति भावः· अत एवानन्वतीमाहाविरा
नेति स्वं प्रचापद्यते· तत्रमानमाहात एवेति· नाहशार्थस्यांगीकारादेव· अत्रमणासणार्थमेव
पस्वेताभ्यामिदिशेत· ननु भाष्यातस्थानित्वेऽसावर्थलाभेपिहितीपार्थ्यालाभात पुपेन्साधसि
द्धिरितिचेन्न· तस्यापितत एवलाभात तथाहि· अहेशोऽस्यासीतिभ्रोस्थीस्थानी· इहंचा
लीसनेनव्यधिकरणं· संबंधिन एवाधिकरणत्वविवक्षयासप्तमी· अलः स्थानित्वेतथ
पेहशिवद्भावेनतत्वे· अत एवभाष्ये एकीपराविरोधान· अमासमितिमापसकणपेतिस्रापक
माचाश्रपरोभवतासर्थे· नैवंकिमपराहूकोचमतेनेतिवाच्यं· यद्याश्रितेएवेननतद्याह

त्रिवृत्तीत्यासमस्तत्वेन च तस्याख्यातासंभवात्। अन्यत्र त्यापापजूचाहेश्यावपवदूत्सनति
ष्टयोजनकं स्यात्। एवं चेदमेषत्यादिग्रंथसैव कारंवडंनेतासर्पनतूषनगालरवेति दि
क्। तत्स्यामवपवदूतीति। तथाच निषेधाश्रमास्यानिवर्त्यत्वेन सक्षः पवपीहनरेदू
मालिवर्ततेतथापि नत्तरलोऽसाधारणाभ्यामाहो समस्ताये विश्रान्तेः तथा चूपान्त्यामित्ता
भावकृतशास्त्राण्यामावत्रिदेशब्रह्मित्सत्स्यामनसाधारणधर्मत्वेनिषेधोऽमत्रस्या
निवद्भावदूतिकेनस्तुभाद्रपः तन्न। तथा सतितन्वेतीत्यादावुक्तसार्धधाव्यकत्वस्यापित्तमा
दिसमस्तापविश्रामात्तत्वाभावेन निषेधाभास्यात्त्वनेद्रापत्तेः नचापरविधाविति मासेस्व रामः
विधावपस्यानिवर्त्यत्वादेवरोगेति वाच्यम्। तस्यैकदेशभक्तित्वात्। स्वामिसिद्धवत्तत्त्वेरागासिद्धस्या

पन्नासन्निमासोहेष्ठतत्फलेलेनोक्तेः अस्मापिपंचमीसमासेनसिद्धेः कैयटेनोक्तत्वाच्च·
मवतहितेनैवनिर्वाहः अस्मा तएवतत्वाकौस्तुभेउक्तमेवेतिवाच्यम्· तदनंगीकर्तृमतल
मतेशेषबद्धौव्यात्· एतदर्थंतदंगीकारेएतस्यसत्रस्यमत्नाविरोधापत्तेः कथंतर्हिअन्वेती
तिपंचमीसमासस्यलक्ष्यत्वाकूदनमितिचेद्धरदत्तमतेनेसवेहीतिकौस्तुभसिद्धांतवि
रोधापत्तेश्च· तदंगीकर्तृमतेपिक्त्रनिस्मतपाऽपीपचन्नित्यादेलक्ष्यविशेषमात्रपरत्वा
ऽन्नाऽनिर्वाहाच्च· नचातएववदीहिंगस्यपरोगाऽसिद्धत्वान्निर्वाहऽकौस्तुभादावुक्तएवनिवा
च्यम्· अंगात्सरस्यबलाबार्धधातुकस्येटिसम्प्येनास्मापितत्वात्· तस्मात्कौस्तुभावुक्तम्सा
धारणात्वनिवेशाऽप्युक्तः· अप्यापंपर्जन्यदासः पसञ्जप्रतिषेधोवा· अथेस्मामत्तुभिन्नाता

अपविद्याविततर्पेवच्छेदकेनतत्त्वंतीत्यावसिद्धिः स्यान्मन्नाश्रितविषयस्यविद्याविततर्पे
तवभ्रविवेमावसिद्धिः अतेसहोषःप्रसिद्धस्येतिचेन्नदृष्टान्तेशेधेनांमदोषसामन्वेवा
वेष्टत्वेनादोषत्वात्। नचैवमपिस्यान्मन्नाश्रपाचिधौनेतत्पर्यवभ्रविवेमावसिद्धिरेव
हि विधानिमित्तत्वस्यतत्रसत्वाहितिवाच्यम्। पन्निमित्तवैकल्पप्रकोपदेशाश्रासाव
तिदेशाश्रासित्तन्निमित्तसस्यामत्वधर्मत्वस्यवनिषेधप्रवर्तेःउपदेशाप्रवर्तकाभावप्रा
तिपागितावच्छेदकावच्छिन्नस्योपातस्यानितावच्छेदकावच्छिन्नस्यामत्वरूपनिमि
त्ताश्रपविधौनेतिपाच्यत। एवंचतत्त्वंततेवच्छेदकेनप्रतीयमानोहिनिषेधस्यवभ्रविवेमा
दौविधेश्चासिद्धिः सत्वेमादिनारामापेमादिसिद्धिःउ। पद्मादिनाउ। कारोपत्नाशितेस्या राम:

नितावोधनेनतन्निष्टस्यस्वप्रतापत्वादेरन्यधर्मत्वाभावेननिषेधाप्रवृत्तेः एवंसतिपर्यु
दासएवोचितःलाघवात् पन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तावतिदेशानपेतैसीत्र।
स्यामत्वनिष्टतन्निमित्तनिमित्तकविधिभिन्नविधाविसर्पनोक्तदोषाभावाच्च एतेन
प्रसज्यप्रतिषेधएवापमितिरत्नाकरोक्तिःप्रत्युक्ता भाष्यादिग्रंथास्वारस्येनोदासीनाःपर्युदा
सप्राधिकानिषेधमात्रापप्रतिषेधव्यवहारांगीकारात् शवेंदुशेखरादिग्रंथास्कैास्य
मानुपापनदृतिनतद्विरोधोनवात्त्रएवापरविरोधइतिदिक् तत्सर्वंतद्दिनिधापाहा
तद्गतिः रामापेक्षादाघुकरीमेवनिषेधाप्रवृत्तिरितिवुद्धिस्थाद्वैतोपिसर्पः ध्वनितावैपरी
तिविशिष्टस्वेषाऽनकमाश्रयतेइतिभाष्यराज्ञिरष्टमयोते त्यतएवभोभगोइतिसवे

६५

65

माध्यरेफस्थानिकविसर्गसस्थानत्वजिघर्मकत्वाश्रयकार्यनाल्पविधित्वादित्यर्थः· प
ठश्चेतडूमेमेस्थानिवत्वेनसत्वात्सपि चेति दीर्घेद्वश्चितमिति तत्व· । कार्यिनिष्ठगत्वस्य तत्तः
त्रागुपस्थितमात्रेतु ठश्चेत्यत्र सत्वावश्यकत्वेनांगबाल्यात्कि तदुहे रेवाचिस्मात· अङ्गेनस्वस्य पाशे तेपत
स्थापिसत्ववतनिमित्तत्वाच्च· विनाश्रत्मयत्वेस्थानिवत्वेनागत्वातिदेशाइत्तेभः तस्मस्था
निधर्मत्वाभावात· एतेन· अन्तःपत्वस्य स्थानत्वेवपवत्वात· तथा चेत्रसपत्वस्यादेरूपत
सरामिति नासंर्थः· अन्ममपाहीर्घविधौ सत्मपस्तत्वेनानाश्रयरागादेवमुक्तिनिवीजा· स्वत्वस्
त्रेत्राधामात्कार्यतिदेशेनसत्ववृद्धगत्वस्य सत्वमत्वेचेति व्याख्यानं उपस्थितसत्वेनेवतड
पत्वस्यमत्वाकिमेवमस्तेमातिततवंडनेचापास्तम· त्राधामात्कार्यातिदेशइत्यर्थः सत्वाग

रामः

त्वेपाः सत्वमत्वमिसेनेनविरुद्धत्वात् । नदाहीर्वसेवाक्तिदेशात् । कार्पशब्देननिमित्तसे
वग्रहहेतुत्वकरीसांगत्वसम्बन्धेनमत्वोद्धृतिरिक । नदाहर्षसपत्वमिति । स्त्रेत्रिशाब्दः ष्टे
चसत्वादेरणुपत्वसंगः । नचैवंविनिगमकाभावेवैपरीत्यापत्तौमतत्वेशइतिवा
च्यं । सत्वसाहित्येनेसनेनविशिष्टनिष्टत्वात्त्वाभेपित्रसपत्वमेकारवजीतिन्नमनिष्टन
पेमादेशरेफादेशाविसर्गवन्निषत्सपत्वसंस्थानमन्तरेणेतिलेखमाननितिदृशादिद्रुउपधेति
सत्वेमूर्तेवस्तुमाणामग्निः करोतीत्यत्रसपसत्स्यपत्वोदाहरणमप्रकमिति । त्रिगतापेन
ध्वनापिठेचनेष्वोक्तेः मनसवत्तोवैलक्षण्यात्सूचकेवोक्तिः । भोभगोइहृउपधेसमत्रैचेतन
त्रपचापिष्यते । त्रसपत्वोदेशयावविशिष्टहानित्वंदृष्टंतेनसाधपदभोभगोइहृसत्वत्रसमूलत्वंगणा

66

संगतिं ध्वनयंश्च सूत्रे प्राप्तेति विशेषणानावश्यकतामाहान्यथेति । एतेनैकार्थव्याव
त्तिः फलाभावादवच्छेदकस्यानुपस्थितेः स्वरूपासिद्धोलोपापत्तेः स्यात् । एवं च यद्धि दृष्टा
वाक्यकल्पनेव ड । वदयति वाक्यकल्पनात्स्यानितावच्छेदकं च शास्त्रप्राप्तरूपमेवेति नैवा
बहुतिभावः । नदाहनाल्त्वेनेति । व्याख्यानादिति । अनलिङ्गि स्वेतोन्याविधिपदाध्या
रेणान्वयोपायत्वादित्येपतोविवक्षयातन्न हि विधेयकलक्षणाभेदात्तन्न हि भन्याध्याहारेणा
समासश्च न त्वेष पत्नाभफलानां सिद्धाविधिग्रहणसामर्थ्यादित्यर्थः । एवं कृतसूत्राभ्याप
हाणस्याति । ननु दोषे बहेत्वन्तोक्तेः प्रसिद्धहेत्वनुपपत्तेर्भाष्ये न निराकोशत्वमतन्त्राहएतादि
ति । सत्त्वलक्षणी सत्त्वाक्रस्यागमत्वाद्यासिद्धमिति परिहारस्यासंगतिरूपदोषएवचा रामः

वर्त्मनः तस्य तन्नैव हृषितत्वात् । इदमपि यदा निषेधसामर्थ्याहारोपरमसंभ्रमा
र रागो एवं सद्भावैः प्रतिषिध्यते न तदा प्रदात संभ्रमारणाभावविनिवृत्ते संभ्रमारणे
सर्वपः निषेधसामर्थ्यात् तत्कृतेतस्मिन्संभ्रमारणे तात्पर्यते तदा नेदं फलं नस । अ
तएव किंच माहिनाफलत्वात् तं रक्षयति । मूलकृत । समष्टे चेदं भाष्यकैः पदादेन तदाह ।
विस्तरत्वादिति । ननु पदैः एवाकमशेषाद्याहारेणास्यानिदं विधिभावाभावाभयादिति ह
शागीकारोपितस्यादेशग्रहणकवारणेहेतुत्वात् संभवानमत्वमपक्रमप्रतःशेषपूर्वरागेन संप
संगतिमाह । स्यानिनीति । ननु कार्यस्य संग्राहकवाक्योपदेशेनैस्यासंस्कारकत्वाच्छब्दम
पादपातव्याप्तीतिभावेनावाच्यत्वाच्चकत्वेनेनवारणामतस्माह । अग्राह्मशब्दइति । अपागी

ल २

पाचएवाद्शाद्रसर्पः॰एवंसत्ववतसोत्रस्यामाहेशभावस्यात्रग्रहणेमानाभावात्॰तेनशि
लोपादेरनेनस्यानिवृत्तमचीकमहिमादोमरुतमावेऽस्मारयतीमांद्गोटिलोपादेस्तदभाव
स्यासिध्यतिं॰सपत्कार्यंलभतेनलभतेनलभतेचततदन्यततत्तहशंनठगदितामसपर्पः॰स्य
चकार्यंलभतेस्वकार्यंनेतितठफलितोर्थः॰तन्वधिकारःशब्दस्यैवास्तीतितन्याक्षिरपुक्ता
किंचकृसार्थमार्गेणशब्दमात्रानुरतौकिंबीजं॰एवंचोक्तार्थानुपपत्तिरतस्माहएवंति
स्तन्मावेतिस्यमयानापकावसिद्धिवसंगदृतिभावः॰ऽमपेति॰स्थमस्यापत्नोद्धिदिग्रह
णानर्थक्यापत्तिरितिभावः॰नेदाम्रपराभिति॰निरर्थकशवाधिकाराम्रपराभिसर्पः रामः
सार्थकानुहत्तौत्वर्थाधिकारव्यवहारः॰एनदर्थंतन्याक्षिः॰तणाचामपातिदेशीगीकारा

इष्टार्थसिद्धिरितिभावः॰यलोपेति॰सूत्रेऽत्रागत्याऽत्रागपश्चिमतोऽस्माहितत्वेनप
र्वनिपातइतिभावः॰ऋतैके॰शेषसंद्विजेऽग्रूपमाराणामग्रेऽकेसंवेधादाहयलोपाद
पइति॰द्वंद्वसमागेनतत्पागरव्यानस्यादिशब्दद्वाराफलमाहतेनेति॰नत्वेवंदीर्घादीतिव
धमेवमतस्ताहयलोपादीति॰वैचित्र्यापेति॰सत्वमाश्रमतभेदस्थवनापेक्षपक्षः॰लिंग
त्वमुपपादयति॰नहीति॰ननुहेहैलोपावतीपानितिसिद्धान्ताद्दावेवाज्झीतीसम्भा
भिः स्वविधावस्यानिवत्वादनन्तरमपिनेमतस्ताहस्मृतइति॰लघूपधत्वसिद्धिद्वारातो
पहेतुकत्वंतस्याः बोध्यं॰नन्वेवमपिक्ङित्स्वगुपधात्वेतिनिषेधात्तत्वेऽउल्लेभमतस्ताहक्ङि
त्वमानि॰हद्वादकेकारतवोपधादिमस्यापारिखापइतिनत्वेषाइसपक्षः॰एवम्याहस्मेमाहन

म्नेति· उपधासंज्ञापांतद्वन्द्वककांपांतेरेचेत्सर्वं· अतएवचइ· परनिर्हासमग्रहरांतत्रच
रितार्थमिति भावः· नन्वादेशापेक्षयाऽव्यवहितत्वेवंत्वसत्वोपितत्रिमित्तापेक्षयाऽन्तत्वा
त्कथंतत्समेक्षेप्सतेह्रोबोक्तिरतआह· एवंत्वेवेति· अत्र· एवंविधाविसत्त्व· स्वरेष्वितिस्थ
मपातत्रापरेफषकाराभ्यांव्यवायेनुत्तरहवासस्यात्तद्दुक्तिर्निषेधेत्सर्वामस्यादितिभावः
अतः नाहदेशएवंत्वग्रहणात्· अपिंमामादेशतत्समक्षेपोः समस्त्रयपःपतञ्जनंतंरंगपरि
भाषयाएचारसिद्धत्वान्मत्लटीकेचित्तेसनाजानंतर्यद्दूतित्वनिमामानासवदा· एवंचत्र
पाणामपिपक्षाणामद्दुष्टत्वनिमित्तापेक्षपाएवंत्वपक्षेत्लवनामममाहावदाघभावा रामः
पत्तिस्तुक्रियतौत्लवनहस्माहित्क्रापकाम्नेतिमरस्तन्न· आतिदेशिकेकार्येतंरंगत्वसद्द

रूपपादत्वात्· न हि पर्य्यायपतेऽप्य न्यायप काम्य परो गो गौरवाच्च· अत एव तत्पा नामास कारो
क्तिं खंडनपरकौ सल्म सं गतिरिति दिक्· एवं च स नेश्वत्वात् सेवा वधित्वाम साहानिनद्र
क्ति प्रतीकं धत्वात् नपा क्षो संगतिमाहांनेति· पत· विधिशब्दः कर्मसाधनः एवं शाशेबब
ष्यासमासे हि विवचनाप संग्रहेह पकर्मधारयेन हो बहुव्रीहिरिन्नाकरः तन्न· तस्य सर्वं निपाताय
तेः कर्मसाधनस्य बहिरंगत्वाच्च· एतेन विधिशब्दः कर्मसाधनः स्यानब स्याच समासद्वयप
स्तु· द्विवचनादेव विधिशब्दानन्वयापत्तेश्च· तत्र कर्मधारये वैरूप्यापत्तेश्च· एकेन विधिश
ब्देन युगपत्समासद्वयानुपपत्तेश्च· एवोपन्हसतीतापसिद्धापत्तेश्च· इयमेवाह विमलेन तु
नातव्याख्यानेवो धिता· एतेन तत्पाठ्याख्यानं स्वीकुर्वन्मंदः· ग्रंथस्य बाधत्वस्य स्मानेमपेन

६४

69

ग्रसुक्तः न हाहाविधीति इत्येवमिति इत्येवं फलितं व्याख्यानेऽदस्य पः शावंठपरत्वं रमावपव
कर्मकविधाविति वाध्यं पदके परेन हस्वं न माचेऽइति शिटावेटिलोपविधिविरूपमिति मनुष्य
लुकश्टिलोपापवादत्वात् तंमेहूष्यषस्य इष्वतीति किपि न माचेऽइति शिटावेटिलोपेविधिविस्फ
ऽतत्रः स्वतऽपधापाइति एहैडवारत्वात् स्त्रेजाम लेवतीमाहिडटिति वेला पापवादत्वा
दिति भावः छेहतोः साकांक्षत्वादाह शिलोपेसति तपाचवत्परत्वाभावइतिभावः वहि
वाररापाहटिलोपसंपेति अस्य हस्वशब्दस्य परत्वाभावादिति त्रजिपदिकाशि
गजुलते नचैवं मत्वेऽपहत्वादित्तेव सिद्धेऽवपवोक्तिर्वैयर्थ्यमिति वाच्यं अन्तशब्दस्य समीपा राम:
वाचकत्वमितिसठेनाशिनितिमतेपि सिद्धिरिति वध्वनपितंत्व्याकेः एतेन शिविवस्य

मारारीत्यापदत्वसंबंधाभावेनतदनवयवत्वादिति मत्लौकिकमिदं मेतिरत्नाकरो मण्
डलम्·तदुक्ते·रवडपिष्यमारात्वाच्चेतिभावः·कृतोऽसिद्धिरिति·तथाचदसवपतेरप्रत्ययः स
स्वकरोतीत्याश्रमिकभाष्यविरोधइतिभावः·विजयवहिर्भूतस्वदेहनुकपदसत्वाहेतकानि
षधेनविजयसजिवेलापावलापतिवंधकयागातिदेशबाधोवक्रमशक्याइतिध्वनपत्राह
नवृतीति·एकदेशेति·तथाचलौकिकमापविषयोऽयं·नतुशास्त्रीयस्यानिवर्हावाद·एतेनांत
र्वतिस्वनिमित्तपदसंज्ञापरख्यानेनदोषइतिमैरोक्तमपास्तम्·अप्रसिद्धमितस्त्रप्रत्यासत्त
तरंगादिपदेनशासस्येवग्रहरोनानाभासेः·तस्मापस्यलौकिकत्वात·अतएवनलभदत्व
स्याशास्त्रीयत्वेनासपक्षोपयुक्तः·वस्तुमारारीत्यानपदांतेतिनिषेधाच्च·तदाहवांतेपीति·।

अपिना ईकारांतादिसमुच्चयः पंचपदांतस्यास्यानेडूत्यादिवर्णा अपत्यादिसंतमेन्न घत्वं।
अत्रेणाडित्यादिसिद्धये निषेधस्य वर्णाश्रामेणैव न्नेत्तेत्राकरो कृत्वात्‌ कौस्तुभेऽप्युपगमाद्वेति
रत्नाकरस्तु खंडयितुमाह स्यानीतिशेषः एतत्रामेतत्तेऽपस्थितत्वात्‌ स्वस्वपेत्तावस्राराद्यैः ऽभ
पत्रवहुव्रीहिरितिभावः नन्वेवंव्याख्याने ऽजरासंगतिः अस्मस्त्रस्पग्रहणात्तत्कस्रणापप्ता
मातवर्णीलक्षणामाभूत्‌ गोहितमित्यादिप्राप्तगावर्णाअपतर भावो केनेस्यानिवत्वेमस
नेत्याह · णावित्ति · अत्रपंचटोरसन्नो कृस्यणाविण्यवस्थातिपदिकस्यानिवार्तिकैकेदेशानुवा
दः तेनशानिपदिकादित्यादिगणसूत्राणामस्वामारांपहेठमतिच्चतत्रतत्कोरानीनिवार्तिके
के एवंचप्रातिपदिकादेवणाऽसन्निलाभइतिसिद्धान्तो ध्वनितः पवपिमसंख्याभाष्यन

धु

दृश्यतेतत्पाण्डुराहरणमेतत्रपरिगणनमितिभाव्यातस्मात्अपिग्रहणं·तेनस्त्रजपतीस्मा
दैकुत्वाभावः।स्वगिमाहैनत्वेचसिध्यतितदाह·पविमभिति·वर्णाश्रयमिति·वर्णः·अलन्त्य
अपोहेतुपव्रतमिसर्वः·वर्णाश्रयत्वादितिमत्लस्याप्यपमेवार्थः·एवचात्विधित्वादिति
फलितंतदाहएवंचेति·अन्त्यविधिले·सर्वः·एवंचनेदंतन्निषेधपरंकिंतुस्थानिवत्सू
त्राप्रवृत्तिबोधकं·सपासदृसत्रानेहैमादिकोमत्रीत्रपवादितिरत्नाकरोक्तिरप्यक्ता·पद
पतीसत्रशाचसत्वेनघसपलक्षणाश्वासाहितीपहैतोरसंबद्धत्वाच्चेतिभावः·नन्वेव
पिश्राधामात्काप्यातिदेशपक्षेऽतिदेशसूत्रस्यातत्वेनेदंइवंचमतन्त्राहकाप्यातिदेश
पीति·अल्वरूपमतन्निमित्तरूपसवाकार्यातिदेशपीसर्वः·अतिदेशस्यापीत्यपिरूपेद

शासमुच्चायकः पयाम्रुतमूलस्यमहः त्वा आख्याने वीजमाहः अत्सेपेति· अत्सपहेडकका
पूर्वोधकस्तत्रभितसर्पः असाधारणामिति· तन्मात्रवजीमपेः एवं चस्तहषसाम्रासारटूसादो
दीर्घत्वामिवात्रभत्वमतिदेष्टमशोक्तं· हृषरावस्वम्बपारित्तनेनामन्त्रविधानात्· एतेनवा
निकमेतपवधुत्तराविषपतयानमाभिरेवतथापिभाष्यामिश्रापेरोत्प्यमुक्तमितिमाभो
क्तिः आचामनुरोधेनतिष्वनितंतनियमश्वास्त्राणांविधिमुखेनैवस्वरमापपाश्रुतमूलसो
ष्वेभड्ः त्वा आख्यानमपक्रमित्सपांसच· तसमेऽक्तरोत्पातदश्नामावर्णाश्रपत्वादिस्तु
नरासंगतेः अत्रात्वांशकायामपिनियमार्थत्वादिस्तुनरोचिमात्वेतिहिकुः लक्षणामिति रामः
नियमेति· एतेननियमश्वास्त्राणांविधिरूपैरोवस्वहतिः सूचिता· अत्रमपापवन्तरभा

वस्तुत्वैतदभावइतिनियमेतित्तद्वपात॰ नत्विति॰ सदृशबुद्धितादोदीर्घापमेः तथाच
वार्तिकमतमेवाप्युक्तं॰ अतएवोऽडिमादिसिद्धिम्लनाभस्तसेस्मप्तोऽचिनेत्यनुवर्ण्यवाक्यभेदेने
श्रातिस्पष्टंभावाद्ये॰ तथाचनःककेनापिस्थानिवत्स्त्वव्यापारोऽत्रेष्टेनञ्चत्सपलसदास्
त्वस्यतदाहेतिभावइति॰ भवत्वमिति॰ तथाचसमानावधिकत्वालौकिकन्यायप्राप्तपदत्व
स्येनवाधेननिषेधात्राप्तादिटिलोपस्यस्थानिवत्त्वेनाविल्पपरत्वात्ताचाक्रमेतेपिलोपः
स्यवारइतिभावः॰ अपिसंभावनायां॰ आपन्नाविति॰ तत्समकालमितिशेषः॰ तस्यभेदा
त॰ तथाचजापमानामसंज्ञाईकारांतादेस्यादितिभिन्नावधिकतयानहाधोवक्तुमशक्य
इतिभावतदाहवांतेइति॰ परत्वेतिऽक्रमापप्राप्तमितिभावः॰ नचटिलोपस्यानिवत्त्वमस्य

तेपदत्वस्यापकत्वेननिषेधत्रासिद्धारापदांतस्यानिकवलोपव्यापकत्वेननिषेधइति
वाच्यमः शिलोपस्यानिवत्वस्यापिनिषेधप्रतिबंधद्वारातात्दृशवलोपप्रतिबंधकत्वेननि
षेधात्‌ विनिगमकाभावेनसाक्षात्परंपरयावासिद्धौतेपिपदचरमावयवादिसाधकेस
वनस्प्रतिबंधकस्यनिषेधांगीकारात्‌ अतएवभसंज्ञापिपदकार्यमित्यत्रस्त्रेनभाष्येऽन्न
मितिदिक्‌ उक्तार्थेमेवदृष्टापित्तेवाचः क्रमवत्तितपामपाः समकालत्वाभावेपितिवोढ
इतिस्त्रचपित्तवेदोषांतरमाहप्रकल्पवेति परिसज्ज्यवेत्सर्थः एवंस्वपवादाद्रूमपेक्ष्यपा
विकल्पः अपवादशब्दोबाधकपरः नस्मतीति भत्वेनतदुपजीव्यपदत्वबाधनेनपदं
नेतिनिषेधप्रतिबंधापत्सर्थः अपदत्वेभ्वाति अमपायामापासंगतिरपवादशास्त्रा। रामः

निर्विषयताचेतिभावः नसद्धेतिसत्पक्षसमानकतत्वात्· सपक्षसेवसिद्धेगरा
सत्वस्यव्याप्तिपरिकल्पनासंगतेष्व· गणाविरुद्धत्वात्तिपरिकेसातिवार्तिकोक्तेष्वतिभा
वःपक्षत्वाभावद्दति· अतएवपक्षपतिभ्रमरराजहिंसादौजशल्यकुलेन· बहिरंगप
रिभाषपातेननिर्वाहः कापिकालपक्षेपित्रिपाधानद्दश्वृचेतेवेस्यमाराणात्वात्· एतेन
तपाऽत्रानिर्वाहः अस्यपासिद्धांतव्याख्यानेपिपटितद्रुत्साहेत्वढुकरीत्याणतेभत्वदोले
भ्येनपक्षत्वाज्जस्त्वापत्तेः अनमरराजहिंसादावसत्वादृशत्वेनतदश्रासाकुत्वाभावापो
ऽसमाधेरावश्यकत्वाच्च· नचतत्तएवतदश्रासेतत्वावधिकमत्वेनतद्वाधः नादि· मापेन
वेपरीत्यापत्तेरितिमंदोक्तमवास्तम्· तस्माहसाविनसाद्विविधमाख्यानेसिद्धिरेवेतिनतथा

व्याख्यानमिदं फलं । किं तर्हि तर्हि मिवतन्त्रवरत्नाकरः वृक्षवृष्मामिति प्रत्युदाहार्यं स्वा
दिक्षिप्ति पदत्वमतत्र सत्वादिनि तन्नः नैव विज्ञायते पदस्यान्तः पदान्तः किं तर्हि पदेऽन्तः प
दान्त इति भाष्यराज्ञा मासनया पदचरमावयवे कर्तव्ये परपदस्याजादेश एव नस्यानिवृत्ति
त्वाशयेकेननपदान्ताः परेऽगाः संतीति लगरसूत्रस्य भाष्यराज्ञा वृक्षवादेरनभिधानात् ।
नरध्वनपन्नाह चरमेति न्यादिना एषो वश्चः राजानो पती स्मादि परिग्रहः पदचरमावय
वयति व धकस्यामिवद्भावाग्निषेधो दाहरणमाहोऽलेवेति । पञ्चम्यन्तरगेसलोपकर्त्तव्ये
थैवात्वहेत्वपेक्षपरीणोऽसिद्धत्वं । ऽत्वतन्नास्याः प्रवृत्तिः राजानेन तर्पि इति निषेधात् इति रामः
तेन । सलोपस्यैव पदद्वयाश्रितत्वेन बहिरंगत्वात् । सिद्धान्तरीत्या हि विधानतरंगत्वस्याभा

वाच्य· तत्साधकतन्निषेधोदाहरणमाह कानीति· नन्वानादिकात् वचः पूर्वत्वाभावादेव
तस्यानिवर्त्तिनीति वाच्यं· वाक्यार्थबोधानुकूलपदानि संस्कृतं पदत्वेनेति पक्षे तत्वसत्वात· न हि पदांतरनिरपेक्ष
मेव पदमिह शास्त्रसंस्कृतपदे इति नियमः· शब्दशुपपदस्य साधसंगमापत्तेस्तदाह वाक्येति· नन्व
वमपि शपेत्यापविद्याद्युपगमत्र वमात्रे दोलिममेव· न च परत्वान्निर्वाहः विप्रतिषेधाभावात नि
त्यत्वतमयोः समं· न च वाचः क्रमवृतित्वपायोगपद्यमपिनेतिवोध्यम्· तथापि वैपरीत्यापत्तेरतस्या
हतत्रपक्षेइति· पूर्वेति· उपपादितमेतत· एतन्मूलकमेवेति· तदाह शांतरंगत्वमूलकमेवेतस्पष्टः
एवेनापूर्वे वचनत्वनिरासः· वस्तुन क्रियाविशेषणतामेतत स्थनेति· उक्तरीत्यापरत्वाद्संभवे
नयेनकमेणावर्णानामस्वारणांतत्कमतागेवीजाभावेनचतादशांतरंगत्वमादातत्कमेण

संस्कारौ चिन्त्याविति भावः पक्षेऽपि पक्षे कृतद्वारपदस्य जातिपक्षे खंडनवद्वाक्यसंस्का
रपक्षे कृतपदान्तग्रहणाभ्यपदसंस्कारपक्षे तद्विचिन्त्यमिति मंदमतम्। अत्र दृष्टोचद्दूत्यादौ
पदसंस्कारपक्षेप्यचद्दूस लोपस्यासिद्धत्वात्पदावश्यकत्वात्। पदेऽपि पदद्वयाश्रि
तत्वेन बहिरंगोऽसावेशान्त्र लोपान्तरंग वर्णनत्दूतिते त्वभावेतिभः तदपि नऽभयाश्रित
त्वेऽपि पदद्वयानाश्रितत्वात् भत्वालोपमितिकृत्वा तिवत्ती क्षापामानाभावाच्च ऽपस्यात
निमित्तकत्वेन तत्सेवांतरंगत पाश्चाक ह्रस्वतैः चोपचांश्वती चोपदिष्टत्वादिज्ञापकेन पद
तग्रहणात् खंडनं नैवेतद्दिकस्यानवैवस्सहमितिदिक्। लोपोनेतीति। आभीपास ह्रत्व रामः
तेन व्याश्रयत्वादिति भावः। एवमपेऽपि। त्वोदरत्वाभादिति पाठः। तत्राभद्रतीति। अर्धधाता

कत्वादित्वाभट्टस्यर्थः लोपस्येति भावः ऽभयोरत्र योगान्नियमाग्रामस्याकर्तृकर्मरणोरिति
षष्ठ्या न समासानुपपत्तिः एवमग्रेऽपि ज्ञापनादिति स्थानिवद्भावप्रतिषेधोरेति भावः अलि
चेति संभावनायामन्वयः न त्वचारितार्थ्येऽपि फलाभावात् ज्ञापकासंगतिरत आह फलं त्वि
ति· अत एव वृद्धेऽजादेशो न स्थानिवदित्यत्र पलोपालोपयोः श्वहस श्वहसोः सिद्ध्या
पलोपग्रहणावैयर्थ्यं तदभावापन्नत्वेऽदृत्तोदाहरणासंगतिस्तदाह यातिरिति· अत्रादिनान
धात्विति प्रमारख्यानेनोल्लुवदृश्यादिसंग्रहः अर्धधातुके इति विषयसप्तमीत्वेन परनि
मित्तकत्वकपमिति नञर्थकं· वेशग्रहणेनैवात्र परसप्तमीपक्षस्य ज्ञापनात्· पद्ध· नत्वेऽपि
विषयत्वमात्रेणापि तन्निमित्तकत्वव्यवहारस्येतेन ज्ञापनात्· अत एवागमापत्तीमादौ न दोषः।

द्विः नचैवमपि ष्मारतीत्यत्र शब्देद्वेशरवेरुऋपाऽभ्यासकार्येतदनवपवधात्वषपचादेश
स्य तत्त्व निवंधकस्थानिवत्वं नेत्यर्थ स्याभ्यासस्यासवर्णादृत्स्य नेनत्वापितत्वमितिरीस्मापाति
रित्यत्रा प्यात्वलोपरूपाभ्यासकार्ये तत्त्वनिवंधकनादेशदिहतीपाकारलोपस्थानिवत्वस्यानिषे
धापस्याश्चात्वलोपपत्वलोपयोर्ग्नितिसेद्धत्यादिवभिरिति न स्यपमात्र ध्मवर्णापात्तेरितिवाच्यं॰ व
त्वेनाऽभ्यासंसंबंधिकार्यमात्रेकर्तव्येऽभ्यासस्यानवपवधात्वसंबंधित्वादेशावपवस्याचोऽभ्या
सानवपवकधात्वोर्यापमवपवउत्तरखंडसंबंधभ्यासादृष्ववहितपराजक्षपस्यवापत्त्रादे
शस्यस्याभ्यासकार्यत्वनिवंधकोभूतस्थानिवत्वनेतितदर्पनादोषात्॰ धात्ववपवत्वस्यसामा राम:
नाधिकरणेपनादेशघटात्वेनादोषाच्च॰ न्त्रभ्यासकार्ये तदुत्तरखंडादेशस्यस्यादिपरिभाषे

ड्वेरवरस्याप्ययमेवार्थः पप्यात्रा स्यावश्यकत्वेन णास्य छमममन्तत हाहरिगिति· वाधादि
ति· एतेन केद्रूपतेः क्रिनिकंड तिरि तिशति कोरोऽत्र मुहाहरणमपुत्रमिति ध्वनितम्· स्मय
शतिरेवेति· त्विकीती कार्यस्येति शेषः तेन शतिवधादि तिभावः एवच्चाहमेमाहाकारस्येति
सवर्णानुस्वारयोश्चिराराठ्यंबंतीतिमूलेपाठः श्चिबेलौ रोहेर्विः तेनोऽडलोपानुस्वारछ्व
ञ्भूत्वपरसवर्णाः क्रमेणा· नेनासरोसरीति वाडलोपहूतिश्वाक्रिपा· नवालोपस्य पंचमीस
मासपक्षेस्यानिवत्वेन हलः परत्वाभावात्तडलोपानस्यादिति वाच्यं· स्वारिणाद्रवः एवंलेन
दश्रहतेः एवंत्रासिद्धीयेनेतिनिषेधाच्च· डलोपस्यासिद्धत्वाच्चान्नभावः शिरीमकसाहरणारवंड
पिंडसत्राथापवंकुंचशंकीत· नान्तिमादि· स्मप्रहजिरिति· स्मेलोपस्येति शेषः तणाचसवर्णाग्र

हरणं व्यर्थमिति भावः कौस्तुभाहिसित्वांतरीत्याशंकते·न चासाम्यादेवेति·सर्वारोपहारेवेत्सर्पः
स्यानपेक्षाकरीत्वान्तस्यैवैपर्थ्यमापन्नमेव·न च सर्वाराहीर्यादिसंप्रहापत्तेः·फलाभावात्·स्तु
त्वारादिसाहचर्यपरात्रैपादिकमेव ग्रहणाच्च·तदनाश्रयेही वैग्रहणानैवासिद्धेरेतद्वैपर्थ्या
च्च·पंतापादिसाहचर्यपरात्सर्वाकर्तेयद्रूसर्वसेवौचित्याच्चेतिभावः·तस्य·स्त्रनादिसाह
च·पूर्वत्वस्य·स्थानिवत्वेन·पूर्वसूत्रेणेति भावः·तत्वमिति स्त्रनादिसाहचर्यः·पूर्वत्वमित्सर्पः।
स्तनुस्वारस्येति शेषः·एवं च ग्रामस्थानिवद्भावाभावापत्तेस्तत्फलमिति भावः·नन्वेवं कुडति
रिति न स्यात्·कुडपतेर्पगतात्वप्रजेत्याह्याहितिक्यलोपयलोपयोरावस्य स्थानिवत्वेनोवाडि· रामः
परिणामे कौरीस्याऽच्चः परेति स्थानिवत्वादकारेणाव्यवधापादूटवेलोपयोरश्नस्याहलिचेति

दीर्घं कुर्वतिः कं इति श्रितिवाऽनिष्टरूपापत्तिरिति चेन्न अत्र सूत्रे कं इति श्रितिभाष्यो
क्ताहरणात् ज्ञापकात् सस्थानिद्वारकत्वान्निमित्तकत्वनात् अत एव तितउमाचष्टे तितापि
पतीति हरदत्तादयः किं संगच्छते अस्मत्पाते त्रापि करीता स्थानिवद्भावेन प्रकृतस्यात् वस्तुता
स्तद्धि निमित्तस्यापि इह हर्नेरनन्तरं इदं तत्र मानाभावात्तत्र इकार प्रकृतेर्वा तितितापतीति स्वरूपं प्रवृत्ति
सवर्णग्रहणेनैवान्त्यस्याराशेषः सिद्धे लघः अत्र मत्पाते है पर्वणि पत्ते तत्पापि तस्मात् विषयकत्व
शंकावारणाय तदूहणं अत एव सवर्णादिविषये सफलं ताभ्यां न पितं डर्घितीसक्तं मले व
हिरंगासिद्धत्वं तत्त्वतः उक्तान्तरत्वात् एतेन सवर्णस्यामनुस्वारे एवकर्तव्ये स्थानिवत्वाभावे
न केवलानुस्वारे इति नियमार्थं सवर्णग्रहणमिति सम्पादितमित्यपरं लकौस्तुभनिष्कर्षः अत्र

मान्मोकिरीत्यातावत्समाधेनफलाभावादितिः यस्मिन्‌ज्ञापितेयस्यस्वस्मिन्‌चारितार्थ्यमनन्त्र
फलंतत्तेनज्ञाप्यमितिसिद्धान्तेनात्रामन्त्रफलाभावादिमर्थः नचसमाधेस्मादिसिद्धिःफलं नन्त्रब
द्दद्वयद्वतिस्थितेरापल्लोपादिविनिर्धवविधप्रतिषेधेनापवादत्वेद्धः एवंशीलालापरेहोएकदेशवि
कृतमापेनग्रामनगर्ध्याद्यादेशाभावापराशीलापस्यह्छानिवत्वमपेपंतच्चाक्षांर्घ्यागीकारंविना
नसंभवतिकतृहद्वराद्दिमस्यानादिलाद्दचः एवंत्वाभावादितिवाच्यंन्मंतरंगत्वेनबहिर्द्धराहि
इर्वारत्वात्‌ः रापलोपादिवत्स्यारिशस्यातिकरद्यार्देर्वाधकत्वनात्रावाधामेध्मः स्यानिमजाद्दचः
एवंत्वेनदृशेणपत्तहानिधर्माविछिन्नोद्देश्यकाविधाविनपर्यस्यलद्दातिदूः सत्वेभाव्यध्वानितत्वे
नात्रतेध्मः ऐनेनतचफलाभावदूत्याशंक्यसमाधेत्यादिसिद्धिःफलत्वादितिमंदाक्तिरपात्मा॰

नचलोलुवादिषु लिट्ः फलं । नचांगवृत्तेतिसंज्ञापूर्वकेतिचनिर्वाहः कौस्तुभेऽक्त एवे
तिवाच्यम् । अत्रावापाः तस्यासाधकत्वात्तिफललेनांनगीकारात् । अत्रसापान्क्सत्वाद्वेति
वाच्यं नधातुलोपसूत्रसत्वात् । वार्तिकोक्तप्रत्याख्यानेनतुनभाष्याभिमतं । एवंचसवर्णाग्रह
णांव्यर्थमेव । अत एव पूर्वत्रासिद्धे इत्यत्र भवेरे पलोपस्वरदीर्घविवर्जद्विर्वचनादीनिन
कार्याणीतिभाष्यसंगतिः । अन्यथातस्याप्यावश्यकत्वात्तत्संगतिः स्पष्टैव । अत एव
चक्रइतिरितिपथ्याश्रवभाष्योदाहरणासंगतिः एतेनात एव सवर्णाग्रहणस्तेवैकतं । अमप
ऽऽनर्थक्यं स्पष्टमेवकौस्तुभादावुक्तमितिमंदोक्तिर्हीरितमाचष्टे इतिशिवाचिविवाचिवहरिलुना
नीसादेनोत्तीतिकर्तव्येत्रासम्यानिकुड्वाभावापसवर्णाग्रहणापूर्वत्रासिद्धीपेइतितुन

तस्य दोष इति निषेधादिति रेखडनकारोक्तिरपास्ता परनिपातयोगपद्यम् एवं निपातक
रणे न तत्साहचर्यं पराशृतिपदे फलत्वमेव तत्र ग्रहणादिति भाष्याशयाच्चेति मामसत्तनि
ष्कर्षः। अत्र गुरुचरणाः लाभवाहिसिद्धिः फलमस्येव। न धानिति प्रमाख्यानस्य भाष्यकृ
तः सिद्धान्तत्वेनाभिमतत्वात्। अत एव प्रमाख्याते मरीमृजदूमादो मृजेरजादौ संक्रमे इ
ति विकल्पप्राप्तेः समाधानं तस्मात् दृष्टत्वानुमानेन भाष्याक्तममव्यवस्थितविभाषाणामत्र
मारोप्य न च विकल्पः स्यात्। अत्राहविति तु परिभाषालब्धोऽर्थः। अत एवाचि वृद्धिरिति भाष्या
क्तिः। एतेनादिग्रहणासामर्थ्यात् तत्सूख्याजादावेव प्रवृत्तिरिति हरदत्तोक्तमपास्तं। एवं च स्व रामः
क्रमे तेऽप्यतत्फलत्वमावश्यकत्वमिति गौरवं अत्र मम्यक्फलत्वभेदस्य ह्य एव। न चोवडिः अत्रनादिष्य

द्वचः पूर्वत्वाभावेपि ततः पूर्वत्वेन हृष्ट लोलूशब्दात्परस्य गुणो कर्त्तव्ये तन्त्र तिबं
धापालोपस्य पंचमीसमासेन स्थानिवद्भावे सोलभेन नोपधागुणः। निमित्तत्वेनाश्रि
तास्त्वेस्मादिति कैयटाद्युक्तार्थेतु नमानं· हेगोरिसावत्तिवत्संगस्य पंचमीसमासानि
मत्वेनैव वारणात्· भाष्यानुमतात्तदनिमित्तत्वाभावेपि पूर्वत्वासरस्याव्यवहितत्वेवग्रह
णाच्च· न्मचः पूर्वत्वोशस्वरग्रहणाद्भाष्यश्रामारापाद्याव्यवधानांशबाधेप्यत्र तद्भावे
मानाभावात्· उक्तार्थस्य शब्दमर्यादयाऽलाभाच्चेति विवरणाकारीमाभिर्वाहद्दतिवा
च्यम· पक्षेहोपधोभ्यात· तस्य लक्ष्यविशेषपरत्वाच्च· पत्तु ईहृशरीत्या पंचमीसमासेन
नत्वसमाधेकाव्यनाश्रयणादिवरणांविंतमितितन्न· न्मत्राप्यकारलोपेकृततस्य

निवक्ष्यमाणाहुगागमहीनमविष्यतदितिनयान्तलोपइतिसूत्रभाष्येएवाग्रपराणान्‌नचैवमा
पिविवरणविरोधःतस्मपंचमीसमासस्यलक्षणामात्मपरत्वाभिप्रायकत्वात्‌·नचैवंतस्मा
क्षेवैयाकरणादस्मादोत्कनादिशादचवृकारास्थवृत्येनदएवकाराहेरव्यवहितपरस्येका
रादेरुक्तरीत्यान्त्यापादेशापत्तिरितिवाच्यं·एजाविधिसामर्थ्येनतदभावकल्पनात्‌·अव
[illegible]वधिमेताःसाजामेनतःपूर्वत्वेनदूएस्सावकस्यैवग्रहणाच्च·अत्रचलानयनतलौ
रित्यादःकौलुमभितिलक्षणस्यात्वकूलावधावादेरोणिलोपःततःश्रमपत्‌क्षणोनश
हृरितिरवंडनपरभाष्यमानं·यत्वतुकोरितिज्ञापकादेतदंगत्वमनित्यं·एवंचनित्यत्वा रामः
णिलोपःइहिस्त्वक्तेणालोपेऽपदेशेनकृतेत्वतिदेशेनसनित्या·वार्तिकन्यासिस्तु

उक्तरीत्यानेतितस्याशयः कैयटस्यानुवन्माद्इतिस्पष्टम्बोतेः अमप्योक्तरीत्यातनः
एवस्माल्लशब्दादृहव्यवहितपरौकारस्यापादेशरूपकार्यप्रसक्तेननहावश्यकत्वेनतदसंग
तिः स्यष्टेचः एतेनैज्विधेःतत्रसंफलत्वमनसामर्थ्यानत्सिद्धिरयकेसपात्वमः किंन्वहार
दीनांचष्मावैरिजीसन्नताफलेपिनप्वापामिसादिस्त्रचतदृपेऽग्रवरोनवैपर्थ्यमवम:
पसाव्यपदेशइतिन्यापान: अतएवोधातोरेऽभ्यावेहेतुरेवोक्तः रूपसिद्धेनोक्तरीत्याद।
स्यसाचूकत्वाभावेनततोऽव्यवहितस्यकार्याभावेनचस्थानिवद्भावस्यैवाश्रयस्यानेदा
षः केइतिरित्तत्रापिनदोषः ततः पूर्वत्वेनदृष्टत्वस्यांतेसत्वेपिवकारस्योकारेणाव्यव
हितत्वान्नदृष्टोसे: पूर्वस्यैवपरस्यापिसाचूकस्यैवमहणान्नपरादेशपक्षेपिनदोषः ए

तेनतत्स्येतत्स्वयोगासिद्धिः नत्वेनह्रस्वह्रकारांताद्धलंनेताद्वापराव्यवहितत्वस्याठितत्वाप
त्वेरित्यपास्तम्. अतिदेशाद्दस्यादीर्घस्यासिद्धत्वेनह्रस्वाकारांतत्वमतनः पूर्वत्वाभावात्तच.
तस्मादित्वरोधाकृपदेष्यापिसम्प्रयोगेव. किंचप्राचामनुरोधेननतकोकृत्वात. एवंचप्रमारब्धा
नस्यपुकृत्वेलात्स्यादिसिद्धिः फलभित्तिप्रकृभिसाहुः। नहीन्साहतत्रुटितेति. अकारपु
तनुद्दसेवमानुपूर्वीमापेक्ष्यसम्पर्कः। अतिदेशेति. इहशास्त्रातिदेशसर्वत्रस्यकार्यातिदे
शत्वेनरूपातिदेशानातस्यानुपूर्वीरूपत्वात. समुदायस्याप्यानित्वाच्च. एतेनवचना
तकिंकिंनभवतीत्यतिदेशस्यहस्वेरोतस्यपुकृभिसप्यास्तम. आपिः का कां. नतुमास्तुतदति
देशःउकृप्केः किंतुतमुपजीव्याचः परेतिस्थानिवद्भावकार्यमपूर्वसूत्रप्रवृत्तिः अचः परे

रामः

त्तिस्थानिवद्भावस्तेनातिदिश्यतेइतिफलितोऽर्थः एवंचाशास्त्रीयत्वशंकापिन· पपाना
सोनिमानिदत्वाद्दीनामप्यतिदेशापत्तिःस्यात· सत्यंचेदंकौस्तुभादौइतिचेन्न· इहैशकार्यो
तिदेशस्याभ्यासमनत्वात्· निमित्तरूपकार्यस्यैवतत्रग्रहणात· अतएवस्थानिवद्वि
धिप्रतिषेधेकुरुवदपिवाप्रतिषेधोवक्तव्यइत्येतदुपपादनावसरेस्थानिवद्भावादेश
संज्ञायाश्चपचत्लघूपधत्वादिनत्रलघूपधगुणःप्राप्नोतीतिभाष्यंसंगच्छते· किंचान
पारीत्यातासोनित्यानिदृत्वापेक्षणानिषेधेप्यतिदेशप्रसङ्गस्तावदकुटीप्रभातस्यापापतेः
एतेनपरुधिरारटीतीत्यादिविस्तरेहृहत्तेनमनूधाक्ररूपःकौस्तुभोक्तफक्किकाएवसंलिख्य
एतेनतदबटितेसापशक्त्वादिंसन्तमप्यपास्तस्थानिवदादिनिकार्यातिदेशात· अत्रमप्या

तदानर्थक्यमेवेतिमंदोक्तिरपास्ता। नन्वेवं एवं त्वेनानात्वसंबंधविशिष्टं एवं त्वेनत्वज्ञ
विशिष्टेन त्वं न्मत्त एवतत्रान्तु एवैं रूपं किंतु न्मातिरिक्तो धर्मस्तस्य चातिदेशः स्तु भग एवेष्यत
त्र्याह भो भंगी इति। रीत्येति। साच प्राग्युक्ता वण्णते च। तस्य। नाहश एवं त्वस्य। न्मत्व एवत्तीति। न
कारवत्तीत्यर्थः एतेनाथपरं परयाकेनस्तु भौकरी साऽसाधारणत्वनिवेशनहृष्यपन्नेमदः प्र
त्युक्तः भाष्यरीते रज्ञानात्। ननु मूलकृन्मतेनापमत्वविधिरत्नाह विशेषरोत्ति। न्मज्ञ एस
न्मत्वो विशेषणत्वेनाश्रयणादित्यर्थः तथा च एवं सत्वाभाव्यात तत्वाभावेनाचः परे स स्याश्राम्
सवर्णग्रहणं व्यर्थमिति भावः इदं चान्त सवर्णोदेशमभिप्रेत्य। वस्तुतोऽन्वतस्ये वाभावेन णा
पाठोऽयुक्तः किंत्वनुस्वारस्येवेतिने तत्वरूपाभिप्रायमत्रकृतः सवर्णापेक्षोक्तिरित्याह भावे

रामः

इति॰ प्रत्याख्यानेऽन्वेति॰ अवर्णंभोऽत्रस्वीत्रकारः स्वरेति॰ मत्वरीत्येदं॰ सिद्धांतेनेदीर्घोऽपु
पत्तस्यत्वेनात्रबाधः॰ अत्र॰ सूत्रे॰ तेनैव सिद्धिरिति शंकामपाकरोति॰ तस्यैवेति॰ चस्त्वर्थे॰ प्र
तिप्रसवेनेति॰ तस्यदोषः संयोगादीति वचनेनेत्यर्थः॰ अच॰ शिटीत्यत्र॰ स्थानिवत्वेनेति॰
कौस्तुभादुक्तरीत्या ततः पूर्वस्माद्धिद्भूतस्यग्रहव्यवहितपरस्य पदशिवद्भावेनसाव
कत्वमिस्कधीनोक्तरीत्यावा तस्य परसवर्णस्यासिद्धत्वेनअवधानादित्यर्थः॰ एतेनसवर्णा
ग्रहणासामर्थ्यादित्यादिधावपिस्थानिवद्भावदूतमपास्तं॰ ननुवार्तिकेप्रतिपदोक्तणात्वग्रह
णोनात्रनिषेध एवा तन्माहणात्वेति॰ इंतशङ्कार्थः॰ लतोशेठसोऽस्यवेत्युक्तं॰ अतएवेत
दुक्तिः सफलेतिभावः॰ अपादेति॰ अस्मतशाद्दूतिशेषः॰ अपदांतस्य मूर्धन्यरासंगता

राद्देः रवंडनेनराईवस्यलाक्षरीराकत्वमेवनात्वग्रहरांमास्त्विति कोस्तुभमतेंऽतरंगपरि
भाषपातरभावः एतेनतत्रणत्वग्रहणाश्रमारव्यानेनपरसवर्णाश्रयस्याषिद्धिरितिस्वप्रसिद्धिरि
तिमंदोक्तमपास्तमितिभावः ननुकोऽयमापद्कारीत्योः स्वोङित्वेनसवर्णसिवत्वाभोऽतआ
हकिंचेति· यद्दं चजवत्वासिद्धत्वापन्नतुलोपस्यतस्यसर्वस्यातत्वात· शिनषद्दीमन्त्र ध्यक्षो
पानुस्वारस्यत्वानिशाणकानिततःपरसवर्णलोपयोरश्राप्याजपत्व· ततस्तस्यासिद्धत्वान्नप
रसवर्णप्राप्तिरितिभावः ननुतोऽस्यैपरूपमाराऽमवातत्त्वासिद्धेरेवान्त्याह सत्व
इति· नचैवंऽमत्वास्याद्दितिवाच्यंऽक्तोत्तरत्वादितिभावः परत्वात्पपः परश्चेजित्वापक राम:
न्मनेइतिपागविभागाद्वापरसवर्णग्रहणाद्वाएवंत्रासिद्धमितिमस्यानिमत्वेनपरूपर

त्वमिति मंदस्तन्न · ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वात् · योगविभागस्याप्यनारंभकत्वात्तच · प
रसवर्णग्रहणाभावाच्च · सवर्णपदस्य वक्ष्यमाणरीत्या चारितार्थ्याच्चेति दिक् · क्विपीति · के
लमिति तु काचित्कमिति भावः सवर्णाद्विति · कर्तव्य इति शेषः · एवमग्रेपि · ननु तस्य क्वा
चित्कत्वेपि येन विधिरिति सूत्रभाष्यपारस्पर्त्यः पादपदः इति लक्ष्यस्यासत्वात्तेनात्र सिद्धिर
तस्त्राह हरितेति · सूचितामतद्विमाहात्वेति · अपरिणोलापसमुच्चापकः । ननु पंचमीसमास
स्य तत्राख्यानेपानितविषयत्वं वा नैतत्फलं तस्य · किंच सवर्णेभ्यस्त्वेकेन नग्रहणानपरसव
र्णोरेरतस्त्राह · हरित्मतीति · प्रक्रियानुसैवनद्यायत्मर्पत्वादिरिति · षष्ठीसमासेन ग्रासस्या
निवह्नावद्याह समर्पत्वाद्धिसर्पः · पदसंज्ञापाप्त्यानिवह्नावस्तु न · अत एव विधिवाव · सावय्य

रामिति परेण नपदांते ति निषेधात् न्न्रनुनासिके पदांत विधौ नेति निषेधो न॰ सिद्धांते तदप्र
ते॰ एतेन पूर्वत्रासिद्धीयेनेत्यनेन न वेतत्स्यादिति स्याद्यसिध्यापत्तेर्वीरणाय समर्मीसमासपरभा
ष्यश्रामारोपनतत्र पदांत विधावसिद्धत्वे हरणावत् पदांताम जशोजश्पदेन ग्रहणावश्यपदं
ताम सवर्णास्यैव सवर्णापदेन ग्रहणमिति पादूसनीयेपलक्ष्यं समभिधाने॰ तदभावेनुचिंत
फलं सर्वर्णाग्रहणानिस्तकिन्त्रपाघाञ्चसिद्धत्वेन स्यादिति वत्वाप्रसक्तानिषेधापोगन पाद्रस
नीमादिलक्ष्यासंगतिरिति मंदाः किंश्यापास्ता॰ तदा निषेधस्त्वाच्चे किंठीसस्यासंगतत्वापत्ते
श्च॰ सवर्णाग्रहणे नपूर्वत्रासिद्धीयेनेत्यस्यासित्वेन निर्वाहः स्तु समापि समराधिदिक॰ न
नुस्वनुनासिकविधेः कंप्यसवर्णाविधित्वमनस्याहपरसूति॰ इंपारितिरनुपदमेवस्फुटी

रामः

मविष्यति· सवर्णेति· अनुस्वारस्यापीत्युत्तरसूत्रादेकदेशस्येति भावः· तत्फलं तु चतुर्मु
खादिष्वाद्दृति: सम्मंतपाठस्तु भाष्यहृषितएवतद्याहाऽस्मेति· स्थीतिपूर्वान्त्वपि· वतीपते
दूति· वेदभाष्यप्येवं· एवं च समहार्थस्य वतीमासमहस्य समद्वितिसः· संज्ञायेपंसमीत्मनोजनस्य·
मूलं तु वसनुसारेणेति भावः· इदं चानुकरणं· अतोऽवकथमस्य रूपागद्भितिनश्चाकं·
क्रोदस्य इति· अतएव बहुलंछंदसीतिमूलेऽके· अमयास्वतंत्रधातुनामिधानत्कथनासं
गतेः ऽपधादिलोपार्थं तस्यावश्यकत्वमितितत्वं· वर्णपदेनामार्थं तस्यावश्यकत्वमिति
ध्वनितं· नन्वमरश्चामारापात्स्वतंत्रधातोरेव बाहुलकात्क्विनिरेवारादित्वान्सर्वेलोपे।
लोकेऽपिसाधुरितिचेन्नतन्मतेसप्तिपिरिमस्यासिद्धिमाशंक्यानेतेनतथैसरूपं किंतु सर्व

लो

रितिसमाधायपक्षांतरमोवर्णलोपोवेत्यत्रसमाधत्ते किंपरभाष्यस्यन्नामारोपेनलोकेऽनभिधाना
प्रतीतेः तत्रहस्त्यश्वमितिः न्नतरावात्हकेवितिश्चामितिः प्राणस्यविशेषणेनेत्यर्थः नत्वेकत्वसं
ख्यासाहेद्विवचनादौतेनापिसमासस्याप्येकत्वसंख्यैवभासतइत्यर्थः ऽतएकवचनांते
नैवसमासात्सेवश्चायोभासतेइत्यर्थः ऽताव्ययादिवदौत्सर्गिकैकवचनांतेनैवसमा
सेनसंख्यानवगमइत्यर्थः नोतः ऽहस्यत्वात् द्वित्वादिकमितिवाक्यशेषविरोधापन्ने
श्च नमध्यमः कुमार्योरगारमित्यादिहद्वेहस्त्यत्रस्यभाष्यविरोधापत्तेः नव्यासनतिकाचिदे
कत्वसंख्यानभासतेइत्यस्यैवफलितत्वात्पाऽग्येवकत्वत्वेनोतरगंव्यासंगतेश्च नावः द्वित्वा रामः
दौद्विवचनादिनन्वैकत्वसमानमित्यस्मंतविरुद्धत्वात् गोगामिरव्यावेतिसिद्धांतवि

सं॰२

रोधापत्तेश्च॰ अत एवैकां गामिति भाष्यं संगच्छते॰ अतन्त्राहाभेदैकत्वसंख्येति॰ पञ्च
कैः पटादयः इत्यादावभेदैकत्वैः संख्यापमर्जनेषु भासते विशेषणमानेतात्पर्यग्राहकासत्वत्स्या
यमपंः अभेदेनाविभागेन संख्यात्वसामान्येनेति यावत्॰ एकत्वसंख्यान्तरादिसंख्या॰
एकत्वपदे सर्वसंख्योपलक्षकं वा॰ सर्वसंख्याविशेषाणां संसर्गरूपेणासामान्येन संख्यारू
पेणाभानमिति यावत्॰ सत्वमन्तत्वात् संख्योपागावश्यकत्वेनैकार्थीभावबलात्कारणी
भूतस्यपगुण्यस्यापकपदज्ञानाभावाद्विशेषसंख्याभानाभावेन चकन्थ्येवभानं॰ मधुमिसर्वर
सांकारसत्वेनभानवत्॰ यद्वा परित्यक्तविशेषसंख्यासामान्यमभेदैकत्वसंख्या॰ अत्र पक्षे सं
ख्यात्वेन सामान्यमभासेनेनन्तविशेषाद्रूतिरूपैतो विशेषः संख्यावद्राजसंबंधीति पस्दपेवाधः

अत एव नत्र राज्ञो राज्ञां वेति जिज्ञासा । विशेषजिज्ञासायाः सामान्यज्ञानपूर्वकत्वनियमादि
त्याहुः तन्न । तथा बोधाननुभवात् द्वयस्य संख्याव्यभिचारेणात्तद्ज्ञानसंभवात् । विशेषजिज्ञा
सायाः स्वारसिकत्वाभावेन स्ववासनाकल्पितत्वाच्च । अत एव भाष्याभेदैकत्वसंख्येति व्यव
हारो भासत इति च नास्ति । तेन रूपेणासंख्याभानस्यान्यत्राद्दृष्टत्वाच्च । न द्वाहसंख्येति । सामा
न्यरूपेणासामान्यस्य विशेषाणां चाभानमित्यर्थः । एतेन हेतो संख्याविशेषो न भवतीत्यस्य व
समर्थसन्त्र भाष्यडेधातमजूषपोप्यात्मात हि रोधद्रूसपालम् । तथा च विशेषावधनवगतिरभे
दैकत्वसंख्यापदेनोच्यते । भेदसहचरितद्वित्वादेरेकत्वस्य सामान्यस्याभानमिति तत्त्वार्थः
राजसंबंधी एकः षष्ठ्यस्य वाचः । राजत्वेन राजा राकाऽनेका वा इदं चोपसर्जनार्थसंख्याबोधक

राम:

शक्त्यभावे। नन्वस्त्वेतदभवमेव। तेन हि पुत्रादौ न दोषः एवं मासजातो पुष्पमस्त्विद इत्यादौ
शब्दशक्तिस्वाभाव्येन मासत्वादिनावस्तुतः एकत्वादिविशिष्टव्यक्तिबोधः स्यात्तस्य एव हि त्वादि
कमिति मत्वसंगतिरित्यमन्त्राविभूत्वरः तदाह विग्रहइत्यादि समर्थसूत्रभाष्ये प्याश्रुतमस्त्वा
क्तानुपपत्तेर्वपौर भावेषु कृतदर्पमतन्त्रसत्वात। तत्रान्यपदमवारणायाह संयोगेति। इदं
मेवध्वनयितुं समर्थसूत्रे भाष्ये सप्तमितिश्रागुक्तिः स्यात्सामर्थ्यासिद्ध्यभावेः तथा चाहपतः
इत्यादिमादिलभ्यमितिभ्रममतः पूर्वे कमित्यादिग्रहणमित्यन्तमिति भाष्यस्थ्यन्तमिति पाठ
नपातंदेशसंवाहापेन तदेवाहीमाघशब्द इति बोध्यं। पूर्वं तत्तस्य भाष्येसेकदेशशक्तित्वेना
साधकत्वादिदमयुक्तम् नन्तध्वनयितुं तत्स्फाक्तितंमत्ले ष्ठमाहेवेति स्यात्पदस्मात्कम

प्र

त्वकत्वस्मतादृशभाष्यारूढत्वेचेत्पर्यः पत्वन्त्वर्थसंज्ञाविरोधादुक्षेपंपक्षदृष्टिकेपराद्पः
नन्न·तथासतिघटपदेरीसंपुञ्जेनेपुत्रेमादोसंपोगानुपोगिनःप्रतियोग्यमस्येवघ्नतीतेर्बुत्स
न्ननेपापटवाक्यरूपसमहसमसज्ञापनेः तस्मान्महासंक्षाकरणाप्राचामनुरोधेन·न्मनप
वगगंदंडनम्मापनसहग्रहणाप्रमाण्यातेभाष्येनतज्जन्यानदाहानंनतराद्दतीतिबहुव्रीहि
णातस्यहत्वविशेषणात्वप्रतीपते·प्रमेकसंज्ञावादिनात्पलक्षणात्वेवाच्य·नच्चननेत्व
संभवतितत्वस्यामाभत्वात·एतेनसिद्धांतेइवात्राप्यनंतराद्दतस्पहेतुत्वनतदाविरोधद
तिमंदोक्तमपास्तमितिभावः नन्वेवंगर्गादंडनमायामप्रपणासंभाष्येनिर्बीजत्वापत्तिरनडप राम:
लक्षणात्वमेवएमतन्माहकलाभावेनचेति·ध्वनिततोपति·सहग्रहणाभावेप्रमेकापत्तो

निर्यापादिस्मादिहोषमात्राधापकत्वंप्रेनेत्सर्व्वः पदित्तमक्षस्य फलंस्यात्तदानुष्ठानदर्पणके
स्यात्तस्मात्तदभावस्यवेतिभावश्चपद्वेतपदस्य फलांतरं स्यातहिं तत्सामर्थ्यतो कार्योक्तिरपुका
स्यात्स्यत्तदाहोतेति एवव्यावत्स्यमाहनत्विति फलांतरइति अतत्प्रहरासेतिशेषः तस्य
पत्फलांतरं तहि षपकत्वाभिनिवेशात्स्मात्प्रहइस्वर्पः एते नोक्तभावं संयोगपदंत्वमपश्री
हि वचनांतमित्सर्व्वमात्रपरं तत्कुर्वतः स्वकवेपिद्दमेवेह फलं त्वास्तिासिचद्दतिस्त्वत्रस
कारनिवृत्तिः मतो कं तनपुके ष्टरयांतत्वसोभयत्राभावादितिमामशकानुपापिमंद्दा।
क्रिरपास्तानेवमिमादिशब्दानांविग्रहस्यपरिनिष्टिनरूपणदर्शनस्य चासंगमापनेः प
र्यान्तरमनीनांश्रामारोपनाफलांतरत्तपाऽगत्तापकस्यांतपदस्यगौरात्वांगीकाराद्विदिशका

87 ८

रकौनिर्देशइतिभाष्यविरोधापत्तेश्च·अतएवनद्राघ्मामाशपकत्वाच्च·लोपश्चेत्सत्वा
त्तिश्वसत्त्यातद्भाष्यविरोधापत्तेश्चेतिदिक्·भक्तिपात्रकाशोभयोक्तिंरवडपिडफलांतरसं
भावनांचेवाधपितुमनुवद्दतिपालितिसंयोगसंज्ञासूत्रस्थभाष्येत्वेकदेशएक्तिः सरूपसू
त्रेभाष्यविरोधादितिभावः एतदिति·अत्रमध्यावेपक्ष्येस्यएमेवनादेशेतिसिद्धान्तासिद्धे
तद्दणीक्रांतलक्ष्याभावादितिपक्षः पवपिसरूपसूत्रेएषकसर्वेभ्योविभक्तावेकशेषइतिप
सेसयानिष्टेनोरुसससससन्नलेअतेसाशाक्षसंयोगांतलोपेनासिद्धमितिभाष्यस्य·ष्ठतस्य
स्तके·केम[illegible]त्रेणोचाने[illegible]सिद्धमितिभाष्यस्यए
[redacted]केपटसुविंतएव·स्यएवेदंत्रकाशतथापिएकदेशएक्तित्वनतेषामनलस्यत्वमि रामः

तितैवसमष्टमिति भावः अत एवेति ॥ अंतशब्दस्योकात्तर्यकत्वादेवेत्यर्थः ॥ ऽक्रमिति ॥
श्रमपालुमनिर्दिष्टः शकार इति वेदितव्य इति भावः अपकीमतीति ॥ अपच सत्र संमतः संपा
गंतेति सैत्वात्किकाले ऽस्य मा एवं च पठितेनोत्तरत्रोपकारवद्गुतरत्र पठितेन एवं चोपकार इति
स्वचनापवादस्य भेदेवाधनापच एवं चाकरणानाद्वोषात् ॥ अत एव गौरवस्यादोषत्वात् ॥ अ
त एव मलिक इति नासत्वं ॥ स ॥ समस्ये नवापे एवं चानन्यथा सतेरिति भावः तदाह ॥ नेष्वेति ॥
पश्येति ॥ उत्तरत्र एवं चमंतत्वादिति भावः अपिर्वाक्यस्य तनेवेति ॥ क्वाचित्केत्वमानमाहऽत
रेति ॥ नातीति ॥ परीति भावः ॥ केपटेनेति ॥ ऐतेनहलं समितिलोपाशयकं माव्यमिति नतनन
र्ध्वान्तमिति मंदो कमपास्तं ॥ केपटावरोधात् ॥ नचिभक्तावितिनिषेधाद्व ॥ अनित्सेत्ववीष

स्यलेंऽग्रहत्यो स्वत्वानर्थक्यापत्ते श्चेति दिकः कौस्तुभाद्युक्तिं खंडयितुं तट्टीत्यामूलाशयमाह
तत्रैवेति· अनित्यत्वेइत्यर्थः· तदुपपादयति· कइति· ननु पाठकृतपरत्वेन परांबाधित्वाऽ
रोनेष्टसिद्धिरेवातआह लोपेति· एवं चाभयोस्तुल्यत्वेन मिथः प्रतिबंधाद्युगपद्भावे प्राप्ते
कोपरस्याहिति भावस्तदाह प्रागिति· असिद्धेति· अनंतरंगपरिभाषयेत्यर्थः· व्याचष्टे इति·
तथा चांतरंगत्वाद्गुणः प्रादिसानित्यात्राहिगुणाच्चहृत्यामिथः प्रतिबंधात्तद्वैपरत्वात्प्राप्तापासिका
निष्टापसावोक्तानिर्देशासंगतिरितिभावः नचात्र परिभाषांतरविषयत्वान्नेष धत्तुणाश्यासाद्दतिक
र्थं तेन नरानित्यत्वसिद्धिरतआहः नास्येवेति· अतएवासिद्धपरिभाषयेति त्रागुक्तिः उपपादि रामः
तमेतत· नन्वेवमपिलक्ष्मगतपरत्वस्याविद्यातिषधसूत्रेऽग्रहणामित्यस्याचःपरेतिसूत्रे भाष्ये

ध्वनितत्वात्तस्यानियामकत्वेन शास्त्रीयाशास्त्रीयप्रयोगाद्युसम्भावत्वेन च पाठकृत
परत्वेन गुणो निर्देशोपपत्तिरतस्मादहवक्ष्यमाण इति परिभाषान्तरं तु नास्त्येवेति भावः एवं च
तत्पाकोस्त्वभ्यादिग्रन्थाक्षिप्तमात्रमेवेति भावः दूदे नानानेतत्पदमितिवचनं तद्गुणीतिव्याङः ग्रह
णाहीत्यर्थः अन्तरंगत्वादिति क्रियायाः साध्यत्वापन्नत्वात्सा सर्वतः प्राक् साधनाकांक्षानेप
क्षेनतेहोपक्रमस्योपासमनेतंतरं प्राक् स्वार्थद्योतकत्वेन साकांक्षत्वयाधातोरुपसर्गयोगेन ततः
प्रियशब्दस्य सम्बद्धोपनीयोगात्तगुणासंतरंगत्वमिति संप्रसारणाद्येतित्स्वभाव्यात्म्या
धातूपसर्गकार्यस्यापि पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वेनैवान्तरंगत्वादित्यर्थः एतेन तत्त्वीयान्तरं
गत्वस्याभावेनेदं चिन्त्यमिति सम्पालम्ः नेत्येके नेतिमायेनास्त्येनाकमायाभिद्धार्थपरूपकत्वापत्तिव

रुद्रा॰ अन्यथैतदानर्थक्यमेव॰ एवं च आन्तबहिरंगाविषयत्वं तस्याः फलितामिति युगपत्
प्राप्तौ निषेधाविषयत्वं तथ्वनपद्माहमस्यादिति॰ नाज्ञानंतर्यहलस्याः एवं चोक्तज्ञापके
नसर्वथ्यातद्भावशंकानकार्येति भावः॰ परिच्चु उक्तज्ञापकेनांतरंगपरिभाषाया अनित्यं
त्वज्ञाप्यते तेनैदेषानित्यं क्त्वेति सिद्धममच॰ वकारइति॰ अन्यथामुनेरज्ञानकत्वनापत्तिरपी
ति भावः॰ उक्तार्थमेवद्रढयति भाष्येति॰ आदिनायत्तावद्व्यतइत्यादिसंग्रहः॰ इतिहे
तौ॰ सर्वे॰ आरंभसामर्थ्यान्तत्वं॰ चस्यमाराद्वषष्ठीसंगस्यैकाचामाशयमाहसंयोगा
तेति॰ तस्यैवसर्वत्रसंभवादिति भावः॰ नभाष्येति॰ लजिष्टइत्यादौ विनलुकष्टिलोपा रामः
पवादत्वेनप्रहस्याजातिपसाध्रपरोनवाररागप्रपासस्पष्ठत्वेतेकाजितिसत्वत्रपोज

नखंडनावसरेभाष्यकृतोरीकृतस्यैवफलापनेःस्मनप्याविनूलकोवहिरंगासि
द्धत्पाऽनापासतस्तद्वाररागासंभवात्‌।ईहशरीसात्वसभाष्यकापनाश्रपरागाद्ध।न
योगशब्दस्येहतत्परत्वाच्छेतिदिकृ।न्मस्पपमाण्याहकिंचेति।एवःश्रातिपाहकादित्तंग्रेपा
गः।तेनस्वेनत्याहतिःसंमततयेति।श्रतिपादितंचैवतत्र१हांतस्तेके।न्मापरल्लापादिसम्भ
व्यापकःवहिरंगद्दति।तथाचतद्‌व्यातेषारनसिद्धत्वेनास्पपेक्षसङ्कीरद्रूपि१स्तत्रेपपीसा
दिरूद्धात्तनामतंतामत्तोक्किरपृक्तातिभाव४एतेनैवंसतिवारेव्यपमत्तनंप्याविरोधद्दमि
मंदोक्तमपास्तम्‌ःतद्देतत्खंडपितमेवप्रहतत्वात्‌ःपस्तत्रेपसाधुदात्तनामितंततंग्रपसेवध्या
रेषपत्ताभावाच्च।वांतमारमादिदांषांतरदातत्मलनोपितष्प९त्यात्तचःन्मतएवमसत्वेरि

स्फक्कं॰ ननु लोपे वा तत्वस्य शाल्वे वा घः तद्भावे तु काथे इति वा तपोरिमपक्ष मतस्त्राह का
थइत्यादि॰ कृतेइति॰ संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादितिभावः॰ न्क्रमइति॰ शाल्वइत्यर्थः॰ वा तत्वमि
त्यस्यानुषंगः॰ वल्लोपमिति॰ संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिवत्वानिमित्तकलोपमित्यर्थः॰ वां
तत्वमित्यस्यानुषंगः॰ वल्लोपमिति॰ संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वात्स्थानिवत्वानिमित्तकलोपमि
त्यर्थः॰ रूवोरिति॰ तथा च तेन वकाररूपासंगतिरितिभावः॰ ननु शाल्वेऽल्लोपादेः स्थानिवत्वे
न विवक्षितदोषाभावेन वां तपोरिमस्यानुषंगोऽसंभवीत्यतस्त्राह काथेति॰ एतेन काथश
दे संभवेपि शाल्वशब्देऽसंभव इत्यतस्त्राह नकारेति नकारोक्रमपपात्तमः॰ नन्वेवमपि मङ्कुरूपासा
द्विरेवातस्त्राह एवं चेति॰ वलोपप्रसंगे चेत्यर्थः॰ उदाहरणमिति॰ काथइतिशेषः॰ न्क्रमत्र राम:

ॐ

त्वर्णावण्याकवं चित्रतीयपसेतत्वस्यमस्त्विति भावः एतेन काव्यशब्दे संयोगां तत्वो पंव
दम्भांशांचामतेऽणपात्ति प्रकृतः नस्यासिद्धत्वेनोत्पऽन्योन्यरि तिरत्नाकरोऽकमपालमः मनो
कचोऽनभिधानसमन्वयकः तेन एवंत्वासिद्धमिसस्य आगरूकत्वेन च कोश्चिविमितस्या
वश्यकत्वेन चांतरंगत्वात्संयोगां तत्वोपंचासंगतिं च कोल्पमभित्सनपोऽनापत्तिं च वदन्नंद
त्सुसमंदएवेति भावः ततः लोपाद्यारेतेन ततः पतमासाः त्नपकर्षरागश्चमारणानानुरोधेन वाति
के परापदमस्वरूपं एवं चपसत्त्वपसंयोगां तत्वो पोनः एवेन सह वितोपमर्पः गारवोऽत्सवि
तामिति नुपरसंतोषमात्रं उत्तरमेषपस्तात् उपमर्दनार्थमेवपश्चतत्वात् एवं चापकर्षो मरव्या
स्य तदनुरोधेनाचांत्मपोद्ध्वस्यानत्वं स्थानुरोधेन एवं पोद्ध्वस्या न्यंतरंगत्वादीनामने

कत्वात्॰ रागेन चरमोकृत्वाध्वरमपक्षस्यैव व्याप्यत्वमिति सपक्षत्वम्॰ मानांतरसिद्धव्याप्यत्वकस्यै
वव्याप्यत्वरूपेणाप्रमासम्भवाद्बाधेन निश्चितेति संभवात्त्वमध्यपक्षस व्याप्यत्वासिद्धिः पक्षस्यैवेष्ट
त्वं तत्पोक्ते भावकः॰ एवं चानेकपक्षानुरोधान्मंतमेव॰ एतेनोक्तपक्षमाणं तेनैवोचितं वक्तृपेसं
वाहरंगमितिरीत्यामतोपसोन्नसादित्यपास्तप्रक्तिनैात्मात॰ मध्यपक्षस्याक्रीत्या व्याव
त्वेनतं दृष्टमायपर्वपूर्वमितमात्रापराणाद्व॰ न्मतएव नवानसत्वदूसत्वपूर्ववचनाभावबोध
कनमुल्लेखोनान्तरनैसाद्रुः नत्याचामनंरोधेन॰ उचितपदास्वारस्यापत्तेः न्मेमाशम
त्वसमाप्यकैपट विरोधापतेश्च॰ ततध्वनपनाहासेपत्ति॰ न्मंतपक्षे तत्करीत्यासत्वम
एवेतिनोल्लेखस्मस्पतदाहृसेवेति॰ न्मसपेति॰ शेषपूरणेनाबाल्यानेदूसर्पः मतेन रामः

कृत्स्नीस्याफलमेदमाशंक्यातरमन्निप्रमराणाकफलमेह स्यावश्यंभोगीकार्यत्वादिति
रत्नाकरोक्तं तदयुक्तं किं तत्त्वमिति चिंत्यमेतदिति प्रकाशोक्तं गारिवेऽप्यत्र स्वयंफलमेदभोगीका
रेणापक्षारणानेकरूपमिति एवं वैरूप्यमिति केशपक्षपरीणामिलमिति खंडनकारोक्तं चापास्त
मिति भावः हिगर्थं इति रीसर्वकादिकशब्दस्याचितार्थं इत्सर्वः न्यादेकोपेति लोपइपविष
पकतपेसर्वः पवापितस्यैदोपरइस्कैकः स्यानिवद्भावेन संयोगादिलोपः स्यपरिहरइतिनत्वा
स्योपयोगस्यव्यापितरनाभ्यप्रयोगाऽस्योपयोग एव पराणंतसंयोगस्यादिभज्जोपाः स्कोर्लोपोनेति
तदर्थः एवं च संयोगांतलोपस्येवापानेषधइत्समिपुक्तोद्दृबोधाभाव्यविरुद्धइति स्थापितं
विषयकेसति संदेवाक्यमिति न्यायेनतस्येवसर्थः न्यतएवेति तस्येवप्रसारणानोदवेसर्वः

तत्र॰ स्वत्वे॰ इदमेवाभिप्रेतमुक्तं संक्षेपाद्गं तल्लोपपराम्रष्टृत्वेषसद्दृष्टक्रमः॰ एतेन तत्प्रारब्धस्य तस्य
प्रसेकं यथोद्देशकार्यकालपक्षभेदेन प्रत्याख्यानप्रकारद्वयं वार्त्तिकाभिमतमिति केचन अयुक्त
मपास्तम्॰ एवमादिलोपविषयकास्माभिः प्रत्याख्यानमुभयविषयकत्वं प्रारब्धत्वं अस्या यस
मूलध्वनितत्वं च यद्यपि तत्तद्रूपे किं स्वप्रमाणेन प्रयतं चेत् संतेनान्वयप्रकृतमाहवहिरंगेति॰ पू
र्वेतोऽन्यत्वे लक्षणायतः॰ एवं चेदं प्रत्याख्यानमुभयविषयकमिति भावः स्वारसेन चेति॰ न्यम
प्यांऽतरंगो लोपः व्यंतरंगलक्षणात्वाद्दूषेवताभ्यामुक्तं स्यादिति भावः॰ ई इशानामिति॰ लोपद्वय
विषयाकृत्रिमपरामृष्टतानामितर्थः॰ एवं च तत्प्रारब्धस्य तस्य प्रत्यासंख्येन प्रत्याख्यानप्रतीसा रामः
श्याघपक्षद्वयेतद् प्रयाणावापततीयपक्षदुराशयात्तस्मात् तत्त्वस्यत्वसंभावनानकार्या॰ न्ते

पामुक्तरीत्याऽश्रमितत्वेनानाभिधानस्यैवोचित्यात्· एतेनाकृत्रिमपरोगालोपाभावार्थमा
र्थं· मध्यानुरोधात्· तत्तीर्येनरथ्येत्यादि विषयाभिनिवेशकार्श्याक्रम्भैमेत्यतिभावः· वस्तुतस्तु जनी
पपक्षेत त्वामामिरितिकर्थेवा पुक्ताम्नभुपेमत्तुश्राकवारणाद्दर्शितमितिध्वनयन्नाह वस्तुतस्त्विति।
विसर्जनीयेति· स्वरवसानयोरिति सूत्रेण सर्वः· हूषितमिति· हूषितत्वापामिमसर्वः· पुक्तितो
त्मेनतहूषरागस्यात्रापिसंभवादितिभावः· स्फुटीभविष्यतिचैतदग्रे· एवं च तद्दर्पश्रावोम
लक्षणतश्चक्लेशाविफलएवेतिहृदयेनैवोल्लेखऽवितमलहाहालामिति· वेपं र्ष्यपरिहरति·।
संभवेति· तद्रुक्तिरिति· लोपविकल्पोक्तिरिसर्वः· पत्नुऽभपहित्वरत्यादि तदुक्तिरिसंतम
मूषतन्न· त्र्याशयानवबोधात्· तथाहिऽभपहित्वराकरंद्विपं· एकसंहिसंचरऽनाहित्वे

हित्वं द्वियमेकसंहितं चेत्यत्र पनरहित्वेएकर्धद्वियमेकसंहितं च । ९ एकत्वमेकपमेकस
हितं च । अत्र नु न पद्वितेएकधमेकपंचदसाभितितवमभितित्वत्रिकिपामादापनवल
पाशिनेऽतत्कानि । एवं चेकधमेकपमेकपमेकसमितसत्राधिकेऽप्पदोषः एकसापासरस
हित्वाभावात् । एवं च मत्वेऽडक्ताद्वित्वानामानंमापत्तिर एकेति मंदः तन्न अंधसेवाधत्वत्रसे।
ति मापापितत्वापत्तेः पुनाद्वित्वाद्वितमितिवाक्यपभिसोचितमात्र । अत्र व्याभयोः पुनाद्वित्वद्वातमा
रेखपत्रंपविरोधापत्ते अत्र तेषांतव्यात्रपाभावाख्यं जप्याहि । एवमनुक्तपत्रकिपपासिद्धं दधमधद
लोपप्रतमनुदाहरतिः स्वधपेति । अत्र चलोपाभावपक्षे धप्रुतद्वित्वकारकमपि । पदांतं सर्वत्रेति राम:
सर्वत्राद्वित्वनिषेधस्तदेकधकारकमिति संहितापांत्रीशिखारूपाणीत्युक्तापदापरोमपद्मति

पस्माद्धि त्वं स्वलो पमामिति लोपश्चवा भवतस्त्वद्यधकारपकारो भये साद्धि रूपाणीत्थंता
मूलोत्तानुप्रवेवोसंलिरव्यतषष्पा एकधमेकपं १ एकंधाद्धिपं २ एकंधान्त्रिपं ३ द्धिधमेकपं ४
द्धिधाद्धिपं ५ द्धिधान्त्रिपं ६ त्रिधमेकपं ७ त्रिधंद्धिपं ८ त्रिधंत्रिपमिति श्वकाशकृतोक्तं एवंच
कप्पत्वपाऽमष्पातद्दाशपोवर्णात्स्वडजश्वपपानिरपित्वाद्दशेनैवकार्याः किंचसद्धिला
भावाभ्यांनवलोपपादनेविसर्गाद्धित्वाभावाभ्यामष्टादशत्वापत्तिरमास्तांतावत् पञ्च २
कः पूर्वपरयोरित्यत्राधानाहानांपष्पासकृद्नुक्तनंतषाण्णाद्दीनामेकस्मिन्नपोगेऽ
नुष्ठानेस्यात् तथाचप्रतिपुरुषमेकएवसशब्दः स्यात्त्वेमध्यशब्दाभ्यारित्याशंक्याऽऽ
तिष्ठेत्माद्दिशास्त्रेष्टत्वात्तेनप्रतिपयोगंद्धेष्टतिरितिसिद्धौमन्यात्रप्रेपलस्वराशसाप्तिन्याप

गंधस्याभावेनमन्त्रोक्तिश्चिन्त्येतिस्वंडनन्तहुंड्ब्रमन्तपः तच्छाप्याज्ञाननिबंधनमितिध्व
नपञ्चाहतत्वहीति। राकः। एवंवेति सत्त्वमाध्यमदत्वर्थः वोधादिति। संभवति तथ्यात्वेनवाक्यभेदस्या
न्यापत्वात्। कटमिमस्यतुवाक्यभेदेपिचसेकान्वयाभिप्राये रागापपत्तिः एवं चावविधेयविशे
षणत्वादाविवक्षावीजासत्वाच्चैकत्वं विवक्षितं एकमग्नेपीति भावः। तदाहैकत्वेपीतिः स्त्रा
पिः संभावनायां। हेहितिदूतरवृद्धेः सहितयाहेयो रुद्रतद्भवपवकसम्महस्यवाबाधेनावशि
ष्टस्यानितेति भावः। समुदायेहतदृष्टपं। तेननसमुच्चायकचासंगतिः तथ्याचैकवाक्यतयैवा
न्वयपदत्वाहाभयाविति। एकएवेति। नतुरदाभ्यामुभौसाध्यासस्यातिवदनेकः। तत्रागमकस्य रामः
स्यानिभेदस्यचकसमसत्वेपिच्छगीबामाभ्यामितसाहैहंदोनरचतुर्ष्वाविशिष्टएकश्वेदप

निरूपितेकहेवनात्त्वबोधनवदत्त्वंहंहोन्तरप्रस्यास्येकविधेयनिरूपितविशिष्टनि
ष्ठेकस्मान्नित्वबोधनेनान्वाहेशहपाश्चामेरितिभावः शंकितमिम्समावश्यकामितील
नेनान्वयः सामान्येनोक्तमर्थं विशिष्यसह हांतं योजयतित्यमेति· स्वविषये न्याधानेस
त्कारैः न्यत एव· तत्र सकलस्य वर्तकत्वादेव· व्यापारादिरिति· नस्य च यति उरूपमेकवाक्यतया
सहकैरेव बोधकत्वात्स्व वर्तकत्वोच्चतिशेषः तद्दृहत्तस्य स्कृतेतिवाच्य इति· उक्तेषु केषु पीतिभा
वः सा हि इति· संभावनायां· लक्षेपे केयपि संभाविते वाक्यभेद इति भावः तत्र· वाक्यार्थं तत्र यम
धेन्याद्दिनाहिलीयपरिमहः चरत्वयेः स्वाभावे पापजनकं नित्यं· यथा ब्राह्मणाहिंसादिः जोद
धकेन ब्राह्मणोहन्यादित्यादिब्राह्मणादिमात्रविषयं· नैमित्तिकं· हह्यागमनेप्रसक्त्यानं· त

दोषकं एवंविधपापः ब्राह्मणाः अस्य पदूजिव्याकं · काम्यं · ज्योतिष्टोमादि प्रसिद्धं · तत्र नित्या
नां पापक्षयोत्पादनदृष्टपापाधिकारसत्वात् करणेऽस्य वापापाच्छादहतिः · नैमित्तिकानामपि नि
मित्तावगमानंतरं आह धर्मं प्रणाम्यकाम्यमति पुनः स्यपविरस्त्वापति · प्रसत्यानामिवादौ ऽमां
पुनस्नानमितिपवनतदृष्टितो ऽदोषोपलंभाच्चाहति · काम्येषु कर्मणां नामानंतरमानंतदृष्टं तांचैव।
लोकानामग्निविद्यापकानामाहत्याद्युनः पुनः मरणेति · तदेतदृष्टादिनिधापाह पथ्यानिमित्तादि ·
मिषेत्र अस्यवापपरिहारः काम्येफलं · नैमित्तिके तु अपयामितिभावः तत्तद्दृष्टपकेति · पावनत्वा
त्वेराए एवंविधपक्कवसंततविभपकेतलर्पः प्रसवापेति · अर्थबोधायप्रामेशब्दप्रयोगेनाप रामः
भाषितवाइतिश्रमासाभावेतदर्थकासाधुशब्दप्रयोगे पापबोधनादितिभावः नित्य

समत्वमिति। न तु तत्वं। तद्बोधकाभावादिति भावः॥ नैमित्तिकत्वं त्वर्थबोधनार्थ
तया स्पष्टमेवेति तद्व्यपेक्षकामत्वमाह। एककृति। अनेन नव्यकिलाग्रवादकर्तृबोधा
पसर्वशब्दस्य व्याप्ते एवं प्रयोगे शास्त्रगानि यमिते फलसंबंधबोधनं दृशीष्टरोगामास
पारिव। एतेनैकस्यैव पुनः पुनः प्रयोगे गानेककामनाफलसिद्धिरित्युक्तं भाष्यता
त्पर्यमित्यपास्तं। न स्वस्वकर्तृतात एकोऽप्यर्थबोधाय शिक्षाप्रयुक्तमार्गरागप्रयुक्तमतका
मधुम्भवति। किं वक्तव्यं सर्वप्रीतिफलसंबंधबोधने तात्पर्यं रासर्वेषां तथात्वप्रयोगः का
र्यं इति बोधनात्। एवं च व्यवहारे प्रयुक्तानां सशब्दानां सर्वेषां शास्त्राविषयतास्य चिन्ता
शास्त्रान्वितइत्यनेन न तत्स्मरणार्थकप्रयोगे धर्मः स्यादित्युक्तः। एवं च निमित्तादिस्मृतेनैवाह

96

एवं त्वेन प्रयोगविधेस्त्वितपरत्वेनैव सिद्धिस्तदाह तत्तदिति· राघवसिद्धिकमप्रकारेरोमर्पः

नैमित्तिकं त्वार्थसमाजप्रसक्तमिति एव कृतो कं· गुणविधीति· तत्र लक्षणाविषयोपक्रत वा

केषांचूर्णमादिः एवं प्रागपि· संस्कारार्थत्वमेवेति· न्याधानादिवत्· फलाश्रवणात्· एवं चा

हत्वेतोमानाभावदूति भावः तस्मान्नित्यमाह एवं वेति· गुणविधं शसश्रुद्भलक्षणसंस्कारक

त्वे चेत्सर्वः नावहतिरिति· पूर्वपरमेदजेति भावः· स्वतएवैकत्वं स्पेशास्त्रसम्भनः पुनर्नेव

हतिः एतन्मूलकमेव पश्यतेलक्ष्यलक्षणासमसंदेवप्रहतिरिति संग्राहकवाक्यमालक्ष्य

संस्कारकवाक्येनापलवहतिं च तदाहैवं वेति· पूर्वपक्षासिद्धान्तेना रुक्कत्तनतात्पर्यकत्वे च रामः

वर्पः सम्मेवेति· एकपदविधिपक्षतर्वेपक्षासिद्धान्ताविसरेऽपमापः संस्कारकविधि।

विषये सिद्धांतितेनानन्तुत्वितपविध्वंशो इति सम्भवे येन र्थः एवं च खंड नन्त्वाद्युक्ति
र युक्तेवेति भावः तद् युक्तत्वे बीजांतरमाह संभूसारणाद्येति इत्यपातिं खंडपतिरावं
रेति लोपस्य वैकल्पिकत्वे चेत्यर्थः खंडानन्तदोकदेहेषु खंडपितुमनुवदति नच
त्वदुक्तेति लोपस्य वैकल्पिकत्वरूपोक्तरीत्यर्थः लभ्यत इत्यत्रानन्वयः अनंतकार्यं
तयोगस्याशक्यत्वात् तथास्त्रसाध्यपरिनिष्ठितप्रयोगाभावात्तस्याननुष्ठेयकल्पापत्ते सा
दोषः नच साधकतेत्याह तोपातिन्येवार्थः सध्यपास इत्यत्रापरिनिष्ठितत्वमेव नेत्यर्थः
संभवादिति तावतैव शास्त्रस्य कृतार्थत्वादिति भावः अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानापेक्षत्वा
दाह प्रहते इति हिहैनौ निसपरास्वाहिविषये अग्रीएतौदधीसादोतत्पापत्रदत्तति प्र

वक्तत्वं च श्रामत्वेजातत्वं वेतिभावः वैकल्पिकेऽादिविषयेसिद्धत्वादेतद्रूपंनित्यमिति· तद्वी
त्यैवसमाधत्ते· आनंत्येति· आदिनापावकशक्तिहितपरिग्रहः अग्रेआदिनाविषयमितसमसं
ग्रहः असंगतेवेति· उक्तरीत्यापरिनिष्टितत्वोपपत्तावपिइदमेवदूषणंसारमितिभावः पञ्च
स्वेऽनुकरणादिः आनंत्यापत्तिस्तन्मापक्षेहेतोबीजं· नचसाकरीत्याऽत्रासीतितदप्राप्ताम्
त्वंचसमितितत्वंऽपत्तिः आनंत्येति एवेनप्रकृतलक्ष्यनिरासः बीजमिति· तन्मापक्षवेनोधी
जमिदं· आदिनाऽत्वादिसंग्रहः सिचिवृद्धाविति· सिचिपरेवदव्रजेतिवृद्धावोत्वासरत्वाच्चा
तापामिसर्पः आकारइति· वर्णपदसामर्थ्यनजातेइसर्पः अनुवृत्ततस्तुरूपऽलोपइति रामः
विषयसप्तमीतिभाव्यसिद्धांतादितिभावः आक्षेपिकेपटस्याणुपलक्षणमिदं· एवमपेप·

ष्वामारोपेनेस्यनाश्रयरोहतुः कृतमेदेनेतिः विकारेणाकृतोपोध्यक्तिभेदस्तज्जन्मोपा
नस्यभेदहस्वर्ष्यः एतेन भाष्येतदभावाद्यानेमापतितिरस्याचाश्रयप्रधानिसंतं क्रियमितिमंदो
कृमपालमः वर्णापदसामर्थ्याद्धिनाहध्वनरमोसेनेशसाद्धिंसंपादपताउनर्थं हिमनापादप
तालाष्पकृताध्वनितार्थस्यैकेपेटनस्यष्पकत्वात: अमण्याभाष्यासंगतिः सेष्ठैवेतिभावः मा
पस्यनिर्मलतांनिराकरोति· समइति· अस्या· तन्मापस्यपरिभ्मषापे· अमण्यामापानंगीका
रेः संभेवेति· एतेनानुनासिकपतरूपार्थस्वविलपालमः लोपस्यरुप्रकरणास्यत्वेनैवासिद्धेः
एकसकारकरूपार्थितस्यावश्यकत्वात· नचतमाणाम्संमतमितिवाच्यं· अपनितिषदमनुम
नमितिमापविरोधात· वार्तिकादीनाम्पानंस्वाभ्यैकवनतन्ध्वनितत्वसोक्तचात्ः अमणव

नानानानन्त्राश्रयराम्योमाडोम्बसादिसङ्कभाष्याद्येसप्तमभिधानञ्च·एतेनाप्तवचनमा
हापपाशिनेरन्मार्थेतासंर्पनकापिहष्टमिसपाप्तमितिभावः·आपिनासकाहूत्वेनद्वि
सकारसंसंग्रहः·एतेनतत्त्वर्थमेवसपात्समः·सतिफलत्वानोचिसात·विभाषादिनी
पेतिनवक्तव्यंभवतीतिवत्समः·सटीतिनवक्तव्यंभवतीतिभाष्यकृतामनुक्तत्वाच्चेतिद
कः·श्यपमदभट्टतिलक्ष्येकेछंदसीरेत्समवत्रूलंरेभवतीत्यर्थकेद्वयोरेत्यतिसङ्केसंतंधा
त्रूनामिरेचोस्मात्शाकेतेतसेटिपुनारेभावार्थकृतेद्विवचनेतत्रापाभावेपुनःपुनःश्रव
सेष्टसिद्धार्थसतत्त्वज्ञापकमितिखंडनकृतत्तंपडपति·इति·आशासप्तमेपुनःश्रवस रामः
नापतिरतद्दतिशाकः·अत्रकेचित्·कारकेद्वसत्रसंज्ञाधिकारपक्षेषष्ठीपनश्रयमार्थसन

स्यामपि संज्ञिनोध्रुवादीनामसामान्यतः सत्वेपि विधिशास्त्रे संज्ञीनिर्देशस्य सहत्मा शंक्यमकरोती
तिकारकमिममन्वर्थसंज्ञाबलात्तत्त्वविशेषलाभ इत्यर्थः भगवता महासंज्ञाकरणादित्यु
मीयते न तन्निविशिष्टाध्रुवादयः संज्ञिनो लक्षणनिर्दिष्टाः तथा च यतः क्रियायाः साधकं ध्रुवादि तत्
त्कारकसंज्ञं भवतीति व्याख्यातं चोपाध्यायैः नन्वन्वर्थत्वं नाम योगरूढत्वं एवं च कर्मयोग
कार्थमहिर्देश्यसंज्ञाविधानमतस्त्वाहमर्हेतीत्युक्तार्थमहासंज्ञोपस्थिततत्क्रियानिवर्तकत्व
विशिष्टानां ध्रुवादीनां संज्ञेति परिष्कृतं चाभियुक्तैः तद्दीक्षापत्वोद्देश्यविधेयतावच्छेदकयोर्भे
दस्य त्वतस्यापि तत्त्वमस्त्वेवेति प्रतीयते· तथा चात्रापि रत्वेरेत्वयोर्विधेयोद्देश्यतावच्छेदकयो
र्भेदस्य सत्त्वात्त्वविधेयस्योद्देश्यत्वप्राप्तिरस्त्वेवेति प्राचोक्तं सम्यगेव न चैवमपि रेफत्वारे

शेद्वृष्टिं च तस्य त्वाक्षराणां कल्प्यत्वेति वाच्यं नहि नियतत्वस्यापि ज्ञापनात् यावत्ताविनाऽनुप
पत्तिस्तत्संवेद्यज्ञापमितिसिद्धांतात् एवं च स्वविधेयस्य त्वादि विमर्शितादृः नन्वः इष्टांतवै
धर्मात् तथाहि न स्वक्रमाप्यादि तत्सत्तदवच्छेदकपौर्भेदेऽपि स्वविधेयस्य त्वोद्देश्यत्वलभ
तेनवासंज्ञासंज्ञिभावकस्यलेनोकेन तस्य तत्वप्रतीतिः कस्मात् संगतापत्तेरिष्टत्वात् असंगतिः स्यात्
किंचाभेदेऽद्देश्यत्वविधेयत्वोपाधीनां धर्मस्य जगत्प्रसिद्धत्वेन भेदस्य तत्रोपाधेः संभवेन न तदवच्छेदक
धर्मभेदस्यापीदेवसिद्धत्वेन संज्ञासंज्ञिभावस्यले तन्यायसत्वेन च कारकदूतिसंज्ञाक्रीतादि
मपूर्वमुक्तं नहि गुरुचरौ रोत्स्तदवच्छेदकपारभेदे उद्देश्यत्वविधेयत्वेऽक्तः किंतु उद्देश्यत्वा
विधेयत्वं च तामयोऽविरुद्धं भेदे तत्संभवात् इत्युक्तं एवं च सामानाविशेषधर्मभेदे नवरूका

रामः

ऽभिन्नेनत्वंसभवेनविरोधाभावेपितृकैकांडिमन्सायेनसामान्येरेत्वरूपेराग्रहात्सोहेश्य
त्वस्यविशेषरेलेनविधेयतावछेदकेनप्रामविधेयत्वेनवाधःसागमेदूरेदूमत्रपद्यागमाद
तिमायेनरेत्वस्यत्वेपीरेखितद्दसत्वेनरेत्वस्यविशेषत्वस्यदूषोपपाःस्वोऽरेत्माहेशस्यानिव
ह्रावेनसत्वादिरेत्वस्यसामान्यत्वस्यानिवाधत्वात्।नहेतत्स्यवंमभिधेमसवविधेयस्यस्याहे
श्यत्वाप्त्रासमेवोक्तमितिदिक्।नाह्मरोकत्वात्सागमेनस्यादेतोहिवचनमुपशीरागमस्त्रा
ग्यकमितिमामाःकैपरोक्रमापसंचारंविनापभाव्यसपाजामितिनोक्तार्थसिद्धिरसाश
पेनाशकत्वेनचेति।सामर्थ्याद्दितिन्वरोगमहरोनाग्नेयपनुपयोगादितिभावः।नचद्विरति।नपु
नर्वेद्विरिमर्थः।मशार्वत्वादिति।शब्दाधिकमात्रेणार्थकपनेनद्विस्तातापाएवत्रापापठंपु

कत्वात्॰ तपरसूत्रमसिद्धं नेति नियमार्थत्वेन तेन सवर्णानि तत्कालव्याहृणादपि तत्कालाः सव
र्णग्राहकत्वे मानाभावाच्च॰ न दीर्घात्तत्कालेति॰ लाभादिति॰ तपरसूत्रस्य चरितार्थादेरिति भावः॰ एते
नात्तत्कालव्याहृते रिवासवर्णव्याहृतेरपि शाब्दत्वमेव॰ एवं च नपह्निः॥ अस्य सेत्यत्वे सन्निव
देन॰ वर्णपदं च न कार्यमिति लाघवमिति मंदोक्तमपास्तम्॰ अस्य सवर्णग्रहणशास्त्रात्पैरवरवप
व्यापमाराणताच्च॰ तपरसूत्रे पंचमीसमासज्ञापनार्थं च॰ अन्तरमोत्सार्थं च तद्भावप्रकल्पसभा
व्यादेरस्य स्याद्वैतिदिक्॰ पदध्यमहित्वेऽजशिद्व एवं वात्रासिद्धीपामिसमनासिद्धत्वेनव्यासंपृतरत्वा
हस्साहित्वमिति नित्सापासंवारस्वेविति खंड नकृत्लाकरदंडि मंदास्तंतवड पति एतेनेति॰ प राम:
देमिति॰ इदानीं जम्बावाप्नैरिति भावः॰ पुनर्हित्वमिति॰ उक्तरीत्या जम्बानामसिद्धत्वेन रसपक्षा

द्वित्वमित्सर्वः। एतेनैनस्यार्थ्यमाह पूर्वमिति। भाव्यानुपलंभ इतिमेहाक्तिस्तु चित्येवेत्य
कंभाकः। एतेनरूपचतुष्टयोत्मापूर्वत्रासिद्धोपमिति भास्विति दीक्षिताथ्याप इति रलोक
रोक्तिस्तत्करीसा एकधकारकद्विद्विकारकरूप संभवेन पंचापि धपापत्तिरण्वेकेनिमं रोक्ति
श्चापारता। विकारेति। विकारान्यपोर्विकृतानविकृत परानुपूर्वीभित्यप्रयोनेसर्वः। स्त्रवः। प
रसपलावच्छिन्नस्यनस्य लेनानुपूर्वी निवेशः। दिगित। तद्पर्यन्तु। पूर्वत्रासिद्धोपामिसस्यावा
संचारः। पत्रासिद्धत्वतन्निषेधयोः फलविशेषमस्यैव परिभाषायेननन्तस्यैतेः। एवं चतस्या
सिद्धत्वपालक्ष्येवमवेवातनड्डाक्तिरण्वैवेति। एतेनषष्ठित्वमायोपपत्रेकेचतुष्टयकंस्तरद्वि
त्वेतत्स्वधिकामपीति रलाकरोक्तिरपास्ता। लक्ष्यभेदापत्रेर्डनकाराणुरूपचेंमतरं रवेड प

(0)

ति॰ एतेनेति॰ तद्धिरूपोगोति॰ पदेति॰ तन्मात्रपानंगीकारेलुनीहिलुनीहीत्यादौ क्रियासमभिहा
रस्य वर्वीप्सादीनामप्यनेकधात्मत्वं स्यादिति भावः॥ इदं च तस्य तत्त्वमस्य पेतत्प्रतिबधापनः
श्नरम्भहतिरित्याशयेनोक्तं॰ वस्तुजसर्दे वनमानाभावादित्याहवस्तुतइति॰ ननु॰ वर्णाहले॰
साधर्म्यैदृष्टांतः॰ न्यपभावः॰ एकाचोद्वेइत्याहोद्वेइत्यसंसर्गेपविशेषणापेक्षापाशव्दानुशा
नश्रत्यावाधकद्रुत्येपश्रसासत्तास्यानिसमानाकारेपदाग्रवेतेतदाएकाचइतिस्थानषष्ठी
तिस्थानेद्विवचनपक्षः॰ पदान्तशब्दद्वयेस्याच्चारणासाधत्वेननतद्व्यारोहावश्यकत्वेननतद
ध्याहारेणाहेऽध्यारोपाइत्सर्वसत्तावांतक्रियापेक्षाकर्मणिषष्ठीतिद्विप्रयोगपक्षः॰ तत्र रामः
कारकविभक्तेर्गौण्यत्वेनादोषराचांतमेववसिद्धांतः॰ एवं वर्णाद्वित्वपिः पदद्वित्वेतत्त्व

पुत्रमानेस्य वाक्यादेरहितावपपदस्येनसम्यावयपकापकर्षेरागासिद्धे सर्वस्येतिसा
मर्थ्यात्स्यप्नेहृवेचनपक्षसम्यापप्तासाहोबाभावेरागचैष्ठिकोविकल्पः पुक्तस्यानेहि
वचनस्यतत्र एनः प्रहृतिस्तन·हितीपपक्षानुरोधान्·नेनैवाभीष्टपादिबोधनाद्धेति
तद्दाह·पंचेति·प्रावे द्रोरवराद्दाविसर्प्यः·पत्तुलिटधातोः सर्वस्य देरस्यादि हितानां।
नित्यत्वपानं साप्तेः क्वचिदृष्टिश्चांतोकस्मापालापवान्यपमत्रहृतावेव विश्रांतमा एनः ष
नरत्रहृतिरितएवानभासपदं प्रमाख्यानतिति त्वंडनकारादित्वन्नः उक्तरीसाऽऽनेसा
पत्तेरभावात्भाष्यकृत्प्रसारव्यानेहेत्वसंगसापत्तेश्च·सकृत्स्यदृनेनहित्वेनेवाभीष्टपादिबा
धनाद्ध·मतएवपरीद्वंजेनइतिवैकल्पिकहित्वसापिनएनः ष्नः प्रहृतिः एवंवानभासप

हरांकुर्वतः स्वत्वक्रमेणापंशापद्द स्व इति मंह त्वनारणामपासं नद्ध्वनपन्वक्ष्यमाणाके पुन
संगतिं च प्रतिपादयन्नाहानभ्यासेति नेदोष इति नपुनर्हि त्वापत्तिरित्यर्थः दृष्टहेतोरिति
पाठः अत्र च तस्यैव सर्थः अवपवांजरस हलः पुष्पपिमापेनास्यापिवारणासंभवतितष्पा
पिवामिरेवनेमाहै कालोदेरिति अत्र चल्पाभावेन नदृ भावादित्यर्थः अतएव तद्व्यपदेश
हेतुत्वमस्यानिपन्नं चोवसानियोग्यः उक्त इति उगक्षिप्त त दृष्टादावुक्तमापेन भनरथ्वहणा
वुत्तरा केण्णिमास्त्विति मंख्येनेतिभावः बीजं बिति केपटादिमिरम्भ भ्यासस्य चेतनामितिभावः ए
वं नमेपि भावैति उक्तभाव्येत्यर्थः तेषां सन्नावंतादिप्रकृतिकशाजंतादिप्रकृतिकलङ्का रामः
घंतानां अननिधानमिति लोके इति शेषः अतएवाह सौनीति अपिरम्भसमज्ञापक अत्रा

डरिति॰ भाष्यानुसारिणादूष्यर्षः अत्रानेनस्मरणंडित्वादाहरूपाधिक्यमितित्वतः पंचा
दिधपुत्तमिसर्वः ननुलघुपास्मइतिलक्षेवप्पातसकारद्विलेसादिमूलासंगतिरता
त्राहाचूपरेति॰ ननुपदमितिभावः हि॰ पतः अतद्वानिशेषः नत॰ अत्रचूपरपत्वावछि
न्ने॰ एवमग्रेपि॰ प्रसंगादाह॰ एवमिति॰ येपक्षमिति॰ स्फुटीभविष्यतिचेतदनुपदमेवम
तन्नैपादिकेइस्मादिशकाशंप्यसर्वंत्रासिद्धमसिद्धमिसनेपामिपः प्रतिवंधादत्रा
सा॰ उत्तरपदेहूतिवचनेनवारणापत्ताशपक्वपाकाविरूपरनयापनाकुटादसिद्ध
वार्तिकप्रसारव्यानेपाः स्ववचत्वेनमूलंलिचिंतमितिसंवडनकुदाद्प्रमानंवडपानिपेपोद
शेड़ूनिव्वापस्यपेननसर्वकालत्वंसचिंतं॰ तदाहमूलेनस्मादिदेहेति॰ सेपांगानलोप

ॐ

भङ्गेनेरिष्टत्वादाह परोक्ष इति । सिद्धान्तमतमाह विमर्शोनोपेति । न हि विसत्त्वस्याप्रसिद्धं वहि
रंगं एवं चासिद्धमित्यनयोर्मिथःऽपमर्दोपमर्दकत्वप्रतिपादकात्कुतोनुत्थाल्लिसादिस्मृतोऽयुक्तः
परिहारो न वा वहिरंगलक्षणाबाहितीमतभाष्यान्मक्षेणानुमानिक्याबाधइति सिद्धान्ताश
पकादिसर्पिःसंशेचेदसंवेतोः अपि पर्य कोद्देशपक्षसमन्तव्यापकः स्वलासंगतिं परिहरति । स्व
लंबिति । एतेनैतदनुपापरत्नाकरादिग्रन्थाग्निंमा एवेति ध्वनितं । पण्यैवं महि ष्मानिसा॥
दिसिद्धिस्तथा सप्रसभमत्र । स्फुटीभविष्यतित्वोपपरिणत । ननु समानांगग्रहणाप्रसाख्यातंम
तन्त्राह मत्वेलसंप्रसारणेति । प्रसारख्यानशीतिरेवैपमितिभावः एतेनात्र पूर्वरूपाप्रवृत्तिरुक्ता रामः
तिकापत्नैवेति महोक्तमपास्तं । ननु चिंत्यमिदं । नादृशस्य पूर्वरूपस्य हलन्द इति सूत्रसामर्थ्याद

ल्लिखित्वेपि तत्वांगीकारात् ॥ न चोपदेशातिदेशाभ्यां संप्रसारणाद्दैविध्यलाभेन पूर्वरू
पनिषन्नातिदेशिकसंप्रसारणात्वं तत्र एवात्र संप्रसारणपदेन ग्रहणेन तत्स्थानिकदीर्घस्था
नप्याप्तिमिति मास्मरीसा यप्याश्रुतमूलसार्वजसमिति वाच्यं ॥ तात्पर्यग्राहकातिदेशिकेसा
पर्हविनासंप्रसारणमाटितितप्यार्थप्रतीतिमावेन पप्याश्रुतमूलासंगतेश्च तस्माद्हस्थानेहृति ॥ त
स्थानिकदीर्घस्यातप्यात्वाभिप्रायं पूर्वरूपस्थाने जातस्य हलद्दृति दीर्घस्य सर्वचः ॥ ननु हलइति
सामान्यापेक्षयापेकेनलोपपूर्वरूपस्य वदीर्घस्यापि तत्वसंभवोऽतस्माद्हसामान्यादिस्था ह
षदेरिति ॥ तद्रूपसंप्रपमेताज्जातेस्य सर्वचः ॥ एतेनाहिर्वर्षपदूलप्यासं ॥ स्मारंभोत्ति ॥ न्नमप्यासंप्रसार
णात्तदाश्रयंचेतिपूर्वरूपेतत्स्थानत्वाद्देपर्णस्य एवमेवेतिभावः ॥ अत्रिविधो दीर्घः ॥ तावन्नैवतस्यचा

रिताभ्यांतरास्यवं च ज्ञापकस्ये वाफलत्वादभावे नः सापामाये सत्वं सतरोनेति भावः एतेन ए
न इत्यादिसिद्धये हलन्तानि सामान्ये संज्ञापकं संध्यक्षरणाश्रितेकार्ये ऽनत्वविधावित्तान
येधोनेति मंदोक्रमश्चालमः तस्मात्मासिद्धे वेस्यमाणात्वाच्च · लद्धीसावद्रश्चेमादिसिद्धश्या
श्वासमसमसैसमासेरं गाधिकारइतिभाष्यविरोधापत्तेश्चातिरिक्त[illegible]धिन्माइत्यादौ परत्वा
त्रिमत्वाद्रागत्वादपवादत्वाच्चादौ दीर्घेणात्करीत्याएवं रूपाश्वासा ऽनिष्टरूपापत्तिः संध्यक्षा
रणाच्चेति तुएनइत्यादौ चारितार्थ्य · न च तत्र विशेषविधेर्लोपादौ संध्यक्षरेषु सवर्णादीर्घ
तःपरपूर्वरूपात परमल्लोपमंतः कार्यन रूपांतरंगत्वाद्बाधित्वा ऽऽदौ सवर्णादीर्घेणात्करीत्याए
वेरूपाश्वास्या ऽल्लोपेन रूपसिद्धावपि नदचारितार्थ्य · नाजानंतर्यइति निषेधान्नदनिसत्वाच्च एवं रामः

रूपविधिसामर्थ्याच्च संप्रसारणस्य सवर्णदीर्घादावसिद्धत्वं न· नच्यासत्तिपोरश्वा।
श्वाऽह्लापेऽप्युऽनद्भूतिरूपापत्तेः रूपासिद्धिरव्यारितार्थ्यं च· नच वार्णादाङ्गमित्सनेनतेवा
धित्वाल्लोपसवर्णदीर्घयोर्वैरूपासिद्धिरितिवाच्यम्· एवमपिश्वनद्रत्यादावाद्युदात्तत्वाना
पत्तेः ऽदात्तनिवृत्तिस्वरापत्तेः लोपस्यस्थानिवत्त्वेन परागापत्तेश्च· वह्वश्वमादौ स्वनऽपधे
तिवाऽऽशीबाधतेश्च· तस्माद्वार्णादाङ्गमित्यस्यानित्यत्वापत्त्यैवं रूपविषयेऽप्रवृत्तिः श्वन एव
श्वनपतिश्वश्ववत्तरमादि सिद्धिः· श्वमप्याहुः पारेपदे शाकसंप्रसारणे तेनयापेनाधेटि
लोपेऽस्य एरनेकाचइति पराण्यासिद्धिः· स्यैवऽमपेषां ग्रहणावैपर्थ्यापत्ता संप्रसारणान
दाश्रयं चेति वचनं तु भाष्यप्रत्याख्यातमितिवाच्यं· एवमपिऽवाचेत्यादौ तत्त्वारितार्थ्यात· किं

च॰ अस्य पूरित्वाहोनाजानंतर्यहूतिपरिगान्त्रनित्यत्वेनवल्लोपईटोऽनसिद्धत्वमितिविप्रति
षेधस्तत्रमाष्याकरीसादीर्घाल्लोपौपरत्वांतरंगत्वाभ्यांबाधित्वापूर्वरूपेनच्वारिताण्यांत॰ न
चैवंसवर्णादीर्घांतरमऊकरीत्यान्निषेधाश्वास्यापराहिवंत्वेनान्नंतत्वाघस्मसंप्रसारणाप
त्तिरितिवाच्यं॰ न च॰ परेतिस्यानिवत्वेननतस्यरतपानिषेधश्वासः निषेधस्यव्याप्यादोचा
रितार्थ्यनतेनैवाकारस्यवापेपवव्योलिटीसत्रपम्रहरोभैवास्याम्ननुवत्सेवानिषेध
समर्थकेनव्येहरस्येपनन्निषेधमात्रफलकसंप्रसारणाग्रहणासामर्थ्याद्यवहितेपपवते:
पूर्नास्तिरितिनिर्देशाच्च॰ एतेनप्रतीकादिभावइसंतंग्रंथमन्यपतन्नएतडूत्वाहौसवर्णादी रामः
र्घांतरमऊकरीत्यानिषेधाश्वास्यापस्मसंप्रसारणापत्तेरितिमंदोक्रमपास्तमितिचेन्न॰ । नरुत

भित्यादिवारणायांगस्यत्वाववर्णागावयववाहुल्यः परं पत्वसंप्रसारणांतस्यांगस्येत्यर्थेनप्र
वैरूप्यास्याकृहत्वद्दृतितदीर्घोपास्नेः स्यगस्यसंप्रसारणाविशेष्यनयैवतद्धारणास्याहतिर्व्य
धमन्यदेतनतः नेहलद्दृहितिधापाह सर्वरूपोत्तरमिति आदिपदमप्यतद्धोधकमेव हिर्वव्यं
स्ववद्भवतीतिमापातः मानाभावइतिएवंचनतद्धापत्तिरितिभावः ननुरेफस्यनवी
ताहेरप्रासाद्दिर्लवेनेसाद्दिमहत्वासंगतिरतस्माह परेणामपइति मपइतिपंचमीपरा
इतिषष्ठीतिपक्षेइतिभावः नन्वेवमपिपत्रिनिमित्तत्वश्रुतंतत्वंतेनकापित्ववाधोऽल्प
प्रकरणात्तद्वाधेमानाभावइतितदसंगतिरेवस्यतएवहर्पनुभवइत्यादावनवीमहि
लापार्थ्याविकारस्याश्रितः कौस्तुभेप्रकाशात् रोधवातस्माहत्तप्याचेति प्रकरणात्तद्वा

धांगीकारेचेत्सर्पः भाष्ये हरपवटसूत्रस्थं संगछतेइति शेषः रेफस्येति पपाम्मासेइत्या
दिःदूपंचसंवधसामान्येषष्ठी सत्वस्यानित्यनिमित्तत्वेचेतिनात्रयानपपत्तिःवक्ष्यइति
अमप्याम्राघेराः स्यात मध्यमेरफस्यात अनुनासिकेनैवतेनभाव्यमित्यत्रगमकाभा
वात अहहाभ्यांपरयोस्तयोर्यणोमयोऽचारतिद्वित्वापत्तिरितिभावः तत्राद्यावुदाहरति
रिफोष्मेति अयंपभावः परोऽनुनेसन्नानुस्वारस्यसतएकदेशसवर्णापदस्तमंडकस्तु
त्याऽपकर्षणासवर्णोऽनुनासिकोभवतीतिसूत्रार्थः सवर्णानेसस्यविजातीयानेसर्पः
अनुनासिकानुस्वारांतरतमश्चसवर्णोनास्तीतियावत एवचननेयोरांपत्तिःअग्र रामः
क्तेतामणातदभावेकिस्त्वप्रकर्षावश्यपकर्तीध्वनापत्तेः अतएवमहिभ्यानमावे

स्वरितोभयांतरतमककारसंभवेपिनानुनासिकः सः नासत्वादिति निषेधेनास
वर्णत्वादिति एतेनसत्वमंतःपावाशपकमिदंभाष्यमितिकैयटाद्युक्तिश्चिंत्या नत्वा
ष्ट्याभाष्यहालघतत्वाद्येतिसस्वमधाते तत्रीयमनुवर्तते तेनाविति हस्यापत्वोपपा
कार्पित्वंतप्पारस्यतत्वेपितेनवाधातत्वेनेसवर्णः एवंचहेतोक्तिर्दृष्टांतार्था एतेननतदुक्ति
र्येकैतपास्तमितिभावः ऋकारयोः वकाररोतहाधानंगीकारे वचनेति रेफसस्यादि
वचनेसवर्णः मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये ऋदीपरेफत्वेचारेति मदृाहीपेतउपरादृतिवाससवर्णः
उदासीनहपवारद्स्येः स्यपाणत् नतएवमद्याद्युक्तिः सफला तस्याचः परत्वेतठनम
ह्लोरवनेवासिद्धं हलोपमामितस्यवैकल्पिकेलपिरोशीतिलोपनशंकेवाप्येकेतितठन

नह्येध्वादित्वस्यासिद्धत्वादिति भावः॥ नापत्तेरिति तथा तद्ग्राह्यत्वत्वात् तथांगीक्रियत इति
भावः॥ ननु साक्षात्कृतत्वम विधिश्च मतस्याह विशेषेति॥ फलितमाह एवेत्यादि॥ अनचीत
स्यानिषेधकत्वे नाचो रेत्येकवाक्यतयान विधायकत्वमिति तेनं ब्रुह स्वत्राह वाक्येति॥ ए
पगुक्तिप्रकाराच्च तत्त्वं॥ ध्वनितं चेदमेश्रोङ॥ सूत्र भाष्ये॥ परेणमपदलादेरन्त्राभेराहान
चीति॥ नचाचो रेति हस्वाऽनचीतस्यासिद्धत्वापेननाप्राप्तभावइति वाच्यं॥ तथापि स्था
भावेनतद्वशंपन्नास्याऽपवादत्वस्य निराबाधत्वात्तांदृशापवादकत्वमेकशेषसवस्त्र
करणेऽन्यकरणामसिद्धमिति पक्षस्याकरेदूषितएवेति केचित॥ वस्तुतस्तु पूर्वत्रासि
द्धेपमिमनेनतस्यानासिद्धत्वमेवेतिबोध्यं॥ असकौशितिः एतेनानचीतस्यैवकात्म्क रामः

तथाप्यपेक्षानिमित्तत्वं चरितार्थमिति मंदोत्क्रमपास्तं· तत्कालेनाव्याप्तत्वेनापवादत्वा
क्षेपेऽक्रमाभ्यावरोधापत्तेश्च· एतेन रागकातिरिक्तादौपरागमपदृत्तिहित्वेन समतत्वेच
रितार्थमित्यपास्तं द्रुक्रमपास्तं· रत्वेनानिमित्तत्वाच्चेति दिक्· भाष्येतिऽक्तरीसाव्रसारब्धा
नपरोक्तभाष्येसर्वैः त्र्यमप्यऽचारस्तत्रवाक्यभेदाद्वपतवाक्येनात्रहित्वप्रामावापत्तेरा
श्रनेर्निमित्तत्वाज्ञाप्ताक्रमायाश्वहस्मातस्यासंगतिरेवस्यादिति भावः सामान्यत एव· प्रक
रणाश्राप्तमेवेत्यर्थः एवेनसत्त्वविशेषप्राप्तमथवेष्टहः वाधसामान्यवित्ताप्रसङ्गमिपावत·
पथपीहवक्लिभेदेनोभयसंभवत्सप्रापितक्रकोऽतिममापेनवाधः एवंचतत्प्राक्तोऽस्तभो
किंप्रिमसा· एतेनमप्रापयपार्थेहेनसमाधिहूपकुर्वनपश्चकाशकसरास्तदितिभावः पत्तमान्याः

व्यक्तिपक्षाशयकोयं कैयटः तत्र व्यक्तिलक्षणमसकृल्लक्षणाद्वृत्तिः पदा० व्यक्तिलक्ष्यं भिन्नानां स
र्वेषां लक्षणानां तंत्रेणाच्चारणामिकोपराचीति० ततश्च कामपि तासमर्थे तेषानामतत्त्वबोधनाद
दोषः श्रीशद्रस्यादोपरानन्दनः तत्र पक्षे विरोधे परमेवेति नियमबलेन ननद्विषपकशास्त्राभाव
कल्पनात्० एवमपवादविषयेपि तिपि० परत्वमेवेति मा पात्० जातिव्यक्तिपक्षौ च लक्ष्यानुरो
धेन व्यवस्थिताविति० तस्माच्चामनुरोधेन० व्यक्तिपक्षे सर्वं लक्ष्यं शास्त्रं प्राप्नोति० न जातिप
क्षे ह्रत्रं नानाभावात्० प्रत्युत तन्त्राक्षरणामिस्तोदेतरद्व्यमेव जातिपक्षाश्रयणस्य भाष्येदृ
शेनात्० किंच व्यक्तिपक्षेप्यविरुद्धलक्ष्यचारितार्थ्येनेदं लक्ष्यं विरोधात्तच्च विषयकत्वं न रामः
कल्पयतीति सर्वव चद्रत्वात तत्राह द्वंद्वेचेति० ज्ञापकं चेतदर्थः तथापि जातिपक्षसमुच्चापकः

न्मात्मना·उभयत्रव्यापकानंगीकारे·तद्विषयकेति·दृग्निमित्तकेसर्पः कुत्रेपरीतिहि
केतत्क्वाहूदत्तिस्मृक्षाभिति·एतादृशंतत्रस्थ्रमितसर्पः दूकप्रदसापादीनामवकाशत्व
मित्याक्षिप्रेस्वतिवज्ञिलक्षणाद्वहसापर्पपेणयरापावाः प्रवृत्तिरितिचपनमितसाहि क
लमुक्त्वात्म्यादृपावाधकाद्यतिसमाविपरभावमूद्रौषिपदार्थडत्सर्गापवादभावः संदि
ग्धासंदीग्धत्वाश्रयोस्मदितिकेपटेनोक्तं· स्वपभावः स्थपवादः· स्वविषयेनि·संदेहंतामर्प
वान·उत्सर्गस्तत्रसविषयस्तद्विषयोदेसंसंदिग्धेनेतनस्वविषयामविषयः कल्प्यते·त
पाचसर्वत्रापवादविषयव्यमसमवाक्षिविषयलक्षणापवादइति·अत्र·परापविषये·तत्र·
दृकि·चारितार्थ्यादिति·ननत्मनतदबाधितयोभ्ऽचारितार्थविषयसपनेनेतिन्मापस्मात्मा हु

कस्तत्वयोः सिद्धौ ज्ञापकोपन्यासः यस्य ह्रूपे ऽनावश्यकः एवं चापवादस्य त्वेन तद्विषयकोत्सर्ग
वाक्याकल्पनेनैकोपस्थित्स्यत्रैकपदस्य पुरुत्वे पत्तेतदभावेन हयवरट्सूत्रस्यैकय
टोकिरयता· एतेनैतल्लक्ष्य विषयोयलजत वाक्यास्याचारितार्थ्यादेव सिद्धिरिति मंदोक्त
मपास्तं· सिद्धांतेतत्पूर्वेणसिद्धप्रतिभावः ननु तस्याप्याप्राप्तावपि जकोंडिमन्यायोमयो
क्तइहसतम्याह· तंकेति· अपि स्तन्याप्रसङ्गद्वये· एवं चद्वयोस्तस्यार्थफलकत्वेनैकमेव
वेतिसम्यम्मयत्र· परन्त्वत्रैतस्यादिविषयेद्वसंतस्यनुषत्वद्वीत्याकोंडिमारेव भ्रमेद्वतकदा
नस्पचारितार्थ्यमनन्यापोच्छेदापत्तिरितिदोषमाह [illegible] मंदस्तन्नः हश्गेनतदाशंतिकयोर्वैषम्या राम:
त· तत्रैवस्त्यालराऽसैवकौंडिमस्याभिमतत्वात· अत्रमप्यातवापिमायोच्छेदापत्तेःमिदचो

त्वादिति भाष्यविरोधापत्तेश्च· आत्मगावसिद्धस्यापावच्छेदापत्तेश्च· व्यलतस्वित्वादि
त्वेऽनुत्तरग्रन्थविरोधापत्तेश्चेति दिक्· समुदितमिति· तत्राहि कौष्ट्या जागतत्वाद्धावंसाप
धाहेद्वोनिषेधमृत्स्वाकाक्रमापेनतपाराद्विवध्यावाधमांशंमहर्षणं तेनाप्रामिसत्व
पीहसैष्य तद्रूपत्वादौ तत्पारद्वास्यातदभावद् इति भाष्यसामान्यविशेषभावोवाधहेतुः
सचेह नास्तीति केचित्प्रोक्तिः निमित्तांशे तत्स्वत्वेऽपि कार्यांशे तदभावद् इति तदाकूतं· एवं
चपक्षात्तन्त्रेनन्यायपसंचारसत्वेऽपि हार्वृत्वकत्वपासमस्त्वेऽपि निमित्तत्वस्यानन्वयोऽस्त्व
रीत्यातदभावेन तद्वाप्तिः एतेन समुदितमितिग्रन्थमनूद्य हेतुमन्त्रलिरेखाक्रमभाष्यके प्रदेशसं
लिखद्रूपपक्षंद्वःश्वसाक्रम्येन प्रागनन्तरं वा तहानस्य चारितार्थ्यमतत्त्वाह तदप्रासीति·

तस्मात्मियोग्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवान्योविषयस्तदभावरूपमित्यर्थः तस्मा
त्मियोग्यत्वंचतदुद्देश्यतावच्छेदकाक्रांतत्वं अन्यथाकालभेदेनतद्वात्मियोग्यवि
षयत्वस्यैवसत्वेनासंगतिः स्यादेवेतिभावः एतदिति ऽक्तन्मायेत्यर्थः अन्यथायेन
नाप्रामेदमुक्तेरैतन्मायोक्तस्यैवेयर्थ्यापत्तिः एवंचैतद्भिन्नसंर्वथानवकाशत्वमेवापे
क्षितमितितएवबाधेनासत्प्रतिरितिभावः अथहारादिति तद्भिन्नेष्वचामादेरिस्मादि
भाषमूलकादितिभावः एवंचसतंत्रास्यानित्वेननिमित्तत्वाबाधेनेष्टसिद्धावपानि
मित्तत्वेनकार्यत्वाबाधेरस्याहिसापत्तिरितिभावः अपर्वेति अज्ञातज्ञाप्यत्वेनेत्यर्थः अ रामः
नेकाचितःमतिवद्धीतिसंत्नेमूलटीकयाराजप्रजितदूसाहोमत्तक्रोतेनतत्त्वोपासमास

इत्यत्र तत्पार्श्वे ह्यं त्वदिनि धापलोकमापेन मस्याह्निक वर्त्तमानकालस्य भूतकालबा
धकतामाशंक्य तेनेत्यधिकारेऽपह्नात इति निर्दिशेत्य ऋत्वाक्रमाप संकोच स्य निष्फल
स्याफलस्य विधेयावबप एव स न्याय इति सामान्यतो ज्ञाप्यत इत्याशयेन स्माधापप
रेत्याहुः तेन मापेन वाधइ निवक्रमणश कं· पत लपोलब्ध्यावषपता· एवं च पपाशोऽस्म
तद्रूत्यां संबंसापधाव द्योर्नो नाशस्माव स्वपाकात्पोष्टगपहि विशापा अत्र संभवाजद भावः
पदीहं मस्याहर्त माकेलतू स्याद् इति तेस्यवापवादेन्माण इत्यकेन दिनेन विरुद्धं· तत्रापि मस्या
द्दिसंबंधित्वेन कालस्य पूर्वबोधत्वे न तत्वेन ज्ञापितेपि देशष्टताह्वयस्य पातः· तथाहि· पावद्य
त्सुसंबंधित्वेन भूते ऽतेऽनाश्नामे विशेषाविहितमस्याद्दिसंबंधिवर्त्तमानकोवाधकः· तत्वेश्रा

111

साक्षाद्रूपेण विशेषणतो विधेयं वर्तमानकाले फलनीतिमापन्नासिरेव· एतदभावे सर्वधात्वसं
वेधित्वेनभ्रजःक्रांतत्वस्य साधुत्वेसात· एवं च पदीसादिचिंतनमिमाहुः तत्र· स्त्राशयानवबोधा
नात्· न चाहि· पचत्सपोरुलत्वविषयत्वमतो विधेयानवकाशविषयत्वमावश्यकं वर्तते चत
केदानेरेकरात्ननिमित्तत्वचटीकोक्तरीत्या· तत्रतऊनेवं· कालानांतसमयेवात्मनपाऽनुवाव
त्वेनतस्यैवविधेयत्वात्· नचक्रांतिरेतिसिद्धः· भतोसिद्धावप्यत्रासिद्धेः· एतेनावाशाख्यावधि
रिसमपालं· नचततवक्तृवकालस्याद्वेवोधत्वेनततत्वं· तसमसामासेनाविशेषणतम्भलोकास
दत्वस्यकालोपसर्जनेनेवसतेनत्रतिपादितत्वात्· तंत्रांतरेऽत्रचामत्रप्रतिपादितत्वाच्च· न राम:
चनन्वक्तसंबंधित्वमसिद्धमनेनविधीयते· तस्यत्रीतः क्रतृत्वेनेनसिद्धत्वात्· नचमममाऽदिवा

चेतन्नतत्त्वमसिद्धं · तावतापक्षतेः मस्तुतमसाहिमोल्लडाघनापत्तेश्च · नचमसाहि सं
बंधित्वमेवासिद्धं · व्याप्यकीभूतकालासिद्धेवतासिद्धेः नचविशिष्टमसिद्धं · अव्याप्यसमाजग्रस्त
त्वात् · तावताक्षतेश्च तिमन्नाशापः नाश्रासभावादेवमापाश्रासाविधेयत्वपर्यंतमनंतनि
ष्फलं · तयोर्डुगपद्विवक्षपासामान्यावच्छेदबभावाभावात् · एतेनपावद्धात्विसाधुक्तिरेतद
भावेद्रुसाधुक्तिश्चापासा · नाश्रासभावात् · रातद्भावेपिवर्तमानेनलद्वाश्रासातद्वाशेश्च ·
श्चतरावद्वद्वैकशेषपारिवापितत्र · किंचैवमपिदुराग्रहेराततंपागीकारेकवतश्रमसपसा
पिवाधापत्तेज्ञातवाभिसाधुच्छेदापत्तेः श्चतरावपद्धीदमित्तितदुक्तिः स्फुष्टवः किंचनद
विवक्षापंचारितार्थ्येनानवकाशत्वाभावात् श्चतरावनिसंकोटिस्पन्नावाधेचेति स्तत्र

संकेपटमूल्लादिकं चित्रमिति सख्यमनन्त्र· अहिनास्मानि वस्तुसंग्रहः। एवं चनस्ततत्वेऽपि मा
गुरूरीसैव मापामवतिस्तत्र· अत्र तत्वेषु मं सख्यमेव· अपि हित्वादिसमस्ताये· तत्वमिति·
पपाद्यादि निमित्तं लोकशास्त्रबोधितं तत्पात्तस्य निमित्तत्वे नेतरार्थः पन्तु न हि कार्यान्ति माप
स्व संचारः कैपदेऽस्य इति ज्ञापकमावश्यकमिति रत्नाकरस्तत्र· मत्वर्थे जिनात् तदन्तभवत एव
तत्वेनानाश्रयपायामिसर्पात· अतएवपष्ठेतेन हि कार्यमनुभवन्ति कार्यमादिसख्येवेद
ममत्रेतिदिक· ननु विसर्गाद्धित्वे न भेदाद्वैधमानुपपत्तिरतत्र अहत्पश्चाति· समाहारद्वंद्वः न
त्रागिति पंचमीसमासः तेषु वक्ताग्रपकांतत्वात· एवं च तत्पापि वैधम्यपि नस्यातिरति भावः रामः
अत्र· नाहतिरित्यत्र अवग्रहेऽत्यैरिति· पपासंरत्वेन तदवग्रहेत्यैरिस्यापि बोधं अन्वयमेवास्त्यंतः

कुतो नो क्षोऽत स्माह· त्यागात्·ऽररागस्त्र एवं रागपरो रागवेति संदिह्य परामावान एवं रोगवे
मुक्तो कच्चे पामिमादौ परोगोर परत्वापत्तौरे फद्द पश्चात्तिरोरीत्ति त्यापेन निरस्य सामर्थ्या
त एवं रागान परे रागापदिनत्यामाद्दजिमेव वदेत इति भाष्य·त्याकृतिरित्तिरित्त्वेलत्वल
द पश्च वरागापन्नासामर्थ्यं वरागानासंगतिः भाष्यस्यैवोटवाहित्वामित्तिमामोक्तिस्तुप्रावा
मनुसारे रोगेति भावः·इह शास्त्रे·त्यस्यानिकत्वादेशपतनानालंबनपोगरागामिसर्पः तत्व·
वास्तवं समाधानमिसर्पः·स्त्वादि तत्वक्तिपानुसारेण·तस्या चनप्राग्युक्ते निर्भरः पक्षा
न्तरूपे बलिरिति मायान·स्मार्षप्रयोगे ठतन एवासिद्धिरिति भावः·स्त्रालीह इति·छाद संदि
वे चनां तेष्वग स्वेस्माउ·एवीहि ति·न्मव ग्रहस्त्वाअभिमादाविवासंप्रदायान्नेति भावः·पेद

मध्येनञ्जाली ईमेह ति मंत्रे धनुष्कोवोस्तु तिरि स्त ञ्का ञ्जालेंगद्वं सौ ञ्कगता विसनो
चुर्यगम्भानिरिति वाह्नलकाद्भिः धातोरार्तभावश्म· स्त्दिकाराद्वितङीषाहूवचन
सप्तर्वसवर्णाद्रक्रेक्तः ञ्कसैवानिञ्केञ्जाल्मीविमेषिद्रमापमित्वात्त· इमत्रञ्जाली
धनुःश्रांतेकृतः ञ्कर्तंमोक्केर्गमर्पस्गमपत्नेस्इन्वररोपोवारणाहोरिपरोपोवाहञ्जावि
तितद्वाष्यकृत· वावनिकल्पमिति· एतेनपनविविरिसत्राद्दिरंसेनेसनद्रदादिपद्दपोस्त
स्मिन्नितीमसचानुरमेसदेनालोलत्स्पेत्वेनेतञ्जामः पहापांतत्रसपासमवेनत्रपका
तिक्केमकारणाभावाङ्कपरिभाषापाद्दमेवत्ताध्कमितसपात्नमः ङकेशपेसपावच रामः
नमैवपुक्तत्वात· लक्षणापांमानाभावाद्य· ञ्कसंभवेरावततत्वरेनोतस्मात्तु रचीता।

दावश्रस्तापतेः प्रथमातिक्रमइत्यस्मात्तानाश्रयरागाद्ध· श्रापितेप्यचारितार्थ्या
स्येतिरिक्तः तथाचवार्तिककृद्भेपम एवं।परिभाषेतिभावः नास्तीति· एवं सत्त्ववाक्या
र्थस्यार्थः एवं सत्वे स्यानित्वमंतपीतथानिरर्थ्येनापिनेति भावः एतेनसममंत
पाठाशयकमित्यपास्तं· ज्ञातमावद्दृति· प्रकाशानुपापित्तलेसमतिशेषः तथातदनुरो
धेनेदं· वक्तव्यमसमितिसएमन्येतिभावः पक्षवर्णादित्वेनास्यप्रशक्तिः हित्वेपर
सवर्णात्वासिद्धवाच्यं संपन्नतेमाद्रोत्रिपकारत्वार्थमितिवार्तिकोक्तेरनरावशिष्ठात्वहित्व
मितिकैयटदीपगसंगतिरिति· तन्न· वक्ष्यवातिभाष्याकृतस्यासिद्धापत्तेः तथाहि· तथा
सतिकुत्वजश्त्वत्वबोसिद्धागसहित्वेऽसमस्यचर्त्वेततएवाराखर्पत्वेनएवं त्वगमस्तापि

निःनचापवादावसानचर्त्वविषयत्वाज्जतत्वमेवन·तथाचोक्तरीत्याकृत्वजकसेवाहि
त्वेनैव॰सिद्धिरितिवाच्यं·अपवादस्यप्रतिभ्रतिबंधकाद्दित्वविषयत्वेनतदविषयत्वात्·
रामाविनाहोहद्भः परस्यर्वसवर्णादीर्घविषयत्वेनदीर्घाविषयत्ववत्·अतएवताहकश
स्यकैामदीसंगतिः·अमयोक्तरीत्याजश्त्वनडदूसंतंस्यात·नचतन्नेतत्स्थानावापग
मैतद्वचनाभ्सिद्धेनचत्वेनहित्वासरत्वात्ककारेतस्याद्वित्वापत्तलांजशितिहस्याचर्त्वं।
स्यासिद्धत्वपागस्येसाशिर्वसजश्त्वऽकरीत्येवा·चत्वे गश्चुतिर्दुर्वाराकिंच·द्वित्वेकार्येपर
वंश्रतिपरमसिद्धंनेस्यैनकृत्वजश्त्वाभ्यांपराद्वित्वासरत्वाच्चत्वेचस्याद्वितेजश्त्वापवाद रामः
चर्त्वेस्यवाद्वित्व[illegible]स्यासिद्धत्वपाश्चापस्यकृत्वेततएवतस्यजश्त्वंपरस्यचर्त्वेवागच्छति

स्यात्॥ अत एव जग्ध्यापवादकत्वाभिधानं समभ्यस्येनेति वाच्यं। न च नेड् इति वलादिह्रस्वान्तादि
त्वेक्तेतप प्रत्यास्तनादिल्वाश्रपकर्षणं कार्यं चेष्टं द्वेट् म सिद्धमिति सर्पशोक्तभाष्यत्वस्य
वल्ले नांगीकारात्। एवं चोक्तप्रयोगसिद्धये तत्रो कार्यं कर्तव्यमिति एवं शपकी। एवं चावि
शेषात्सर्वं वद्धिलंगत्वेनेन पार्श्वगीकारादेवोङिटरित्यस्य सिद्धिः। अत्र पणाऽभासेच त्वाप्तिः
वार्तिकं त्वेतदेव प्रत्याख्यानवादः। अत एव शात्वादित्वमितिगं पसंगः तदेतनत्यात पश्चाशंक
तेनेचेति। स्वार्थिकेनेति। हिलेपकैवपरमसिद्धं नेमर्थ्यत्वनं त्रससमर्थं सनाशावापत्तेः
निषेधविधौ गौरवाच्च। सण् वेट् परिभाषेष्टं शरवरेः। धाद्वंड् शरवरस्त्वापि कार्यं परत्वा
नेपः। एतेन वाक्यसंस्कारपक्षे लक्ष्यकथनमिति रसनधत्वासिध्या गुशोनकनाशेन हित्वाश्र

स्याच्च गुरोर्हित्वे कार्ये ऽसिद्धत्वं नेत्यर्थकः पूर्वत्रासिद्धीयमित्यनेन परत्वाद्धस्य मारारीत्या
न्त्रांगत्वाभावे स्मिन्वेश इति न्यायेन हित्वस्था ल्लावधेयस्यापेक्षो मन्माऽऽभ्यान्त्रानंतर्यावि
घातेनाकृतेत्स्नेनेन घत्वाद्रासाजदृत्वाद्वृकृते झहित्वे सति धस्य स्याकिरुचितैवेति मामोक्तिः
न्नाचामनुरोधे नेति ध्वनितं· न्नकृते तस्यासत्वाच्चेति भावः पूर्वत्रासिद्धीयमिति· नतदधि
कारभवशास्त्रत्वमस्यालिंगं न्यत्वतत्वं न ना हित्वे दृस्यपतिश्रते· पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकार
भामं· सेभवति सामानाधिकरण्य इति न्यायेना हित्वे इति पूर्वे वै सत्रात्वेति· तेन परस्य हि
त्वस्याप्यसिद्धत्वं भवतीति भावः पत्तजस्योत्तरं हित्वे तस्य सकलस्य शक्तिरमप्यात्वी व तिार रामः
तिलाघवे गौरवविशेषात्न्यापेत हितीपथे तस्याप्रकृते स्मपरिभाषासंकोचे मानाभा

वाच्यत्वंसमिदमितिमंदफलत्व·नेत्यकस्मानेत्थंस्यातिभाष्यविरोधापत्तेःप्रागुक्तरी
त्याद्वित्वोक्तरंजप्यत्वाद्विलाभाभावाऽनाहनेत्यत्र·परिभाषात्वस्यैवसंकोचेमानत्वाद्य·नतदयन
पितुमनाहरेहेतुमाहपर्वतेतिप्रर्जमवत्वस्वतथाशतिरिमसामधारापाहः·परीति·प्रव
प्रवार्तिककद्ध्रमिदंतप्त्यापपरिभाषाहनिकद्विरसनत्वमक्रमितिनदोषः·नियाम
कत्वमेवतत्वं·नियमस्यफलविशेषार्थत्वेतितदभावस्येलनत्रवृत्तिः·अतएवव्रीहि
नवहंतीत्यादौहष्फलविशेषान्नियमजमाहहष्फलपंतिवाक्यविदः·तदाहाम्नाये
ति·एतेनस्थलांजाघातिजघोऽप्रतिहतवसरत्वाडुक्रमापेनजशः·सिद्धत्वाद्यमत्वंतवि
समितिखंडनकारोक्तिःकथंधर्मस्यतिभावध्यतदीक्षितानस्वजंस्मकोतहस्योधोविना

त॰ अत्र सिद्धत्वं तत्कृपरिभावयाने तिरत्नाकरोक्तिश्चापास्ता॰ भावस्त्विताहि मंपेतदुक्तेत्साहि
हेतोबसंगतत्वं माह हृपवरडिति॰ तत्पाचतद्धाब्धेभाभपविषपकृतपाम्लेऽत्राणुमपत्र।
विकल्पः श्वातिपावते॰ पवापितत्वौकृएवतत्पापिरहीकरणापस्मार्पते॰ अत्र नएवाग्रेपिपप्या
श्रुतम्लेवत्तत्वतीकंधत्वोभयपरतपाव्यारव्यातं॰ घप्याश्रुतेएवपोजनेनतहलपपातिः
स्पेष्टेवेतिभावः॰ गहणामिति॰ तद्धिसंपेतेत्साहावनुनाप्रिकपरसवर्णास्पत्वेनग्रहणाद
नचीनिहिल्वेविपकारश्रुतस्य र्पहलोपमामित्तस्याभ्रस्त्वेतवर्णमेव॰ भेदकपक्षस्यापी
दमेवज्ञापकंलकृरीत्या॰ दूर्द वस्रवष्ठसा॰ तद्धीसैवाकाविमाह॰ तस्यति॰ ज्ञापकस्य सर्पः रामः
तावतैवचारितार्थ्ये नसामान्यापेक्षत्वेमानाभावादितिभावः॰ एवोत्तमाभाष्यमतेतन्मा

ख्यातेनास्यावश्यकतां ध्वनयति· एतेनैवोक्तं यद्द्वितिमनेोक्रमपालं· पत्रुटैवंडनकृत·
देवदत्तेसास्य वेहीसोऽहि एतैस्त्वइं वेदशं नादत्व व्याख्यात्रा तथा कृतत्वान्मानदोषः किंच
ज्ञापकमुपमस्येतन्त्कोपालभः सपोऽहद्वसततत्त्वरदनस्याविकल्पेनापत्वोपद्यति काशि
काहोस्मिन्तं· तथा च भाष्यमनुवर्तनद्वसाद्दिनाद्धसला विसत्वे कैपटोपि लोपो वेस्याहेति
तद्रूप्यात· एवं च वैकालिकत्व एव भाष्य केयपसं वाहोन ज्ञापकत्वतद्धाक्यं परं तद्धि शिष्ट
भिन्नमेतादिति· तत्र· इति काशिकाहोस्मितमिस्तुमात्मस्यानिष्टत्वध्वननेन सनआ
तादवस्थ्यात· अमिमेसतिपाठसत्वेनोपमेस्यमन्तकोपालंभ सेवतपात्वात्र· तद्वाष्यसा
भपविषयत्वपाप्लवेतेम्म· तत्तध्वनयत्यन्यथास्पाजरवंडपति· पारिविकामादि·सिद्धमिति· स्व

रागप्रहरणादिति भावः ज्ञापकमिति । तत्सर्वं भाष्यमित्यर्थः समप्येवेति । मलोकदोषाभावात् । ए
वं च मूलमप्युक्तावितिभावः पप्याकंपंचिन्मूलाशपमाह परंत्विति । प्राचां । प्रकाशकृतां । तज्ज्ञा
पयेति । अनुवर्तितहृस्यादि भाष्ये सेत्यर्थः स्वरोऽस्वरीतत्वानुदुत्तोमध्यस्थितपाहलोपमामित
त्वापि तत्वांसिद्धिरत एव खंडनपरापि मभाष्यसंगतिरिति भावः तपाचनज्ञापकखंडने मूल
तासंपंकिंतु भाष्यसंमतिलेखखंडने । अत एव ताटमिश्रा पंत्मवं ते नोल्लिखमस्वं खं श्रंत
नैताटिनोपमसंमूलकृता । एवं च पक्षत्रयेपि भाष्यानरूपा संगतिरेवेति भावः रत्नाकरो
क्तिं खंडयितुमनुवदति । नचेति । भ्रमारिति । अत्र पक्षे गोगो विशादित्ति सिद्धरूपोल्लेखः शा रामः
ब्दस्तु भ्रमाद्युक्तिरितिदाह अन्येवेति । गुणोद्युक्ति । एवं मिति विशिषु रागाह द्विरव्योमारिति भावः परादि

वत्वेनेति· अपदेशिवाहिन्यतिदिशेनेनसर्पः इदंत्ववद्धत्वंसमुदायपहतीतिभावः बाधा
दिति· एवंवस्तुवांतत्वेनाद्- त्यादितिभावः सामर्थ्यादिति· एचीतिविशेषरोगान्मन्त्रेचा
रिताप्यादितिभावः नत्वनभिधानादिति· वहुत्वस्यकैपटोक्तेरितिभावः नत्वत्रमा
नाभावः नचवहुत्वस्यस्यभाष्यमानमितिवाच्यं· तस्याभाशपकत्वात्· कैपटस्तुचिंतस्य
स्यैवचेऽमुखोते· एवंचासंभवोऽसंभवी· न्यतएवाशपारिस्कृतमतम्याकिंचोति· एतेना
गतिकगत्यनभिधानाञ्चपराणोचिंतडधातोपिचिंतः भाष्यादिकंतत्तरपदत्वेचातिनिषधा
भिप्रायं· किंचेमाहिमंण्यस्तुत्वसंभवादितिव्याख्येयंप्रविरुद्धत्वस्याहाचित्वेनाकारश्लेषे
णानिर्वाहइतिमन्दोक्तमपास्तं· ऽकारास्यातदनाश्रयेणाधातस्यापिप्रकृत्वात्· ऽत्तरपदत्वे।

तस्मात्पर्यालोचनाच्च । वारेण पवर्गे पोपमर्दो यथैव किं चेत्याह त्वष्टन्ते श्च । अत एव त्वष्टेलब्धे
पर्याप्तं चेति हकृ उक्तरीत्या सामर्थ्याभावादाह त्वेषपति । पथे चो ग विशेषेण तदा येन नेति मा
येन नैवामाडोरात्तवाधित्वात्स्यादिति विश्वोहलक्ष्मेति पथे चो ग विशेषेण तत्तदा येन नैति न्माप
नात्रैवामाडोरात्तवाधित्वात्स्यादिति विश्वोह इत्यादि न स्यादिति वाच्यं ड ठ सूत्रभाष्यामिम
ते ण निष्ठलक्षणानुरोधेनेत्यर्थः । अत्र संबंधेति । डंठं शङ्केति भावः । अत एवेणीकारादावित्र
कृतस्य वार्तिकादि संगतिस्तदाहो चेतेति । वार्गेति । वाक्यसंस्कारपक्ष इति भावः । एवी॥
ति विशेषरोपपवार गामितन्माहनचेति । अत्र मते तदभावे फलितमाह मध्ये इति । वाक्य । रामः
विशेषचिंतांगीकार इति भावः । पररूपमेवेति । तत्पाचेण निष्पन्नवस्थानस्यादार्तिकादि

विरोधश्चस्यादितिभावः ननुहस्तांतेप्रकृतिप्रत्ययादेशेष्वत्रनत्वमितिनह्येवमस्तं । किं
चैकदेशेतिमापस्यार्थस्तत्राविकारिणाभ्यासाभावापस्यानिवत्वेनेष्टसिद्धिरतस्माहए
वंतेरितिन्नेरिति । तत्वं । एधतित्वं । तथाचसंमोहमात्रेऽयंहस्तान्तइतिभावः स्त्रगसेति । त
दधिकारस्यत्वादितिभावः ननुप्रत्ययग्रहणपरिभाषयाधीतिस्यानित्वेनोऽयंतत्रपा
क्षपमदोषत्वं । एकाचइत्यस्ते: केवलाणावोऽजादिद्वितीयस्येत्यस्ते: प्रकृतिप्रत्ययसमुदा
स्यादेशादेरलभ्यत्वात्तस्माहसर्वेइति । एवंचाप्येवमेवेतिसिद्धान्तोऽप्यबाधितोभवतीति
भावः एवोभ्यासइत्यादिवैयर्थ्यापत्त्याप्रक्रियादशायामुत्पन्नानामश्रवणमितितदन ।
न्तरंपदस्तत्रसप्रवर्त्तनरकल्पनात् । श्रोत्रेएवस्थानादेशाभावेप्रवृत्तितात्तुमानिके

इत्याशयेन। व्यादेशपदानर्थक्यापत्तेः तदुक्तं तथ्यन्त्याहात्योस्येति। न्वशविरोधेनदृष्टो
वीधवाधकभावाभावात्। नासंस्मारिसाहित्येन दोषः सः सीतत्तः सीतिवत्सइत्यनुपपत्तेः
एवं च निर्दिश्यमानस्यातिविषयेऽन्तांतस्यातिप्रसङ्गावपितद्विषयेसमः स्वदीसाहेन
तस्यत्वात्। तस्य वैयर्थ्यापत्तेः ४ एवं चानन्त्वाविधेयकः तदंतविधिर्यदागमाद्यस्त्रप्रविष
यस्तद्विषयइतिभावः सन्नद्द्वसाहित्यं तेद्यं स्वेतोक्तिस्वारस्यमाह। समसानीति। सादपीति।
न्वपिमूलोक्तभावसमव्यापकः तथा च प्रागुक्तमेव न्वर्थं हृदयं गानविदृश्चितमूलेन
न्वः पाठः सत्वेत न्वतएव प्रतीकं तत्पाध्यतमितिभावः न्वमिति। न्वभपदार्थविनिमित्त
कत्वाद्दिसर्वः भाष्यत्विति। तथा एवेन च स्वचितं। नावनैवानर्वाहेऽनंगत्वपर्यंतधाव रामः

नेमूलहेतोर्वर्ण्यकृतत्वमिति चेत्तत्र काशान्तरोधेनेति भावः षेस्य मूलोक्तः स्वो
क्तेऽस्य समूलत्वं ध्वनापठमहद्दमिति · शंकापाए एवेति · नत्पावोऽभयमसंगतमितिभा
वः पक्ष्यार्थाच पाहस्तेनातीति · स्वमशब्दोर्ध्व परद्वभिन्निति भावः थकेतितद्वपेत्तर्थः त्वदु
क्तेति · रापतस्मशब्दातरत्वस्वरूपोक्तरीत्तेसर्वं पः एवं च तत्वकथमप्यत्र रेत्ताभया संगतिरि
ति भावः मूले ऽसंगत एवेति · अतएवोपेधपतेश्वेदिविषतेरस्माहोहद्धिः वक्तेनिभाग
से धरूपत्वात् किंच एधत्ववपवेऽत्रातिव्यर्थसमत्त्वपलक्षणास्त्वभाष्यं समतत्वेना
हो बात: रातेनहतिमाधवयंत्रपरखंडकैकपैधपतद्रूमत्वदोषानोद्धाविताऽस्मूतिवशा
दितिद्धगन्तापोत्रान्यकनिभागसेधरूपत्वेपवर्ण्यकत्वेनानतित्रसंगान्मूलोक्तंविंसभाष्या

घाशपस्तु तन्मध्यपतितमापेन धानावधिकस्यार्थवतयारुवधितिग्रहरोगानुग्रहरागादि
तिप्रसंगइतिरत्नाकरोक्तेश्चापास्तम्ः तस्मात्स्मानित्यत्वाच्च एतादीनामुपलक्षणत्वाच्च
विशेषणातपाग्रहणाच्चस्वदीसापियोजापतुंशक्यत्वाच्च वर्णासावर्ण्यपत्वेनग्रह
रोगतद्व्यवहारेनैव वस्तुतस्तु दूरीकारादाविति वार्त्तिके एवधृत्यनुपादानात नेदृशादि
सादेरनभिधानरागोरेवीतिविशेषणामतिमाव्याप्त्युरधसंशेसंभवमात्रेणापरंजक
नपाविशेषपात्स्वेनोपपन्नं परमपत्नमापतत्येव निखिलतके पटस्तुवड्रूपलक्ष्यनु
पलंभादृश्यामाणिकः एवंचोक्तरीत्यामाधवग्रंथ्यासंगतावापहरत्तिग्रंथः समगेव एत रामः
द्रूपविवाधकमेवमत्लेहूताभिप्रतिटीकापामुचितेस्फकापानिवाध्यं पतन्मक्षाराणाम्

हिनीतिविग्रहङ्क्तोनबेः तन्न संज्ञापर्याप्तत्वमिति स्वोक्तिविरोधापत्तिरितिरलोकरसं
तत्वंङपति समस्यमानपदेति नहत्तत्पर्यावबोधकत्वेननतत्वं ननतस्तदग्रतीतेः खुसार
नेत्वसत्ताऽवपवार्थेनरंपत्तराददिवत् अतएववाप्यामप्येवाप्यग्नः सक्षापामिति
समासइत्याहीहतौ चेति सूत्रभाष्ये कैयटादिग्रंथसंगतिरितिभावः प्रकाशकृतादूषि
तंप्रसादसृष्टंयंपोजापित्तममपमनुवदतिमूले पतञ्जाबेमादि नन्वंतरंगपरिभाषयाज्ञा
तस्मात्कालस्यासमंसचासिद्धत्वेपत्रातपात्वादंतरंगेरोगास्पक्षाप्यवाहः नच त्कालवाधे
नेतितदर्थः नतत्परिभाषायाविषयः अतएवाकृतेतस्यासंचारइतिवाच्यं तथ्याव्यवहार
स्यात्रसर्वत्रपरिभाषामूलकत्वस्येवाचः परेतिभाष्यध्वनितत्वात् बाधादिस्मादिग्रंथा

संगतेश्चातन्त्राहः उपपन्नेति॰ प्रकृत्योपस्थितनिमित्तकत्वरूपांतरंगत्वेनत्मोर्कस्यापसिद्धेनेस
र्पः क्रमेणागाचारयोनेतदुपर्वंश्रवतिकत्वमंतरंगत्वं बहिरंगासिद्धत्वमपि निमित्ताभावादप्रासि॰
पे॰ एवमत्रापि वारितस्याप्युपमेवार्थः तत्रांतरंगत्वेतद्भावे वैद्धं बहिरंगत्वानत्स्यपत्तमत्र
तं॰ नाशानंतरयदूतितदनं॰ उक्तानरत्वादितिभावः॰ नन्वेवमप्यकृतेतिद्वर्णरा॰ निमित्ताविना
पसंभावनापि दितस्यवहितनिमित्तं॰ अतएव केणाहूतिनिर्देशेन तस्मात्रिनिमत्वंसतक्र
निर्देशं चत्रुवन्न चः॰ परेतिसत्वस्यैकोरतभोगामस्पिपादिसिद्धिमापपद्यते॰ अंतरंगानपी
लाघवस्य एवप्रपंचः॰ तत्राप्यकंत्वासाएवसत अत आह समर्थेति॰ इदं च मलबरीत्या॰ तद्विषये॰ राम:
तद्धितविषये॰ सिद्धांतरीत्या अत आह तत्साइति॰ चरितार्थत्वादितीति॰ नपाचापवादोपपवस

वेतिन्यायस्यविषयःअतएवयथोक्तमित्याहिनाहसंतोक्तिःएवंचविधानसामर्थ्या
दुराबाधकत्वेनेतिभावःनन्वविवनिगमनाविरहेणावैपरीत्यंकथंनेत्यतआहःतदितिः
समस्तपक्षाणिकेन्वंतघटकदूत्यर्थःदूतोविधिःप्रकृतित्वेनतन्मात्रापकतित्वात्ःअपि
वात्सत्वार्थाभावसमस्थापकःतत्र·आचोक्तप्रक्रियाकेसन्वलेशः·एतदपक्षेतोरिति·अप्रसाद
हिनीतिवार्तिकापक्षेतोरित्यर्थःउपजानिबभारोतिन्यायस्यवारेअतआहतद्दूरेकतीतिवास्यान
मपुक्तंस्यअथवारवैपर्येणएवतस्यहेतेःप्रयाप्यतीत्यादौमतेलेनिष्फलमिति·हस्वेरास्तिस्वेर
स्त्रिपःस्वेरज्ञानंस्वेरपदत्वविमादौहिशब्दरिवेषु·अतएवहंसोष्णःकंकलवसनारोगमादिच
सगत्ते·एतेनोक्तपक्षयोगेष्विरहृदयेऽत्तरपदयोरीरोगारित्यर्थःस्वीकार्यःसमर्थपरिभाषा

यस्मान्नेवं भेदोपानुद्धारादि निम्नकाशाशयेन मूलं चिंत्यमिति जगन्नाथ रत्नाकरोक्रम
पात्वं· साक्षात्स्वत्वेन स्वत्वं तत्वे नोद्देश्यत्वाभावात्तेह स्वहृत्तेष्वतत्राप्रवृत्तौ मानाभावात्के
तिरिक्त· एतेन समर्थ्यपरिभाषात्तरपदास्पेपाभ्यामेव निर्वाहः· पंचसारिभाषानिष्पत्ते।
तिमूलाहि चिंत्यं· मन्त्रमप्याशोद्धटादिसाहाय्यनिर्वाहः· जह स्वार्थानेंषामभूतिष्ठेतिवा
डुहोहइस्वत्वतडुक्रमपात्वं· प्रकाशानुपापित्वाच्च मलाहेः प्रक्रियाहृशामांजहत्स्वार्था
नेंगीकारस्यान्तत्वाच्च· भुंगोस्वाद्युख्यमापनार्थ वत परिभाषामूलकेन संज्ञाभूतेनादिश
ब्दस्पनेतव द्विर्नेति भावः· मलेत्यत्रावद्दीति· प्रकाशकृतः भागोगोपीति· त्र्पि· पूर्वोत्वपी· रामः
रत्नाकराधनाऽहितत्वंऽनकडुक्तहीपमद्वर्तेनाहवचैवामिति· सिद्धांतरीमाम्नाहपदु·

लुकइति·मल्लरीसाहभ्रिपेति·स्मरणयामल्लवोमित्येवाविरोधःस्मरएवतिभावःसि
द्धांतरीसाहभाष्येइति·तस्य·त्रिपाशपेमस्य·एतेनेति·उक्तहोषत्रेपेरोत्मर्पः·कृणाखिल
नेति·इदंचग्रास्यतावच्छेदकं·ग्राहकतावच्छेदकंतुराजत्वंसामान्यमहत्त्वमितिभावःगते
ति·तद्दनुबंधकेतस्यग्रामिरेवनेतिभावः·तत्तुसांप्रतिकस्यतेभ्रतस्यैवंगतात्रापरागमप
कृमिस्माशापेनाहमाणकेति·रात्रीतिराः·तंजग्णातीसर्पः·कपीति·इत्यत्तुकोनत्तुनवाहि
रंगत्वात·लाक्षाराकलाच्च·वाराणीहंगमितित्वानिस्यामितिभावः·पाठादिति·स्मरणेपा
कृतीलालाक्षाराकत्वेप्येतेवस्यात्तुराडाहावितिभावः·तदुक्तदोषदूषमद्धइति·स्मरणे
ति·साहवपैरोति·एवंचनिदुर्भामिस्याधसाधु·तेषांत्रमितत्वेतन्मात्रांशेनतदनिस

त्वं वेति भावः ककारेति बहुव्रीहिरयं अग्रेतनस्य तस्य ककारस्य आख्यादीत्यादिना
प्रकाशादीनां ग्रहणं न त्वाहरणादि इत्यादौ स्थानेष्वप्यमिदं शास्त्रं पंगतार्थत्वमतन्त्रमाह
एवेति अपि एकमेकपदोत्तरं योज्यः समुदायसमुच्चायकः एकमिति अन्यास
माहारहं हेतुनैव वदत अतएव कलश इति रित्याहार फलत्वादित्यस्य इति भावः इति भाव
इति मलेत्यति भावः एतत्स्य चितारुविंद्दिगर्थतपावोधापितमाहोतरुपपादयति ए
वेचैत्यादि वाक्यमित्येतेन एवं च तेन गतार्थत्वे च आश्रयणमपीति प्रकाशादि कृता
मिति भावः अपि सत्त्वसमुच्चये एवं चापरं लाघवमिति भावः अभावादिति समुदाय
निरूपेत्यादि तदन्तत्वं तेन नः वर्णाहतित्वादिति भावः कश्चीति अर्थपदवत्स्यातक रामः

त्मनाम्मूलत्वेन गम्यमानत्वात्तत्त्वेन न तिङं· तोक्तिः पपाति सुरिमोदोस्मतस्वे
कामिहेशङ्ग इति भावः· अपि रतास्यापातत्र नाग्रह इति भावः· आरतीति तस्मानाहेश
त्वाहि इति भावः· विकल्पापपतत्पर्यवकृतसंगतसंवाह वर्णोति· इ सोस्मीति· वेषनसे
तप्यं/ सत्वादेवतप्यार्थत्वाभङ्ग इति नेहमप्यर्वं च वचनमिमात्ययनपितं स्मतपाठत्स्यापू
लासंगतिं ध्वनापितं च नह यमाह तवेति वर्णामोत्रेति स्मतारिह त्वादिः श्वात्रपदे तन
ह इति समरहापपहति वर्षव्याह इति· तेदूलककार्यनह इति देशस्य त्वस्य वस्य माणात्वादिति
भावः· असमावादिति· अनेन नादृश्यति वार्तिके कुटः श्वहशितः सत्वात्कपमिहं वव्यमत।
स्याह पूर्वोसोति· अवपवेत्वनबोधकसमस्तहापासेपकांतादि शब्दादुपस्थिते कादेशस्या

तो

निपरौ पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते नो चेन्नहु टितिसमुदायपरौ पप्यासंख्यं चेति भावः तत्र
दाहसमुदायस्यातित्तीवापानाहूतिः पार्थक्याभावे स्वस्यैवाभावात्सादृश्यानुपप
त्तिरतन्त्रा [illegible] पागति न्नसहितापामिति भावः एवं च विशिष्टनिष्टधर्मातिदेश
एव न वर्णमात्रस्य तत्त्वस्वत्वातिदेशः विशिष्टं च वर्णापक्रमपक्षे वर्तिन्नताद
पुक्रम [illegible] पपएवप विनुत्नः ह्यतेकादेशद्वारा फलितं न त्वन्त्रापि फानमाहात्म्येवेति उक्ता
र्थागी [illegible] कारादेव नुकमासिद्धतिः तत्र कार्येऽसिद्धबाधकं वचनं तद्ग्रहणामित्यर्थः एवम
नेपि न्मनप्यानि न्नताद्विविदितिफदस्यासेन पूर्वपरांताद्वितुल्यम एकादेशः स्याागी रामः
कारे [illegible] श्चाहिवत्वेनेताद्धः एवं न प्यार्थ दृडी कुत्सफलमाहात्म्येवेति उक्तोर्थः ए

शि

लोति: एवं चात्र च त्वेनात्वनिबंधन इति भावः अयमेवं इत्यभिप्रायो द्वौ सवर्णौ दीर्घस्याप्युपलक्ष
णानेदं दृश्यमिति तद्रूपसत्वेन गतार्थत्वं तत्र न सौरपेणसाहावेकारविशिष्ट एकाज्जरप
दत्वस्याश्राधारेणालाश्रयेणानस्थानिवत्वेनालभ्यत्वात्। किंचैकादेशे वर्णापेरेवस्थानि
त्वेन भीरंभिपदलाहावेकादेशविशेषधानत्वापेनापत्तिः तस्य तत्स्थानसधर्मत्वात्। आनुमा
निकोदेशकल्पनेपि पूर्वैकं तपासमुदायपेस्थानितेसानाभावाच्च। तथात्वे चस्यापूर्वश
दस्थानिवत्वेनपूर्वशब्दतपात्ततदंतरिनशब्देव धायमत्ते: किंचोभयतश्चाश्रयेणादसमलो
कसिद्धस्यासंगतावभीपादिसाधासिद्धि: स्थानिवत्वसोभयतश्चाश्रयेणादृष्टत्वात्। अम
पाऽचःपरेतस्यापितत्राप्वदृष्टमापत्तौ लापतदूलाववासिद्धि: अतएवपादेऽदवाहेदसाहाव

नेनपराघापादनपरंमचः परेतिसत्त्वस्यभाष्येकेपटादिकिंसंगच्छते· तस्मात्माधाम्येमत
न्मात्रहतिधर्माश्रयेऽतादिवद्वेष्टमस्याप्रहतिरितितेतोवैलक्षणोपनास्यावश्यकत्वं· अतएव
वभाष्येनप्रस्तारख्यातं· एवंचपरमम्नस्यप्रकाशान्तपापिनोपकृत्लेपिमल्लमपुक्तामि
ति· सन्निहितत्वात्स्वर्वाजेमात्रविषपत्वंध्वमंबुदसम्नाहसेवान· एवंचसिंहावलोक
नन्यायस्सूचनापतञ्चनोक्तमितिभावः· ऽपसर्गधातावीति· आदिनाऽवर्णान्तत्वादिसंप
हः· इतिभावरानि· सविनाकपिपत्कैव· ननुहरहत्नपसोंतरंगेवाहिरंगेवाऽज्ञहपस्यान्यानंत
पभिमर्षः ऽतस्वगतनिमित्तत्वेनपनिमित्तत्वाभावेदूसर्पः ऽतापरानिमित्तकत्वेदूसर्पः ऽत रामः
चार्येवंास्वीकृतोभपत्राचोराश्रपरानिमित्तसर्पः नाधकस्यादिमादीनामसिध्यानिर्वेषपताप

नेः धर्मिग्राहकमानविरोधाच्च । नहि दीपनतीयो ऽपचावेद्दमित्याहावेत्वापते । नांसः स्वा
पतेशब्दप्रयोगेव सैवो ऽविसाहतस्तन्मतनिष्कर्षमाहन्यचो ऽज्ञानेनतर्पति । तत्र तत्रवापन्ना
वोज्ञानेनतर्पनिमित्तकं कार्यमित्सर्यः हित्वंविवक्षितमितिभावः पूर्वेलेहरद्दनेसनेनाशा
चिः स्मृचिता । तदीजंतत्रनधातलोपद्दुस्मादिसत्रस्यभाष्यादिविरोधः पचापेद्दमित्साघ
सिद्धिश्च तदूध्वनप । ताहस्मवेवेति । परिभाषापांचेसर्यः पठकेपटाद्द पः षत्वपहणांक्रा
पकं । कोसिचेत्का ऽस्मताहोपद्दहपसंवंधिवर्णाहपरपेक्षत्वेनवाहिरंगासिद्धेकादेशस्मा
सिद्धत्वेनषत्वाश्रद्दमातस्मैपेपर्व्यात । पधापन्नेणाग्रहणातभ्यपरेरोवतपापितेष्वत्वामं
तर्भावो ऽस्तेव । नेनेवमप्पकादेशो ऽसिचाहिसमेकदेशविकृतमापेनपदत्वेनतहाहित्वा

न्मात्मघोरारितिनिषेधेनैवसिद्धेस्तद्धेपर्ग्यमेवेतिवाच्यं·लोकन्मापाछात्मसमावत्मेनतं
वाधित्वापरात्वाद्दोसिचाहित्समतेत्वेननत्तद्भावाहिताङः·तन्नद्रगाः·एवंपदीपत्वेनवत्व
स्यापितादृशत्वेनाभ्यास्तल्मलात·त्रैपादिकंऽत्तरंगेतद्रवजेः·भ्याग्रुकत्वाद्यातस्माहत
ग्यहणात्वात्·न्मादितोपेस्वसाद·तत्र·समासे·न्मापिःकाकां·सः१चेदशरीसावहिरंगत्वंत
धात्वितिस्त्वभाष्यादौ·तादृपेनातिरिक्तंत्वऽक्तांतर्भूतमितिभावः·सार्वधपमाहतेचेति·
न्मधीसेसादौ·हित्वमविवक्षितं·गौरवातफलाभावाच्च·न्मतएवविकल्पोपिन·तवध्य
नपन्नाहन्मजांतर्पमितीति·एकवचनांतेनसमासः·कचित्तुभ्रयन्मानेतर्पमितेसप राम:
पाठः·मानाम्त्वपवावेदमिमाहावेत्वसावस्यानिकत्वेपिन्म·चन्मानेतर्पस्यानामित्तत्वं

नेति तत्सिद्धिः एतेनानुग्रहग्राममपि मानमिति समपास्तमिति साङ्ख्यसन्तैः पटादिवदनुरोधेन ऽक्र
पुक्तेः अनन्तस्तत्सिद्धये धर्मिग्राहकमानलक्षणमर्थान्तरमाहो चाऽमानं तदप्रमाणमिति एतस्मामा
नं तदप्रामाणिकत्वात्तत्सिद्धिः एवं चावश्यं स्थानेऽमानं तदविनिर्मितकेऽन्तरंगकार्यकोटिच
तस्मिन्नपि दृष्टान्तं प्राप्सि सत्त्वं च कार्ये वहिरंगासञ्जातस्य नासिद्धत्वमिति तत्तद्दर्पः अन्यस्य
रित्यन्त्वयविलोपो न अमेयानां जनने हेमो वा परित्वं स्मृत्वा गत्यं धर्मिग्राहकमानात्।
हिन्त्वस्य पूर्वस्मादपि सिद्धिः प्रतिन्विविलोपाभावो पापकस्य केन न तदनिस्य चेन न तत्सिद्धिः।
स्कपेतत्राहि सैव वप्यप्रतिसकैमनम्बू पत्वं उनकज्जगत्राप्य परलोकराद्रपः ऽपसर्गो॥
निवर्तिकं धत्वा पक्षिपे माहिहं तत्क्रिर संवद्धा उपसर्गः क्रियापोगहत्तिपप्राश्वनस

त्राण्यांदेवदत्तहासेपसंवेमनविशेषोक्तरफलत्वादिमाड्डत्यन्त·न्यासाशयानववोधातन्वा
हि·स्वगतक्रपभः·स्वर्षमद्गसोदोक्ककारादिधात्वपोगप्वंतर्भूतक्रियापोगेनोपसर्गत्वम
त्वेननतत्रानतिव्रसंगापेक्षधातुविशेषलाभापत्तस्यावश्यकत्वमितिकप्वंपोगविभा
गोऽतस्माहपत्न्क्रिपेतीति·स्वपंभावः·पोगस्हणातपद्व्यक्रिपापोत्रादीनामनूपसंत्र
सेवतत्वं·स्वत्रचक्ककारादिनिरूपतमेवतत·त्रसासतेः·एवंचतत्रवारणेनतत्वर्पस
इक्तार्पसाधकमिति·ननुकर्मधारयेतमित्सनुपपन्नेशब्दश्चसमतत्वेनदंद्वारत्वसंगस्मात
स्माह·पद्द्यति·ननुसवस्थमाणात्वनभूतोक्तिरपडक्ताऽतस्माहभाष्येति·नन्वेष्ग्रेप्पड· रामः
नुहसैवशिवहासादिसाहूरतस्माहस्वेपति·स्माऽ·पागेपंचमीवैकालिकत्वादसमासः

गौकर्णो एषैते राशर्परोहिनाश्च सरोमगद्गूलमरः ९ रागः कुरंगमौरिशपः साहश्पश्चारु।
लोचनइति उत्तेषात्मकोशश्च · अस्माभिरुः · तत्वमोमाडोश्चतत्र भाष्यकमितं · वस्तुतो
धातुपाठेतत्रभावेन संभावनैव न · पद्मपि वोपदेवेनकविकल्पद्रुमेऽप्यो रागादिस्तत्र धा
तुषु कशगगारागतः कामधेनौ कणगति स्नेहौः कशपइति व्यारव्यातं च न पापि पश्च
कस्य पनीसत्ववात्र कामयमिति · कापकामधेनो कशगतिस्नेहोः कशपइतिव्यारव्या
तं च तत्पापिशाकटायनरीसातत · अतएव कछनेरिपर्तेर्वा कशपइतिव्यापरस्पविपपने
तिभावः कादिव्कहत्तिप्रकाशान्तपापीतिभावः अपाठः प्रपमोपस्मितसोगवीजाभावा।
दिति भावः स्वेडनकाराद्याकेहाबमद्भरा ति · नचेति · मठकरोरोइति · अतरावा कृतेतसमा

संचारोऽसिद्धत्वं च न॰ प्रकृतिवदनुकरणमिति त्यनिमामिति भावः॰ नः॰ परमिति॰ तदनंतरम
वेद्रस्य र्पः॰ इत्यस्येति त्वपोगेहूतिशेषः॰ पररूपे॰ श्रामेद्गतिशेषः॰ कैपटेचेति॰ इकोगुणोस्येस्या
दि॰ नेन तत्र सकौ सुभसमञ्चपः॰ गुणास्येति॰ म्यानुनासिकमन्हस्वत्वादेः शब्दरूपत्वाभा
वेन नार्थः॰ क्याहजेः॰ गुणितद्गतिशेषः॰ एवं चानुनासिकः॰ स्यादेवेतित्यकर्मवेसिभावः॰
नेत्रस्यशेषतः षिमादिनिष॰ गुणाग्रहणाशब्देऽसंभवः॰ मन्नाह शंतुगुणापसंभवती
मतस्तद्रूपपादप॰ न्याहस्येति॰ राद्रिपररूपमित्यत्रेति भावः॰ म्बवपवेति॰ वर्णारूपसाहि॰
धर्मधर्मिणोरभेदात॰ एवं चावत्वेसप्पंसाभावातेनाप्याव्यत्तिरिति भावः॰ तद्दीनिमेवाह॰ म रामः
नेरदेति॰ कैपटेकव्याख्यानाणकत्वध्वनपितुमाह॰ वर्णरूपेति॰ व्यवहारश्चेति॰ तदेव॰

चशब्दस्य रूपमिलत्यनइतिभावः तद्धानः वर्णात्मनावयवसंस्थानवान्ः शब्दत्वादीति·
यथा तन्मशब्दसंरूपमेवंस्वरइतिभावः तत्रसंगतिंन्दर्शयति· तत्रस्वेत्रइतिउभयथापीति
शेषः एवंतेनाव्याहतिमस्कांतविंनैवेष्टसिद्धिमाह· परइति· स्थानेजायमानइत्यादिः स्थानी
ति· अंतरतमपरिभाषयोभयथा स्थानगुणाकृतसर्पः तत्र· एकौकेलस्य· एकस्थानीति· परनि
रनुनासिकेसर्पः एवमग्रेपि· तद्गुणाकेति· अनुगुणाकेसर्पः परशब्देनेतिभावः तस्यैव· अनुद्धे
व· एवेनानुनासिकबाहतिः ननुतद्गुणस्यतावेवचनमानमतस्त्राह परेति· परमितेयवाक्येनसंभवादि
त्युके·ः फलमाह पत्रत्वविति· स्वरितातेनि· स्वस्वरस्यसाधुरितिपततितनचरितं· टापाएकादेशः
स्वरितानुदात्तयोरांतर्यात्स्वरितइतिभावः स्वरितइनीति· तस्यनस्वस्वरस्यापापाक्रिमनेनोदात्त

इति भावः इत एव भाष्यादेकादेशशास्त्रान्तेनैव सत्रानुदात्तस्येत्यनुवर्ततइति सप्तममन्त्र·
ऽत्र भाष्यविरोधं परिहरति· ऐम्माजितानि· एकादेशादिति· तद्धि षाविसमर्थः इति पद्धतिः इ
तधिकारेपद्र समर्थः· एकादेशेनेति· न परत्वात्तेषां संज्ञापाद्यवाभावात्तर्वपक्षस्यैवासंगते
रत एवाहाभिन्नानेनेति· न त्वेमव विशदयति· सिद्धान्तेत्वित्ति· संज्ञास्तत्रस्य सिद्धान्ते त्विनप
तंत्रे वेति· ऐन्म्राजितत्वे वेसमर्थः पक्षानुरूपइति नापेननप्पात्मामतिभावः वाधेहेठइतिनापि
नकैपटविरोधं परिहरति भावः हिमिति· तदर्थस्तइति विनाऽनुकरणात्वानभिव्यत्मातद
मपोगाच· एदीतठकरणाप्रकृतिवदनुकरणमिसाड· नः· थिवरोहीमादोवारितार्थेमांतरं रामः
गवहिरंगपोरिअर्थस्यामाटेशारसाड· प्रहरशक्यापकणर भाष्यासंगतेम्· नच्चातोर्यविमाम

न पदस्य पदान्तरस्यावार्त्तिकार्थे सोमाज्ञाविसादः मत्रसज्ञापकपरभाष्यासंमेतेषु न च तद्योग
विभागेन परपदान्तरस्यावार्त्तिकार्थसंग्राहकमिति वाच्यं कर्त्तैभ्यट्टसादिदानिर्देशस्तस्य
हाहिति खंडनकदुक्तिः खंडयति इत्याविति ज्ञाऽरिति मत्वानपायिनो मासाइत्यर्थः तस्य
करणसामान्निस्यत्वप्रमाणव्याख्यानामास्मसाधमेवेदमिमत्रारुच्चिः विषयेति ऋमस्याने पांपर
रूपमित्यर्थः तत्तदनुपपत्तेरितिभावः न तु भेदेवाहेस्याविंते न त्वनत्त्वाहेति प्रागुक्तसासिद्धा
नत्वेतत्पोक्तेर्णप्रकारशैलीसिद्धलादनन्त्वाहेदशाति तत्सिध्यनुगगामिति व्याख्यानतः।
श्राहेतस्सकर्माकांक्षापांलब्धमर्थमिति बोधः। एवं चात्रइत्यसत्वाभेहेतत्वेनान्वेपानन्व
वेशः एवं चसामर्थ्यलभ्यं तत्त्वं देरितितिभावः सिद्धेरितीति पत्नुं महत्सपासमस्त्वलादेश

त्वेनास्यानिवर्त्यत्वात्मदांतत्वेनमनीषापत्तेंअकिंशिमासेननतपालोपअस्वापत्तिःश्रका
शमतेतुनेतितन्न·एवमभिन्नक्रमतपाटघाहरादित्वादेवटेलोपोपस्मिन्नतेननिप
ततेनेत्पर्थ्यनएकेनचचनेनविशेषस्वरूपनिपातनेनात्मर्थतएतेनाचेत्स्मादित्ति
त्यस्याद्येपत्यासानिष्फलइतिखंडनकुडुक्तिःपरास्ता·ननुथकानांराज्ञांनिवासद्
त्यर्थेचानुरोधिकारेणाल्पपुक्तवद्भावेपितहिशेषणराजातेरितिनिषेधेनदेशविशे
षस्यसूचितमतआहदेशेति·तत्रसंबंधस्यत्रयतिनिमित्तत्वेनजातेरतत्त्वादितिभावः
इतिभावइतिसाचनानानामपर्यायेरमनोरमस्त्वेकाकानतस्त्रेपष्ठीसमासेऽप्यक्रूशब्दे रामः
नास्फुटकत्वादिदंदेशादिर्ध्वनिपहरोतस्याच्छदसानुकरणएवसमेवेपितस्यासंततमा

स्यामरवानत्वमेवानुचितमतन्न्याह किंचिदिति । तावताप्यनुकरणात्वाविघातात् । वर्णा
प्रतीसप्रतीसगेरपिध्वनिसादृश्यस्याविशिष्टत्वादिति भावः । तदृभावइति अनुकरणस्य
तस्याभावेदृत्सर्पः शब्दएवेति । एवंनध्वन्यनुकरणमाहत्तिः तत्रसंभवतीतिदूहरोमानाभा
वादिति भावः । अनुकपन्नक्रुक्रूपमध्यक्रुहंतसमत न्याहायकामिति । अपिकरूपसम
स्थापकः । एतेनानुकार्यस्याछद्वासंभवेनाप्योदेवलाभेऽनुकरणस्यातिविंतप्रत्याजनमि
ति प्रकाशोक्रमपास्तं । न्याहरिसरूचिवीजंतत्समितिसरलासंभवइति । तत्त्वतइतिनह
स्वानिर्देशः । अनरूतैवलाभात् । अतसमस्तवेतित्रापकाव । एवंचसमस्तदापानुकरणेनसा
त्रानिर्देशस्यदानः । अनुकरणमाहसर्पतपाप्रत्याज्ञरपोः सालंबनत्वप्रकाशादावक्रमत

स्याहस्त्वहितिः स्वमसध्याहसपक्षत्वं तु न ऽक्तज्ञापकादन्तस्मात् तद्विनेति। एतेन पक्षेतत्त्वं सि
द्धान्तदोषामदोषवत्त्वनुजरेतत्त्वं तज्जरान्तरसहितत्वं तत्त्वांत ग्रहमासम्भवमेवेति मान्यो ऽसिद्धिः श
चामनुरोनेति ध्वनितं। बालरपीति तथाच पक्षेश्रान्तरकल्पनार्ज्ञानकल्पनापत्तिः एतेन व्या
ख्यानन्तरं पक्षेदोषानुक्तेन्यूनतेति खंडनकुयुक्तिः परास्ता। निषेधविकल्पोपाधिविषयाविभागा
पत्र फात्रपकृत्स्वमतं नाहस्तमध्वेति। वत्वेष। सज्ञोक्तरूपदोषखंडनार्थं पक्षेक्याप्योक्तमपसि
द्धत्वोपायमपहापायोद्देक्तेति। ननु भेदेऽज्ञन्यमेवासिद्धमतस्माहानुकार्पत्तिः सतस्र्वेति। स्व
छक्सेवेतत्पक्षः एवं च परस्य पक्षापि कोलदोषं तत्त्वं नैव संभाव्यतामिति सर्वत्र स्वाभावेत्सा। रामः
भावेनाद्ग्रहहगांबपक्षमेवेति भावः। स्वापर्वाधस्तामिलसत्त्वान्वितत्वविवक्षा सम्यक्व्यापकः।
ध्या

कोगुरोरोतिसत्त्वोत्कारीतिरत्वानुसंधेयः॰ ननु वक्ष्यि पापं नाम्रेडितेसन्नपटमटेतिपट।
मटितीमत्ताम्नानिषेधविकल्पभावेपाः एवं दाहहरणांशेसंनतभ्रहाभावसमेत्वेऽस्मातरो
धादितिनाम्रेडितेतिदोषः ऽपुरुकृदितिखंडनकर्तुक्तिरासायाह॰ इत्यादीति॰ ननु तते वि
परीतमस्तु॰ माण्वादिकंतत्सत्त्वेपनास्येवेतिभावः॰ ननु तदुपमामाशपकत्वेकी विरोधोऽ
तस्माह सर्वेवेति॰ भेद विवक्षापामिमादि॰ ऽवातरोगीति॰ न्वयेकोतिसत्त्वोदाहरणोसर्वः॰ हि
पतः तैः॰ न्नकाशब्द हि॰ ऽत्तरंगम्पशब्देननाम्रेडितेतिसत्त्वे॰ पदद्विर्वचनेएवतात्पर्यमातत्रभे
दपक्षाश्रयपराणावश्यकत्वं॰ एतेनापहातादिस्मनुदसाऽभेदपक्षएवबहिरितिखंडनकृदु
क्तमपास्तं॰ एवंचपक्षद्वयेपत्रहतिसंकोचमानाभावादितिध्येयं॰ तेद्वयत्रनपत्राहतत्रकेति॰ मा

मायाचरत्वुः तस्याश्चामनुरोधेनः उत्तरमंपेतिशब्दस्वारस्यात्तस्तत्त्वे सेववेदेतः वाहूलकाद्विले
वीक्षायाद्व पदत्वस्यानपेक्षणाच्च · अत एवाह नाम्नेडितेति · एवं च प्रागुक्त एवापंदेशो नात्र
तोमः पाठमहतीति · तदसिद्धत्वेन न तात्त्वाव बलापामप्य तएव सत्वे न विधिप्राप्यस्यानिषेधा
संगतिरितिभावः तत्रोदेहति · तपापोजनापां एवं मंत्रप्पविरोधमाहेसर्पः अत एवात आह
तिनेकं णस्त्रपेयोवेति · एवं चापदत्वादिति हेतत्रक्रिस्तदीपाऽपुक्तेतिभावः ४ एते पोनक
मंपरलेद्गस्पासं · दृष्णापिंनिराचषेस्पवविति · अथाप्रहृत्तो चेसर्पः स्पोयोति · स्पशवा समः
धनस्पर्शनेपारिसमस्त्रूपेस्लिपानाडि · ऽभपेतोधर्वठमशक्यत्सर्पः खंडनकङ्कूरुदोषम
द्वरातिदिगितीमादिः अतएवसोति · ऽस्पपदेनादिसतः व्यर्पनेवेतितत्कातेद्गतिशेषः एते

न समुदायपरनिर्देशोऽपि प्रतिपत्तिलाघवापातं द्रव्येवास्तु लक्षणे जन्यमेरोरुत्वनापेना
नसिद्धत्वेनासिद्धमिति न्याश्रयाशामः दोतानकारणांसंभवेन तत्र स्वतोऽनाधिद्धत्वेन चारि
तार्थ्यं तत्र न स्यादित्यत्त राशयः इति न कार्यखंडेन कर्तृक्तिः परालाः तपरस्त्वेन दन्ना।
श्लेष रातत्रापि गुरुस्याकारत्वसंभवेन तत्रिहस्तस्य ऽकार्यऽकेरावश्यकत्वेन प्रतिपत्तिला
घवाभावात् अत एव द्वांतततांतयोरविशेषाच्च तांतानकारणोऽन्यथाप्रसिद्धेः अतिदिकः
जन्यस्याविषयेति द्वांतत्वमिसस्य संभाव्यत इति शेषः तांतत्वविवक्षणादिसमजन्यस्याविष
यविवक्षणादिसर्वः अन्यथा वांतत्वे जन्यस्यासिद्धत्वापत्तेः एतन्नरतमहरणाभावेऽपि तांतत्ववि
वक्षासंभवात् उत्तरिस्याद्देश्यास्त्वेव द्व्यत्वापत्तिरिति तत्त्वपार्थः एवं च नोत्तरग्रंथविरोध इति भा

वः। न च पक्षे वैयर्थ्यदोषस्तुल्यो ऽतस्याहममेति। तथा धावतस्सर्वं मते तत्स्त्वेपि ममेदं फलं हार्द्दा
मितिसमष्टत्वान्नोक्तः। हिंगिति। तदर्थस्तु तत्त्वार्थे वस्तुकोपपत्तेर्ग्र पसमप्रकाशग्रन्थाशापसच
सामंजस्यापि प्रकाशेन्तरासंगतिर्दुर्ब्बारहरैवेति। जातिपक्षेति व्यक्तिपक्षेतु नदानं सेनन
हरणानात्तद्दसंभवादिति भावः। सूचितमिति। एतेन तद्रूपविकल्पासिद्धमिपास्तं। पञ्च
खंडनकृत्। कृतास्मादिशर्त्तिकेस्याकेष्टपिक्ककारदूसादावनतिप्रसंगापत्तस्यावश्यक
त्वाद्दकीसंधिककरोगौरवाच्चचिंतमूलमिति। तन्न। नतप्रसारव्यानात्। सप्तकृतमे
तद्दूषणमाहाहारखंडने। तदव्यनपत्याहतद्राषमाहीति। प्रसादरवंडकप्रकाशानुवादोपं रामः
मूले। वार्त्तिकामप्यति। तस्याष्वफलामप्यसर्पः ऽद्राविते ति। ऽक्तं संभाविताऽक्रोतसर्पः। ननु

उ॰ सिद्धः सोरिमाहिष्टवद्भूसत्रेष्वसंभवाद्व्यभिचाराच्च नोपयोगोऽतस्त्वाहेक इति॰
गोर्यो विसारिति इत्यत्र पद इति भावः । अत्रादि शब्दः प्रकारे तेन संबन्धस्त्वबङितिसूत्रे पोर
पसंग्रहः । इकोऽसवर्णे ह्रस्वेऽप्यहं सूचितमनन्यथा सर्वत्रैमेव वचनं॰ तथा चासंतनाद्
एतेनास्मिन् पद्ये॰ तेषामपि समासमध्ये पीलुस्थले संबन्धऽकृत्वापद्यतिसूचितं॰ पद्ये एकोन
रस्त्वच सोऽहहच पातसंहोत्त एवतयोः प्रकृत्या पदांतरसंबंधासंबंधाभ्यां विकल्पारात्त्वविष
येदृत्वर्थः एवेनपरं समस्कारपसंख्या इति । इदुपतिरिति ताव तापि वाचात्समंगते इति
भावः सविसर्गमपीति॰ स्वाहो विसर्गस्तत्र ङित्वं॰ तु संबंध इति भावः । स्वापित्त सैषाकृप
रेफरूपसमस्थापकः । अहरहरिवाजंरहजप्याऽनभिधाते नेमर्थः तथा च तनुकसूत्र

प्रवृत्तेरितिमत्वार्थः अनेनपंचमीनिर्देशात्स्मपरत्वंप्रधानीमजागमित्वात्त्रप्रबोधकश
द्वेपोर्मध्येऽट्टपतः सीमस्मपरत्वंत्वकिंचित्करंवैपरीत्यापादकंच · आगमसंनिहितत्वा
द्दिसर्वेतुनतद्वृत्तिस्वारस्यमतआह · तस्मान्नितीति · परिभाषाणांकार्यकालपक्षेप
पाठकृतेपरत्वमस्तीतिविप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तिर्निर्बाधैवेतिभावः स्वेच्छेदमनप्र ·
अमनवारितार्थस्यह्युपेक्ष्यविरोधतद्बीजमप्यपादयतिङ्काराहिति · अपेद्ग।
तिस्मतीतिबाधः श्रुतत्वात् · एतेनतडागमः स्मपरेपूर्वप्रसक्तेतिवाक्यार्थोऽभ्युपानुग्रहाप
स्मपरादिरेवसस्मेस्मादित्युफलितार्थःस्मपात्कं · विधेयस्याविद्यमानत्वेनत्वेनत्वादृशे रामः
षरात्वापोगान्नपरस्मेस्मादेः षष्ठ्यंतस्यैवपरिभाषाभावप्रस्थानेनापात्वपासंभवाच्च ·

त्रसंभवेति·कार्यित्वनिमित्तत्वयोर्युगपदसंभवेतत्पर्यः·पर्यायस्तु नन्वाद्वसा
पत्तेः·एतेनडामरस्यापरेपूर्वं सतत्वं पद्वृत्तरुरिति लक्षसंभवाद्विरोधा
भावेनकर्पनेतेतवस्म्यतपासं·यवस्यानि·परश्रवणात्पूर्वोश्रवतिरितिभावः
अत एव तस्यागमसान्निहितत्वं·अनपायाद्ङ्कः सीतिवदेन·संदेहस्तु अप
त्वापितुल्य इति बोध्यं·निर्णय इति·तन्वहत्याफलितइतिभावः·एतेनपक्ष
श्रेकास्यपक्षस्यदूषितत्वात्कथमिदमित्यपास्तं·अत एवोपास्यते स्फुटं·ए
वं च तत्कार्यस्यस्यातान्निर्देशस्यप्राबल्यसिद्धमिति बोध्यं·तथा परत्वाश्र
परोवीजेध्वनपितमाहस्मएवेदमिति·मूलाभ्युक्तमिमस्यपः·अत एव स्तु

135
१३५ त्वपाठापेक्षया परत्वस्य अव्यापकत्वमितितत्रैकैपदे: ननु सप्तमीनिर्दे
शाभावेऽग्रे पागापत्तिरत आह प्रथमा इति-मायेनन तत्पार्थ्यांगीकारे सप्तम्यर्थ
मिमाहि:-दूरस्यपदस्ति-इतितातस्यपार्थ्येदूरस्यर्थ:-नत्तसविवक्षितार्थत्वे[illegible]न
पक्षीवाधनार्थं इतिभाव:-अत एवेति-नहसिद्धान्तस्य पाभावाद्देवसर्थ:
साध्यपरामर्शोऽन्वयासंभवादाह वक्ष्यतीति-एतेनेयागविभागादनसिद्धत्वेन
पक्षेहिहितीयापि-एतेनधुड्भावपक्षे स्पष्टानापत्ति:-प्रकाशकल्सिद्धोतेतडप
सेप्यापत्तिश्रमूलाक्षाऽपुक्तेतिहरदत्तप्रकाशाभपकरीकरवंडनकुडुक्र: गमः
परास्मा-डद:स्येमत्रेदोबाक्ते:-प्रकडइति-एवंचश्रागत्याविधेपसश्रागत्या १३५

सांनिध्यात्स्वडसेमेवागमित्वं· एतेनङः सिद्धमितिदं स्फुटमपाकमितिभा
वः तदाह समस्तमीति· ननु तावतापिमायशाभिः कृतानेसतस्माह उड्ढतीति·
ऽस्केहेतोः प्रपमोपात्तत्वेपितस्यास्मागढूतिभावः ननेवमपिशक्तावेछ
दकानुपूर्वीभेदात्मख्यावाधानापत्तिरतस्माहपरमेति· एतेनषरूपभेदाह्वसु
न्तिवैचित्र्यंतवाप्यावश्यकमितिनदोषोचेतिसमाधिर एकत्रसर्पिकल्मितवे
मानुपयोगादितिस्त्राचेत· अपदेपिदर्शनात्संहिताभावेनधुडागभावाच्चना
वग्रहेदोषदतिभावः नत्वेलुप्तवेति· धुटस्यादिः अतएवोक्तं· ष्टुत्वप्रतिषेध
स्येष्टत्वाद्वेसमर्पः अत्रमामाः चपोहितीपाद्दतस्यशातिशारमाबोधनवेह

च्यं

धु॰

१३६ ऽपहांनेएवब्रह्मत्तिरितिहृत्वंतेस्फुटं· एवंचलोकवेदयोरैकार्थ्यंलोकेपिव्यवह्रिय
136
तविभागपापहांतद्विनीपादेशानेतिचाहिंसामतेनेदं· ब्रममातिक्रमेकारणा
भावात्तदेपक्षार्थेवद्वितीयत्वसमत्वाच्च· द्वितीयपदेनैवाक्षेपात्तत्र्यपस्यस्यानि
त्वेतत्स्थेत्रयपमपदमनन्यस्यानिकत्रयमबावत्सर्वमितितद्यारव्यातारः एतेनत
ऽितिमासेप्यापादकपरंग्रंप्यविरोधद्वसपास्तमिति· एवंचश्रानिशारंभेकवा
क्यता· अतएवद्वितीयस्यापित्रसंगाद्वसनकतद्दतिरेकशक्तिः· तस्यापिपक्षेप्रसं
गाद्विसंसत्वमितिरत्नाकरोक्तिश्वाविंसेतिभावः· अत्राहुश्चिर्तभीष्पोक्तासत्तासा रा म:
मपामारापमेकवाक्यतानोचितंचेतिमत्वमपक्रमेवेतिवाहिंसामतेनेसने १३६

नस्यचिता॰न्त्रमेतुकः॰पूर्वांतत्वेननतस्यानिकल्पत्वनिषेधायाप्रामाण्यत्वेपूर्वं।
स्यचवेचेद्दृपंक्षेपेन॰नस्यव्यस्तुनः॰प्रत्वहणान्त्रसिद्धत्वात॰नचप्रत्वोनरंठपत्तिः
स्मतएवपरग्रंथ्यसंगतिशितिवाच्यं॰ईक्षेन्द्रपमितित्वातिशारेम्येकवाक्यतया
ऽपद्वांतेएवतत्स्यवत्सापरोत्मेक्षितेयाःपद्वांतत्वापद्यतत्वकृतात्रवृतिप्रवृत्तिर्मा
तद्धापत्तितदसंगत्यारभावात॰नस्यभाष्ववकैशोवशाशःरवृपरःप्रतड॰सूत्रस्वम
संपवू॰शतक्रतुःप्रसरतविरपशीगोमनीति॰ऋकसामाभ्यां॰विराट्समाट्
नत्सावितुर्वरेणीमहेन्त्रस्यवर्गेइतिचोदाहरणवृत्कदाहरणान्युक्तानितचप्रस
ङ्॰रवस्वमस्यपनात्तितद्धाप्योदाहरणासंगतिःप्राड्॰रवपष्टस्मापसिद्धिस्तत्र

१३७ 137

इद्धेरवासंगतिश्चेतिवाच्यं॰ तत्रापदांतभातमिमस्याचर्त्वमाजमिसर्ष्योपत
सकत्वेनासेषातचर्त्वासिद्धत्वलक्ष्यार्थानुवादइतिपावतपदांतेजश्त्व
स्यवसाविनात्वेचचपोलात॰ न्नत्रतकेततजश्त्वमस्यासिद्धत्वात्तचर्त्वं।
त्वेतत्सामर्थ्यादेवन॰ एवंचषाड्॰ रवृषष्टस्माहोहितीपोपक्तएव॰ इगादी
नांजश्त्वप्रमासिद्धत्वेनतदप्रामाच्चत्वस्यापिवार्तिकहस्याऽसिद्धत्वेनाभावा
त॰ नैवमपिवपसाम्नफसराइतिभाष्योक्तवार्तिकलस्यासंगतिर्मतह
पेपि॰ न्नपफवीत्सभेरासिर्वदेः सः इस्फगादावक्तत्वेनपतपोश्चत्वेनिष्पन्न
त्वादितिवाच्यं॰ भाष्यप्रामाराणपालत्रफवीतस्माधातोरासिराड्॰ नलोपश्च॰ राम: १३७

पतेः सः स्वात्मेदं वेद इति व्यवस्थितेरिष्टत्वात्‌। नन्वात्मस्वरूपं निरुक्तेन ज्ञाभ्ये च ऽरा।
दृश्यभोक्तृविरुद्धस्य बहुशः उपलभ्येषु स्वात्मारोपकत्वाद्व। वस्तुतः पाशि।
निसमन्ताद्व्यसात्तिपक्षस्य वभाष्याभिमतस्य नावेदबात्। एवं च त्रातिशा
रेयकिवा कर्ता पाने देवनेशः स्वतएवेमादिमन्तेन तन्त्र पदां नभाज
मितस्य स्वतो रूपप्रत्यक्षता वैकचा कर्तृशपानेसाकूः मननत्वतिभाति।
तास्यतदेकवाक्यतेदेकवाक्यतापुंसः सम्भावयावलेन नतस्यच्छेदोमात्र।
पिबपत्वात्‌। किं तु इतिव्याप्तोहितच वर्लामिथ्या त्वापिरेवनः श्रेयस्करतएव तत्पा
वसन्तावपि भाष्याकृतन्वयस्य गतिः एव च सकले लोकवेद साधारणो सा

१३८ 138 सपदांतेऽपदांतेत्र व्यक्तिरवचिता । अत एव तैत्तिरीयप्रातिशाख्यं । प्रथमङ्ष्म
परोद्वितीयं । प्रथमः स्पर्शः सवर्गीयेन द्वितीयेनापातद्वसितदर्पः । विरफशिव
द्वाद्वाप । तथ्यबोऽस्य भवत । प्रसङ्ग । रवसोमो न्त्रातिद्रुतः तत्त्वमसवितुरिसा
दितथ्यासर्वे संमतशिक्षाव्यासशिक्षा च । पदांतस्यापदांतेस्य सषयोः४प
रभूतयोः प्रथमस्य द्वितीयत्वमपदांतस्य शोत्तरे द्वितीयः । ङ्कोभरे द्वितीयः स्या
दहेशः प्रथमस्यात्विति च । शपरेनोऽपदांतस्यैव द्वितीयो भवतीत्यर्थः । अत
एवावाप्यंततच्छयोरिसादौ हकारः पंचमाद्वर्ध्वं तत्त्वानं च चतुर्थकं । स रामः
शवर्वैः शकारश्छमन्त्रतम्प्रामोति तातरइति छच्छयोरित्संविधानात द सङ १३८

ष्याऽङ्ग्योत्तरे ह्रस्वत्तरे इति सवर्णग्रस्त्वेते इति तद्व्याख्येव्याख्यातम्ः। शिखं समं शप
ह्रस्वादाहरणामकः सवर्णपदस्यापदांतस्यापि। तस्यापदांतस्य ठ्रूदमरायोग्य
ति। न्यपरखण्डं तु हत्वामितिबोध्यं। एकवाक्यत्वेनतु विरक्षुशिन्त्रिसम्बेधास्त्र
गासिद्धापत्तिः। पदान्तत्वादिना लक्ष्यतावच्छेदकानाक्रांतत्वात्। इष्टापत्तिरुक्त।
करीमाकर्तुमशक्या। एवं च मतद्वयमप्युक्तं। तल्लक्ष्यतावच्छेदकानाक्रांतत्वात्। इष्टा
पत्तिरुड्करीमाकर्तुमशक्या। एवं च मतद्वयमप्युक्तं। तल्लक्षविरुपसोदेद
स्यतत्तस्य च चक्तेताद्दतीपचतर्कयोस्तुल्यजनोत्तरपाः पर्वः इतिवातिशाख्य
नद्धित्वापवादेनव्यंजनंपरयोर्द्दितीपचतर्कपाः स्पर्शपाः परतः स्पर्शीसमानव

गीपः पूर्वंः प्रथमस्तत्रीपोवायव्याक्रमेणाभवतिद्रूसर्पकेनव्यातपूर्वंतोवोधः न्त्र
तएवस्वरपूर्वंदूपातहिंत्वमंजनेनवंजनेनात्तोरद्रूस्याहिहित्वश्चकराणांसात्तिरवंवं
जनंपत्रिभित्तेनहिवर्णानितिवर्णातं॰ हितीपदर्पपोत्तेनभवेन्नपूर्वांगमास्व
हेतिव्यासशिक्षासंगच्छते॰ इदंहृपंवेदेदूवलोकेपिफलविशेषणापूर्वंत्रास
द्वीपमितिमाम्यादमचत्वेतमाहित्वेनाहितमिद्धोहितीपमचपोहितीपार
तिदुर्वारत्वात॰ नचतत्तत्स्यासिद्धत्वं॰ प्रागुक्तरीत्याहित्वाश्रपकार्यान्यकार्यप्र
वैत्रैलापनद्वंर्याणीकारेणातत्तच्चवते॰ मृत्तएएवसर्वव्यावेत्नक्षणपस्यते
शाचतिरीपकेनसंजाभवेतकाठकनचतिहिव्यासशिक्षाशिक्षासमच्चपा

क्रिःशपर्वसनकारस्यजोभवतितैत्तिरीयकेइतिसर्वसंमतमिसोक्ति
श्मसंगच्छंतेत्स्मसप्यातैत्तिरीयकइमसमवैपर्ध्यंसमेमेव।एवंषोदरेराशिष्ट:
श्राश्वीपाधोता:कृतेश्राप्साभीसाहस्यागीकसैश्राश्वंतीसाहैशानपोगेशा
दिनिसत्त्ववाधेनतुपंचमस्यवसाधः।विश्रः।नश्रइसाहैत्लोकेन्नमचारिरोध
श्वास्नोच्चयन्नपमाद्ःरात्रिमश्वाइतिसकलेभइमप्सुतेइसाहैकारकेचेन
तहदिहन।एवंचसांहितिकवर्गाक्रमवोधनंतेननाक्रियतइसन्नापितत्त्रि
द्विनिश्रसहाचैतेव।चर्त्वासिद्धमातहितीपइसादिग्रंथास्तक्रादित्वश्रपा
गाशपकाःसमास्एवेतिनातद्दिरोधः।एवंचैतत्सकरगास्याहत्लेनस्थाच

१४०
140

जौरोंक्त्रिः पुंसैवेति मत्वं सम्प्रोगवान्नमं॰ पूर्व्यमार्थाशयेन परिभाषापत्र एव नेः
सपपाद्यत्वात्॰ एतेन परसवर्णासिद्धाशारः स्वपद्दीतिन हित्वेन द्वात्रिंशात्॰
तस्य हित्वाकारणात् पूर्वंवासिद्धीपमितिन॰ हित्वभासेवतस्त्ववत्तोरि एता
त॰ एतेन नसस्य शारः स्वपदीतदि हित्वे द्वात्रिंशादीतिमन्त्मपासम॰ चत्वासि
ध्वास्व पः परत्वाभावात्॰ वस्तेतात्रंग परिभाषपानिर्वाहे सा व पेवेतिस्वं
कैपटे॰ एवं चात्र नलोपः ऽ डानुस्वारयोर्हित्वचत्वे परसवर्णायोः सतोरिहसिधम
तेदुक्तिर्व पेव॰ तस्मात्सहित्वद्वेवं भपेव॰ चत्वे हित्वयोः पहदूपाभ्रितत्वेन सम राम:
त्वाहसिद्धं वाहिंरगमित्यत्रासापूर्वत्रासिद्धत्वमपचत्वे निर्वाधत्वात्॰ अनए १४०

ववृतिकृतासवर्णाग्रहणासामर्थ्यात द्रोग्धेमाहि सिद्धंमत्वातत्रादत मि
तिरत्नाकरोक्तमपास्तम् त्रैपाहिकेनद्द त्रोनेः सर्वपदस्यानप्यासार्वक्मत्वभा
वोप्स्व· परि भाषार्थाज्ञाना च्चनिहिक· नन्वेवमप्यन एवेमादिम न्लानिवाह
स्तदवरप्य एवेतिचेत्तभरग्· न्मत एवेतस्यानोपीतिव्यपरत्वानेनापर्वस्पमाणा
देषमस्त्वापकलनेनान्तरंग्णपविरोधः पद्वापाशिमाशपवर्णातेस्त्वरीसेवदे
षसंनेवानतसैवेद्दाबसत्रागपस्पितेप्स्वातएवेतिपप्पाश्चतेसेवन्त्रेग्रेत्वस्यासे
भवेननपाके· एवंवात्रेसनन्लेसर्वनिद्दुप्समेवमत्रनस्पशब्दंदुशरवेणहलंतस्प
शब्दरतप्स्याप्रकतत्रेसमज्ञाभपापीन्त्रोधिद्दसमन्त्रविस्तरादेसचवमवहलतावा

स्यार्थस्यसत्त्वानाद्दिसकं । वस्तुतस्तुयुटः पराद्दित्वमित्यारभ्यपांक्त्वाविछित्रप्र
काशग्रंथ्यानुवादः तत्रतीक्षीरन्यायेनांगीकारव्यागपोः सत्वापिपत्ताहुरिरिस
एवमतः शाकुपठितेनलक्षता । लेरवकप्रणादाचस्वग्रेपद्यते । एवंचकापिदे
वइतिबाध्यगुतेस्मारेकवाक्यताऽपुक्ता । न्नतएवहहछंदेंदुशेखरसंगतिरि
ति । तदेतत्तध्वनयन्नाहश्रोतत्तिरितिमादिरिति । सकारजद्रुसाववमिपक्तोक्ते
रितिभावः इतिबोधामिति । न्नपभावः न्नावरीत्यानतुलपोजनेनतद्रुद्रसापपाप
नासमन्वयः पदेतिरीत्यापोजनेनतत्तद्रुद्दिद्रमपिवानिकसिद्धमेव । चरमरीतौ
तत्तद्रुद्रपमपिदेहाबोपोध्यइतिमामानांनान्यात्रोद्वारापवपासोनिष्कल

शवभ्रमत एव नहृष्यवहितामिहं मल्लकतोकमिमल्लमिति· पृथ्वीमिति· त
दृष्टंफलनोबाधपत्नीसर्गः स्वचारितार्पत्वइति· एवं वीमपनिर्देशइतिमा
पाश्चात्तिरितिभावः· षष्ठ्यर्थेइति· सप्तमीतिशेषः स्वचारितार्थं पिपष्याश्वदे
शल्लाभापपोगपतेपतिभावः· एवं चसीतिवहपानिर्देशाऽकमापावाचनिक
त्वासवर्ततेइतितासर्पमितिकेवितवस्तुतःशीतिचषष्ठ्यर्थे· षष्ठ्यर्थेबोधकं
कांर्पशद्गस्वाकार्पमिसर्गः द्वितीयाद्रेशजंवैलक्षरापामिनिठश्रागवदोधः· न
नुछांदसत्वादेवसिद्धेतद्यर्थमतस्त्राहछांदसीर्थमपीति· ऽभपापर्यत्वाव्याक
रणास्पायेमितिभावः· एवं चतपाशपेतेषांकंततलोकेसष्ठत्वमयोगसूचनाप

त्तिनत्रापिफलसत्वामहर्षमसावशपकंतद्दितिमासर्पं· वहूशाइति· छंदस्त्रा
द्दिपद्दघटितभमत्त्वकराणाद्दिसर्पः इद्दमेवेति· एवंचप्रत्तवहंतीमाद्दिना
प्रकाशाहतिह्यंतान्नुवादस्तमासिकमिसाद्दिद्दोषाविभावश्चापुरूर
वेतिपासिकपरतपाततह्रंपकपंचित्तपोजपनूखंडनकुज्जगन्नापाद्दिः
स्ततरामपुरूतिभावान्मसिद्धत्वाद्दिति· न्नासिद्धंवहिरंगमित्तनेनाति
भावः इतिभावइति· म्वत्राहचवीजंतत्कमितिपपाम्रुतप्रकाशग्रंपापुस्त
एवेतिमत्लेमवापुरूमितिभावः परमम्लेजछाविविपवंगुरुकृतपदंचछ
कास्पमएतेत्रपाद्दिवीपाइतिछविकत्मेनरूपद्धपाधिक्याचंम्यमिदमात्

रवेऽनकडुक्तिः परास्ता· पञ्चोक्तविकल्पाशयकत्वाच्च· ननु तन्न चेति वाच्य
संज्ञापामिसिभ्यामकमनलिताथर्कं वा तन्त्राल्ङ· मितीति· ङकारऽच्चार
णार्थ इति भावः· पञ्जगन्नाप्यः इद्दृचिंस· तस्मात्त्वात्रसकेः नहितेनसं
ज्ञायहणाच्संयोगापिन्नशब्दसंज्ञेति निषेधात्· ङ· सङ्इति तत्संबोवहुव्रीहि २
र्वा· स्थावेशब्दवोधेतात्पर्याभावाद्देसे समुदायपरग्रहणादिष्टसिद्धेः· एवंच
ङ· मुडादेर्विधेयसेवटित्वेन तद्ग्रासाः किंच संज्ञालङ· मितत्वङ· सुटिसत्रा
श्रोमेः तस्यतत्वेनाप्रसिद्धत्वात्च· टित्वेतत्क्रमसमहस्य· एवंचतस्यविधेय
त्वस्यात्तनतस्याः नापितेषामतोलसेगेवाश्रयणीयेतिततत्वमधिकरणाव

१४३ कृच्छ्रीस्वापत्तेः सामर्थ्याभावात्तेषामनुष्ठाररोरोपदेशानं सत्वाहि तं संज्ञानाप
143 त्तेश्चेति हिकः मध्यद्रति भपोर्मध्ये टू सर्थः पूडः त्क्वा चेतीति श्वेत्रपाश्चहणाद्धा
ननु वसाइड्डायोनिमाकित्वसिध्या त्क्वाग्रहणासोत्तरार्थं त्वेत्वा ववमना
हत्तपङ् श्वेति च कृतमेव सत्रकेतानि भारद्वाजमत तश्चसेग टूसर्थः एतेन भा
व्यस्मान्नपरत्वमिति मंदेह्रोकिरपास्ता· नकत्वासेडि सपाठः खंड कृट्लाक
रहं श्रापुक्किं खंडुपत्ति नवेति· त्वं फं वेवचनमिति शंका· मापसिद्धत्वान्त
तवेति समाधत्ते· स्वरितेति· स्वानंतरद्युति· पचान्नवसाग्निमवापदं व्यर्थं नतः राम:
श्चागव्यवहितत्वे एवैसर्थः उक्तार्थमेवस्पष्टयति· तस्मादिति· विभाबापपम १४३

स्थानिवभावा प्राप्ता

नेड्वीति विभाषापदस्यानस्यदीनन्तुवृत्तिः एतेनमलबाधस्मितिसापाभित्ससमनि
तसमनिस्सत्वापसद्धाध्यारितादीनांतत्रस्याहितिमेदोक्कमपास्तम्· स्वेवति·
स्रवहितेमादिः यत्तुजगन्वाप: उ· स्र्ह: परविधित्वेनतदग्रासाशंकापास
त्थि वेना[illegible]तिः पंचमीसमाससत्वयैवपाक्षिकत्वांगीकारोराधाद्रलकादीनाम
वानिशर्थमप्रवृत्ते: स्मरणाक्वाचित्कंवनिष्फलमेव· ह· हू याद्विलोपार्थत्ता।
वाप्यत्रनत्वमेवशरणं· तस्यादिपादीस्थत्वात्· संयोगान्तलोपननिर्वाहेतवि
गणाध्येसत्रापादेशानापत्तिरुक्रीत्यतितन्मलकृतोपीदमेवतत्त्वनपवन्न
लेहेतस्यपत्तिपंचमीति· नन्वजादेः पदस्येतिसूत्रोचारकव्याख्यानसहष्वपिष्वमा

१४४
144

गात्वेनकथंतत्वमतत्त्वाहततद्दृति॰ उ॰ मद्दृतिपंचमीपहस्मेतमनुवर्त्तंसामाना। ए=
धिकरणापत्वपात्रैपपंचम्याविपरिणम्यते॰ तस्मान्नत्रवकाशत्वाहेवोजरत्रप
रितार्थः॰ चीतिषष्ठ्यैसमसीतिप्याचन्दस्त्वावरोपोउ॰ मतहंतेपमद्दतस्मास
रस्माचद्दसर्थः॰ त्वनोत्रेप्याहमप्यार्थंतएवकर्त्तव्याधुएवत्तद्दृतित्रीप
तेतत्र॰ तस्माध्यरूपस्यार्थभेदेनसत्वाहेवलाभेनतद्वैलसणपाततनतध्व
नपनत्नाहा उ॰ मद्दसादिभावद्दसंतेनः॰ त्वमपेसादिः॰ हस्वात्सरसउ॰
मः पहावपवसउ॰ मउचीतिन्दस्त्वात्सरस्मात्सहावपवउ॰ मः॰ परस्माचाउ॰ रामः
उडीतिवानोक्तंहेडिनेसाहोदोषापत्तेरितिवानोनाक्तंहेडिनेत्साहोहापापत्ते। १४४

रित्तिवोध्यं॰ह्रस्वोवीति॰सचमत्यासत्यानहवपघङ॰मः परस्मात्खोडरस्वे
तिनाकः टित्वेनाक्षिमंत्रसासस्मात्नधंकलितनर्पसस्नर्पभावसात्म्याहङ-
मइति॰म्नजाहेपदेइति॰म्नचीतिपप्याम्रतमेवः पदेइसनुवमातहादि
विधिः॰म्नमप्यापदसेतसमावसासंवेधेपिसनस्मादिति नावः॰एवीदि
त्वमेवेति॰एवेनपराहित्वमाव्यक्षिः॰एवंचपरांशमात्रमावर्सामिंद्रंमेले
ऽऊमिति भावः॰ननुनेहनानन्नवनोदङ्ङसाहोङ॰मंतेपदंसमुद्दिनेनदवप
वोहस्वासरोङमपूर्वेपदांतनकारस्तसपराहिवत्वनाजाहिपहपरस्मात्नहाप
तिः॰म्नोवत्मुइंतसम्मनवकतिकशब्देतेनकर्मधारयः॰म्नेसेसस्मेपत्तिपंच

१४५
145

स्यंतेनसमासइतिचेन्न। सिद्धांतेपिहेत्वापत्तिसत्वेनसर्वसमाधेयत्वात्

भत्वासत्तिमापाना अपरोनेष्टसिद्धेश्चेतिभावः। अंतामस्मृति। तदनाश्रपरोनेहे

नुरुदइति। द्वित्वस्याप्युपलक्षणावहुनिमित्तकत्वमतपोः सत्वादित्तिभावः

परादित्वमितिभावः। इदंचगौरवांगीकारेः तदनंगीकारेत्वाहदेइतीति। अ

पवप्रकाशकमिस्यांतः। पाक्षिकमित्तस्यैकालिकमित्यर्थः। अमवारणा

पाहकार्यपति। अभावएवेति। नतुकदापिप्रवृत्तिरित्यर्थः। एतेनार्धमात्राला

घवेनज्ञातगौरवसहरानोचित्यमतोहेतुगविन्हस्यान्नु। मइतिमात्रेमात्राला राम:

घवकेनासर्पप्रकाशकतइतिरवंडनहृत्स्वपासोतिनष्कताइतिस्वचिंत। पदी १४५

त्वस्योच्यतइत्सूत्रान्वयः एवंचनाचार्येऽसिद्धान्तत्वभ्रमः कापिशानवोध्यं· अपिः
प्रसिद्धार्थसमुच्चायकः अपभावः आगमी· येनधर्मेणागत्वतेतद्गुणीभूतागम
मानामपितेनग्रहणांरूपेनशब्देनगत्वेतेनतद्विशिष्टस्यग्रहणमितिवचन
स्यर्थः प्रकृतसूत्रभाष्यमेवाधार्यमानमिति· इतिहेतौ· तस्यापीति· आगम
स्यापीत्यर्थः साहश्यपर्यवसितेतनवाचनिकावयवत्वेनवर्णासमानवर्णाः क
थमवयवइतितत्रशंकां· रूपचगुणिविधिसामर्थ्याद्द्रयेनितस्या· येनतुग्रहारेसाहो
नेदेषः तेतावर्णग्रहणेएवाभ्रंशोद्विधिशिष्ठवद्दाविशिष्टनप्रकृतसूत्रेभ्वा
नेष्ठकसूत्रेचभाष्यतत्रसंचारितत्वादिस्समतत्रसष्ठ· एतेनानेनज्ञापनसमुद्दा

१४६ पसमपद्यंतत्वेपिकेवलागमतत्समत्वाभावः नत्वंतुस्यात्स्येवेतिन्नपास्तं· अन्नन्व
146 त्पदसंसमस्यमन्त्वाभिमतविशेषत्वाभिप्रायेणाहनदीति· हृस्वादितिपदसमा
विशेषणांप्रधान्यात· एवंड· मटूतिषस्यंतमपि· अत्राचजोपदेरसनुबन्धोचगाना
भावादितिभावः तथासतीति· तसविशेषत्वांगीकारेसतीत्यर्थः एतेनसान्नि
ध्यातन्हस्वादिनिड· मप्रविशेषणामितितर्हीमादिचित्तभिसमपास्तं· प्रागुक्तइति·
शंकेकोक्तइत्यर्थः महदहनिश्रगिति· अस्तिप्रसङउगत्माहगराराणीशङूत्ताहादेवा
निंश्स्याहिश्रस्येलनैवस्याहिसत्यात्यातित्वाभिलष्यमितत्यर्थः एवंचमत्वत्कहुक्तंमंगी राम:
कार्यमितिभावः सर्वमितिशंकासमाधानावसरोक्तभमतमित्यर्थः अत्रतसतेत्यत्ता १४६

हितीति· एनेनलोपंप्रतिनदोऽसिद्धत्वान्नुट्स्याद्धितिचिंत्यमितिखंडनकरो
क्रमपास्तं· प्रकाशात्मन्नवाहेनादोषात्· इनोऽभावस्तावतज्जपाद्वितरस्याको
ष्णत्वेनप्रतीपमानत्वात्त्म्याफहीतंविहायसिद्धान्तरीत्यापूरयति· पहित्विमा
हि· निमित्तकेइति· तेतस्थानिकेइत्यर्थः· क्रोडपत्रस्वधाविमात्रमप्रभावापत्ति
रत्तल्याप्यसाहश्यपमविचक्षितं· एवंनत्तुटिप्रवृत्तिव्याहतिः· नहिमप्रभावविधा
धाविवड्· मड्विधौनत्वेननिमित्ततास्तीतिभावः· तेन्वेवनमपिप्रसज्जतिषेधे
नेष्टसिद्धिः· तदाहिनातपरोकत्वान्मास्महाधारिसेवरत्वनेऽतएवनत्रनाभि
प्रसंगः· मतएवनजइतृपाघटितवान्तिकेकवाक्यता· वंकेचपर्पहासेपिड्· मे

१४७ 147 तेषसद्दमिकत्स्यानिमित्तकोदोषहांतत्वस्यप्रवेशोनेपसिद्धिरतस्त्राह किंचेति· ए
वेनप्रकृतत्वस्यवतस्यापिव्याव्रत्तिरितिभावः सिद्धिरिति· अन्यथा तस्यात्रनिम
त्तेत्वेनतत्त्ववत्साऽनिष्ट स्यष्टमेवेतिभावः ज्ञाहेरिति· इ स्वात्सरषहावपवङ·
मः परस्मिन्नादिः एवेनकोमष्ठक्त्याख्यानव्याहति· किंचान्तवत्तस्यैवेष्यधिक
रणेपनान्नपापषतोविभक्तिविपरिणामेमानाभावात्· गोरवाच्च· लक्षणांपा
नियमवैयर्थ्यापत्तेश्च· एवंचपदेद्गतिकत्रनपदवत्तपदाधिकारस्याविशेषणा
त्वेनाम केन्द्रनएवनवापदाधिकारस्याविशेषणात्वाहितिफलतसत्रभावंस रामः
गच्छते· तदाहस्पष्टमिति· तेनेति· ऽतरपदत्वेचेति वार्त्तिकोक्तेतत्पक्षे· आसा १४७

६०

भिमंगीकारे॰ एतेनैवंजातीपकारत्नाकरकृद्भिः आद्दपाभ्रिंतस्य एवेनिस्तृचि
र्तेः सूमः स्टीमस्सामानमितिप्राग्रुक्तहार्धापशंकतेनवैति॰ ननुरूपकरणाद्द
ग्रेक्षोटेलोपइसाहावनन्तुवत्तिंसप्त्नपाबोधयितत्तस्मादृतन्माहद्दमिति॰
दोषान्तरस्यापीतिशेषः॰ तदाहवतीति॰ हस्वर्पसेति॰ स्वस्त्रोपात्तविधेपसंवं
धेननैएकोस्परगान्पत्रानन्वपादितितिभावः॰ एवमभपत्रगमकसत्वामारि
नेरूभपममिमतमत्नेतोल्व्धं॰ तत्रप्रकिपाप्रकाशमतानुपापिरत्नाकरः।वि।
धित्वेभवपक्रेसकाहिविपापारमात्रेगाकोसाशांत्पालाघवात॰ कृमपोकूरी
मातिगौरवमितितन्नोतिध्वनपन्माहबलतादृति॰ एवेनाभपमावत्तिःशारसेत

स्त्रकरणाविधेयस्यानिनरूपणः एतेनैवं व्याख्याने सोपादिपक्षेऽनन्नासिकादिक
रणांतवाचित्वमपि निरस्तं न कुंडकिः परास्ता तत्र सोपाहाहरणादानादाहृतपारिति
छंदसप्रयोगस्यधर्ममविस्तवादिप्रहतेरितिभावः नन्वत्तस्त्रपाणत्वनछ
दसत्वाच्चावधवातिकस्पछंदसोवत्रवन्निरस्तत्रछंदसत्वनापिनिर्वाहः तक
रइतिनसर्वव्यातदिरोधोऽतस्माहविनाबाति अस्यतत्रपाटेपिनछंदसत्वंत
त्रयोगस्याभपत्रेष्टत्वादितिभावः दुर्वारैवेति एतद्दुष्करणादूसर्पकात्र अह
रणादितिभावः ऽतरवैवेति तत्वस्येवतमहार्थत्वात् अत्रमप्यापर्वमेवपठेत एवं
चागमोक्तगौरवांगीकारइतिभावः तत्रूपेमाप्याभावादाहवज्ञाविति इतिस्मा

सेनेति। नचैवमातोटीसचवितप्पेवानुवसाऽनिष्णपत्तिः रूष्णपतिस्तु कर्णठ
मनहीतद्वैपर्ण्यापत्तेः महोॱ्ं रूदसादोदीर्घादटीनिरूत्वेऽतेनैवतपोः सिद्धत्वा
दितिबाच्यं। छंदस्यापाघमानरूपाभावेतत्र्यपोगनैपतेननचैवमापादपितुमश
क्यत्वात्। मत्रानुस्वारपरोः ऽनुनासिकद्धतिन्यासोक्तेश्च। समस्तोक्ताविपिल॥
स्यानुरोधेनैवाहेशस्यापितत्वप्रतिज्ञोपपत्तिहेश्च। क्वचिच्छारवापामनुस्वारप
ठस्तुछांदसत्वाभ्युपेत। केचित्तुवेदपिविकल्पसेवावस्थिपसातत्सूत्रमेवसा
ऽपे। एवंचनवसपकल्पनेतिलाघवमित्याहुः॥ एतेनवाग्रहणामावश्यकं। नम
पाऽनुनासिकात्परोऽनुस्वारः स्यात्। समवेलोपपचमानाभावात्। नचपरपदे

१४९ र्थं। एवं संस्तेन निवृत्तत्वेन चारितार्थ्यात्। एवं च वाग्ग्रहणांस सार्थ्यमिति निरू
149 लचितं समितिरत्नाकरो ऽकृमपास्त। अवधारणार्थत्वेऽन्तरङ्गं पासंगतिरत आह
वसिद्धावित्ति। नन्वव सानेपुसात्। आक्षेपानुवृत्तोऽस्तु लप्त्वात् अनन्याहे केद
शब्दोति। तत्फलमाहान्तरावेति। ननु तत्र संहिताधिकारादेव न तत्र सः। अवसा
वसंज्ञापासंहितासंज्ञापाबाधात् महासंज्ञपा एवं पररूपः सन्निकर्ष एव तत्सल
ब्धात् आह एवं गौणेति। तमादापत्तेयाः सन्निकर्षस्य सत्वात्। संज्ञिभेदेन वाध्यवा
धकभावापोगाद्वेति भावः। अत एवेति। उकरीमातपाः समावेशो सम्भवत्वादेवस राम:
र्पः पाठ इति। अनप्याऽसंभवद्धक्तिकतापत्तिः स्पष्टैव। न च तेष्वन तदधिकारः। १४९

नोर्ल्लीसाहैमडुकसत्वापत्तेः स्पष्टं चेदमत्र भाष्ये · षत्वाभावे नानमाहातन्मे
वेति · इत्याडन्तरेमपागहवे सर्वे · दुर्वीरमिति · नुमग्रहणं तस्रहिन्स्हदूत्या
हावनिष्टसंपादनेन सफलं · व्यर्थमेव वास्मात् · तस्मात्समर्थ्यादभिमनार्थी
तरकल्पनापेक्षया ल्विदमेरोचितमितिभावः · आदिशब्दार्थपदइति · तथा
चाधेयपंथधाधित्वाऽपस्मात् · अत्र सेनुन · अजाद्याः प्रथमाद्वितीयपोरिसर्वा
गीकारेणाभयत आश्रयणात् · किंचावृत्वेपिद्वित्वीयात्वाभावात् · अवि
धित्वाच्च · एवं च तत्र प्रशान्तिकेचित् · अत्रमेतद्विसर्गानुस्वारयोरच त्वेपि अ
ल्विलाद्दिनाद्यप्रमालावासवः सिद्धांतेधारणानेपशास्त्रीयत्वात् अस्वं वधि

१५० त्वात्तामाडुंभसत्त्वापिपरोाव॰एवंसवर्णोत्साहित्वंप्योपिकश्चिद्दूषांतिगेनद्रू
150 त्साहुः॥ अप्येवेति॰ अत्रनिमित्वादेवेत्सर्वः स्यानत्रपत्नाभ्यामित्यादिमानमरत्ना
कराधुक्तिश्मनपुक्तेतिभावः द्वात्नाजशेतातद्रूत्पेतद्दस्यातत्सासिद्धत्वाहा
हद्दसमद्दशीति॰ अस्तप्याऽपोगत्वाहाविज्ञेपाल्त्राश्रपस्यानभागिनः इति
शिक्षोत्म्यातात्नबलेनजकारापत्तिरितिभावः कश्मिदिति॰ कौस्तुभक
द्दिसर्वः तमग्रहरास्यनुभावसर्जनीपतिसूचोवसर्जनीपग्रहरास्येवत्र
त्पारब्धानातुलापकांतरस्याभावाद्वभाष्यानुक्तत्वाद्वानिमित्वमत्रमाराां- रामः
अभ्यासेचवेत्यादिसाहचर्यादपदांतेएवप्रवृत्तिस्वीकाराज्जश्त्वन॰एव १५०

मादिशब्दोव्यर्थएवेत्यरुचिः एकस्यशास्त्रस्यपुनःप्रवृत्तौसम्मापद्दनिष्ठ
नपन्नाहएकस्येतिःऽच्चारणापदेतद्विष्ठ्रयोगप्रसः सूचितः एकेनःप्रचो
रहाभामित्यनेन पूर्वत्रासिद्धीयमितितुनफलाविशेषात् ःश्रपरस्य पर
भिन्नस्य पूर्वस्येतियावत् श्रमेन परेणामपद्दत्यनेनः ध्वनितवस्यमारणारि
णापिपरमकृत्त्वसंगतेराह प्रपपेति तत्र व्याख्याहृशीकंसामानाधिकरणंप
रत्वेवेति तस्यासांगतत्वंचेत्यर्थः एवंकृत्ययाजनेष्यसंगतिरेवेति ध्वनयन्नाहप
हात्विति सिद्धान्तमतावलवित्वमर्थः सृजेरिति सृजेःसप्रतसवेपुनात्तद्दत्तितत्र
भाष्याकेरितिभावः नप्यापियाजपति पातेररति दिनिति नेदर्थसहभाष्यविरो

१५१ 151

धात्नदत्तार्थमपक्रमारामः· अत एव तुः प्रयुक्तः एवं च मत्वमप्रयुक्तमेदेति· पत्वासि
द्धेरिति· नहि धापकशास्त्रासिद्धेरित्यर्थः एवमग्रेऽपि· मुख्यत्वात्माधपरामर्शेऽस्मा
नेराहरखोतेरिति· नतु तस्यतत्संज्ञात्वेऽपि भावप्रत्ययोऽस्त्येव नतत्त्वाभोऽतस्माद्धे
वेचेति· संज्ञात्वेचतत्पर्यः ऽव्यतद्विति· संज्ञाशब्दस्य तत्शब्दसैवप्रदर्शितं· एवंच
खुसख्यानशब्दः तत्याचत्वांतवाच्यसस्यानशब्दवाच्यद्वसर्थः अन्यपायनुप
पत्तेरितिभावः· एवंदृष्टांतेऽपिबोध्यं· चत्वेति· रातेनकशादेरपपमादेशद्वभ्पत
इतिहृति· परात्मा· अतएवापरस्माहरवशादेरेवापमादेशद्वातिहरदेतेनासिद्धा रामः
तिं· नचनादिमादसंग्रपत्वविधिरस्त्वस्मादेशावस्फक्तएवास्त्व· चपोदितीपा १५१

हृतस्येनेनहितीयोभविष्यतीतिकिंरवाहित्वेनेनिवार्च्यंत्वक्रियातोघवापतयेष्व
केरितिभावः एवंचेत्ति· तथामाधवोक्तोवेसर्पः एवंचरूरहत्तेस्पष्टापभावष्वा
घेहेषोहुरुहूर एवेतिभावः माधवमतेनैवाहानभीत्ति· त्वेषागत्वमापाहरवशा
देरिति· पूर्वोत्तरविरोधपरिहारायेतिभावः रव्यातेः सतंत्रसः देहत्नीदीपक
न्यायेनान्वयः रुत्वमितीतिवहुष्टमरव्यातीत्यत्रुरुत्वमितीत्यर्थः दोषांतरंनास्तीति
भ्रभविच्छेदायाहोपलक्षणामिति· त्रापेतस्मात्ति· एवंचमत्त्वेनपरस्मैपदस्यहणामा
त्वाहेरष्टुपलक्षणामितिभावः मणिकानइति· उपदेशेषोडि· तहंतत्वानपायेनत
त्रवचेतेई्वारत्वादितिभावः अतएवास्वरसाहाहार्णमितिर एवंचश्वाचोक्तमष्टक्तमेव

१५२ 152 त्तितत्साधनप्रपासोनिष्फलएवेतिभावः दैवादिकानिर्देशव्यावर्त्यमाहनत्विति·
मानातामिति· भजएवेत्यादिः लोपश्चस्यादिचोहेतौ· अत्रेत्रचस्तार्थः अपागवाहा
नोवर्णसमानाप्येपाटेऽपमेवनिर्देशएकदेशात्तमतिद्वाराज्ञापकद्वात्तिवाध्यं·
पाठपीत्ति· एतेनविसर्गाभावेसत्वमितिरत्नाकरोक्तमपास्तम्· पाठद्वयस्येवसत्वा
त· तयोः जिह्वामत्नीपापध्मानीपयोः तो· कपौ· अभावेनेतिअसंभवादितिभावः
त्वेहेतौ· तन्मात्रे· एतन्मात्रयोः सामान्येएकवचनं· तयोः समुदितयोः नत्वनाद
शसदृशयोरेवकृतोनविधानमतअहपाख्यानादिति· लक्ष्यदर्शनमूलका
दितिभावः ननुचस्यवानुवर्तकत्वेसबर्थः स्वरितत्वादेवानुवृत्तिसिद्धेरतआ राम: १५२

ह्निपातानामिति·नन्वाशपः स्वक्तिपाशकः सत्त्वविसर्गसंबंद्धद्दानास्माकं।
मिति·एतेनैवंरीत्याफलितविकसाशपेनद्वंद्वप्रयोजनेसापिनिर्दुष्टेति
स्यचितं·एतेनसोपमन्तुक्तोपपादनंभद्दृतिरखंडनकृदुक्तिः परास्ता·प्रकाशकृतो
वैवंरीत्यानस्योपाजितत्वादितिवोध्यम्·गगापाटेति·अतएवनिपाततातम
वनेतिवोध्यं·नन्वेवमपिसर्वविभक्तीनामेकवचनमितिपक्षेरोगाप्रसिद्धिर
तस्माहृम्मवपादितिप्रसेवासिद्धातितत्वादितिभावः·तत्रम्यागतनामपदेति·पंच।
म्प्रेतादागतइत्यर्थेसतीमर्थः·ननुपंचम्प्रेताभ्यामेतौरमर्थः·कुत्वकमादितोप्परागा
पतेः समवापेवाधकंत्वतत्रमपत्र्याविशिष्टमितिभावः·पक्षान्ततः·कृतः·कृतः·शब्दान·प

१५३ 153 वर्त्तत इति॰ उपजीव्यविरोधस्यापकृत्वमिति लोकन्यायमूलकत्वादिति भावः॰ इ
दं च यात्रिपातलक्षणाश्रयत्वे स्यात् हि घातचत्वस्य स्थसिद्धत्वमङ्गीकृत्य॰ वस्तुत
स्तु देवं नेत्याह पदेति॰ चुत्वकर्त्तव्ये चर्त्वस्यासिद्धत्वेपि तत्र कृतेनासिद्धत्वं॰ मा
नाभावात्॰ परिभाषाप्रवृत्तिस्तु अनंतरमेव॰ एवं च पूर्वत्रासिद्धीयपपकार्यं तन
स्पृष्टत्तिरविशेषेति भावः॰ असिद्धत्वेन॰ अनुत्पूर्वेण॰ तत्रैवैकालिकत्वात् तदभा
वेन कोपि दोषाः॰ तत्राह वैकल्पिकेष्विति॰ ॥ इति हल्संधिः॥ ॥श्रीः॥ सत्व
नैस्पे चेति॰ तस्मात् मर्ण्यात् पक्षे सत्वनिषेधेऽप्यादिसर्गसिद्धिः॰ पद्य॰ कुचेष्टारितिपा रामः
गोविभमते॰ नेति विसर्जनीयस्य सइति शर्परे इति चानुवर्त्तते॰ कुप्वोरित्यस्य सा १५३

नैरपेक्ष्येणाङ्गेनाङ्गस्याङ्गसूः प्रयोगविभागसामर्थ्याच्च कारणाच्च निषेधेन सह समुच्च
येन तयोर्विसर्गेणासह विकल्पः फलति। निमित्ते विहितयोरपवादत्वादेवोत्सर्गनि
षेधोऽसिद्धयां सत्वान्निषेधस्यैव पर्य्यवसितेः एतेनैवंमासेसत्वानिषेधेनोद्देशपक्षे
ऽप्यपवादसिद्धत्वे नानुवादवत्तयोरनाभ्यां सह समुच्चयोत्तानस्यात्· निषेधविधि
सामर्थ्यादुद्देशाभावपक्षे स्वातन्त्र्यमित्यनुचितमस्य वपक्षे सत्वमपि भवतीत्सर्गोऽपव
गेनेन गकारस्त्विजगत्याप्याक्षिः निषेधे विधेयपक्षे पारिसमवारिताक्षेपेन माष्ट्रा
सिद्धयाप्यभावेननः मारीयादोसत्वस्यादिति स्वङ· मकरह्निन्यश्रमसकाः श्लेसन
द्विषयेपिप्रवृत्तिपोष्यतायाः सत्वेतोद्देशपतावेल्लहकाक्रान्तत्वात्तथापसङ्देवा

१५४ 154 रत्वावः पात्यापहिनोत्सर्गघ्नेनोव्यापांगीकारेत्वेसंभवएवेतिदिक् ॥ ननुतेनाप्यभि
तरत्वाव्यहतमत्वमेव बाधःस्यात्तस्माहतत्वसांमर्थ्याद्वेति ॥ विसर्जनीय
ग्रहणासामर्थ्यादिसर्पः ॥ योहेतोविसर्जनीयग्रहणात्मनः ॥ सामर्थ्यमित्यर्थः
श्नस्यापहावपीतिबाधस्यकिराकरणात् एवंकस्यस्वरूपावस्थानेपीत्यर्थः ॥ अपि
र्भेद्वयस्मसमञ्चायकः एवं ङनकाराघ्रुक्रदोषमद्दुरात्रिएनेनीतिउत्तरीसाभे
दाभावेमिसामर्थ्यमतदभावेनेत्यर्थः ॥ अपिःस्यारवसातयोरितिविहितस्य
९ध्वापकः एतदभेसमागतेनविसर्जनीयस्यस्तनेतसेव्वृ१रामर्शविनिग
मनाविरहादितिभावः ॥ अंतंतरस्येनिमापसंवारेत्वादकिंचतित्र्यस्येवश रामः १५४

द्वाविकारेणापरामर्शइतिभावः असिद्धवाहितिः मत्वद्वेषंतिभावांतरहा
हसत्वमेवातिभिदेदोषांतरमाहअत्रैपीति शब्दाविकारेमानाभावइतिभावः
मोदेशात्वतिः कुत्वाश्रितिसत्वेगः एवंचेतस्यविसर्जनात्रीयस्यसइत्सपवाद
त्वेपितस्याभर्थ्यातशर्परेइतिसत्वंकुत्वादिसत्वान्ठवसंशपरेयोः कुत्वास्त्वपा
रपवादोविसर्गस्यविसर्गइतिवाक्यभेदेनव्याख्यापमितिनकोपिदोषः एवा
ऽनंतरत्वाधेननेतिन्यायेनकुत्वारसस्यसिद्धत्वेनचतस्यसत्वापवादत्वेपीमी
पत्रिः अर्थोविकारेणातन्मात्रविहितसेसवंतेनविधानातः नैवनेत्रत्रापितद्वे
वगमकमः अत्रस्यतकंसरूरारखकाराइतिवाच्यजगत्रापाणकंमासंरवडपा

त्तिविसर्जनीयेस्यातिपदस्नाघ—भावेपिमात्रालाघवस्यज्ञानलाघवप्यचेसस्वान
१५५ 155 इतिभावः॥ अनुस्वेति॰ नचैववाशरोसत्वापितदापत्तिः इस्मापत्तेः मंडूकत्वं संगो
काराच्चेतिभावः॥ शर्परे॰ शर्परयोः कखयोर्विसर्गः॥ अमपत्तेरिति॰ परिहिक्रमा
सेकखयोः कपयोर्विसर्जनीयइतिमासंपुक्तलाघवमेवतत्पर्यतेनदोषसज्ज्यपत्रा
तिषधेयासिद्धदोषामस्यनाक्रकेदोषश्च॰ पर्यदासेतुहल्परत्वयेवपदस्यापत्तिः कि
चवासः॥ शेषमभिमतादेसत्वंतसंयोगादिशब्देषुपरतोरुत्वविसर्गयोरासिद्धत्वा
त्तस्यस्कारादित्वेलोपापत्तिः नवशर्परइसेनेननिरवकाशत्वादुधः॥ अद्वरेफ राम:
प्रकृतिकविसर्गतस्यचारितार्थ्यमिति॰ नवसडीसंख्यानदोषइतिवाच्यं॰ भाष्य १५५

हृतानमसास्मानाहितिरिकू॰मैानस्माहितीति॰एतेनतदस्मिन्नव्यापकमैरगो
गसंप्यसनपोग्रसेकाववपाशपेनेकववनमितिमन्तटीकपोवैस्समाराात्वेन
व्यसपकत्वंनमुधेवेतिरत्वाकेराक्कमपास्मम॰तेषामपिसोत्रत्वमन्तव्यसपा
शपकत्वात॰अमव्यासहविवक्षापंद्वहेनषाहिमसेवान्वापितावच्छेदकत्व
नेकार्थ्याभावेनवभ्रमकंसंबंधसद्रुषटत्वामितितदस्मातिःसपेवातएवग
छतिपवैपेवाविमसाधित्तिरकूनेवंवेपत्तीमाहीषत्वाषापनेर्दोषसोहद
त्वनेकृशमात्राक्रिरपक्काऽतन्माहकिंवातिन्मातिनापपःशःपिवेसादोसाहि
परिपहः॰वाकरापासभवादाहनदनारतिन्मपचषट्टव्यहेतिमान्यपदाहा

१५६
156

विनिवेशितः स्वतरामिति तस्यानुवृत्तिरेवं केः क्लेशाः ममैलोकदेशानुवृत्तिः सं
निहितसंगस्य ध्यांशांतरैः एवं ध्यानमधिकः क्लेशदृश्यर्षः एवं च क्लेशसेव
देवस्यावशिष्टत्वेन सङ्कोचमूलस्फेतेति भावः एतेन शर्परइत्यादेतत्पानुव
त्तेरत्वपैवाय्यनत्वाद्विसमधिरमित्तिरवाकरोतक्रमस्करोतमन्यत्वपसंभवेनए
तरेतादिवदेवषयाहसभावात मानदुष्ट· अतएव चक्रिपादोवस्यतमेवा
केकुत्पारिमत्रावष्यागेयत्पायश्यराणापन्निरिति त्वं दूनकदुक्रमस्यसकलत्तपा
दृष्टहावापिडनत्तत्पानवृत्तिः क्लेशदृत्तिमूलाः पंसलिलस्यवाशरीसततश रामः
ररपावरोतिकेघारित्वात्तत्पात्तयास्मानेसपमात्वेनसनत्तस्पानतुष्टमान १५६

क्लेशाद्रूपस्येव्यहतिदृष्टकृत्यापात्मसूक्ष्मभेमातिमूत्सपस्पेतर्प्यःस्वत्वरत्वाच्छ्रःगतिका
रकेनिसङ्गसतेःप्राकृसमासेतपपस्मादपादौतद्व्यस्मामिसमभवाच्चिसमिदम
तऽत्रहरगादिप्राप्तमितित्वेतिध्वनपत्राहापंभावइतिसूसेवेनिःङसेनाव
त्पर्यःसिद्धइत्सन्नान्यपःपश्चिान्नितिनवक्रषोरित्सस्ससमंतत्वाद्दावरपी।
तिवदत्तपक्ष्मेतिकलाभावात्कृषंतपासिरितिवाचंक्ष्मनूमात्रषोपकेदतितद
र्पानत्वतत्रशतिकसमंतेदसेद्दोषाव-स्मास्तिवात्तकृषोरत्नमात्रेबोधकताम्
तएवाविभ्यसात्तकजागाविसर्वलाभद्दतिभावःजवस्मात्नधर्मलेपवसस
हापात्समभीसवनात्नधर्मेइतिवैषम्यमितिवैषम्यमितिवैषम्यमितिवदत्त

१५७
157

रंहस्तुसस्समंदृश्यं वेत्तिबोधः ऽउरःकरोतीतिमाषष्ट्यगोगेहृनिभृदः उक्तापैसमुपाति
न्त्याहीतिनन्तततोऽसरमपोदयोकार्यनामकिंचानुवृत्तसन्तत्वानिशेषप्रती
बोधनेतत्समपालमतत्त्वाहृतल्लक्षेतितत्त्सामर्थ्यलेवसर्पः त्रमदेविवमानपेः
कुंचारिसेवसिद्धमापचीतिवदितिभावः एतेनचासंगातिवद्दन्मंदः मसतःपृद
त्वपोपेति त्रमपातेदेमकत्संमप्रभेवः तम्मानिसत्वान्संवेत्तेनसमानेतत्स
भवाहुरकेगासाहोपसांतरेतत्वपपाएवंपपसप्साधाहोसर्वपानाकिंवत्तधा
ग्पत्वतत्रिमितीभृतणातिपदिकंवाधाक्रांतस्वतस्पतगासस्ववासेत्वनिवधिएव
तिभावः गहणादिति कुंपारिसेनेन सपिंकेगासाग्निभानेकृन्तरव्वशाहाषि

रामः
१५७

कारइतिभावःपत्नेनेहंहस्याघ्यपवोकहरइत्ताद्धवाड्मात्रेनस्वाभिमर्तव्यागु
रीस्यात्क्रमस्यापिसंभवात्तस्मात्तएवहन्तिरिसरसोम्हाधिकारइतिभाववनंऽरः।
केरोग्यस्यादैतनधनक्रीतेतिवत्ससमासेननिर्वाहइत्तिमान्येक्तिःपावामनुरोधेनेतिस
षितंशक्तिमारितिःइषदेससमासस्याघत्वपापेत्तिभावःनन्वेवंसमवर्णा(वी)वित्वादन
वपत्वेनकथंपनिषेधोऽतस्माहाप्यपत्वेविलितिःनिषेधसामर्थ्यादितिभावःन
नुषत्वेनेस्यादित्यग्रप्यस्यपपत्रबत्वावंपिवाःकामतीस्यादेगत्वाभावापात्रप
ऽइतिनासर्पत्राहिऽपाम्पित्तत्वात्तदेवादाहार्यपरमम्त्वाम्यपात्रेवसत्वाभाव
पपीऽइतितासर्पत्ताहिसत्वमपिनेतिव्याख्यातुमुचितमतस्मादसत्वेनेति।।

ति। प्रधानपरामर्शोऽनन्वयपादाहरणत्वेति। तथावोपलक्षणापरन्तपोभयपरं
१५८ 158 मूलमितिभावस्तदाहैवंचेति। तथात्तसरत्वेचसर्वः गीः कामयतीतिसविसर्गभा
ष्योदाहरणानवधमाणामितिभावः। अनन्वेतिरीति। अत्रैकचित। अत्राशापत्ति
चेसरत्वात्मनश्चैवंसमेशानवान्तिकांतर्गतः किंतु एप्यकृसत्वंभ्रमपाभ्यंतरत्वा
भापत्तिः। परस्पेतिसमस्तवैपर्थ्यापत्तिश्चेति तृत्वसमग्रेप्यविरोधः। वान्तिकसेोत्तर
त्रासंबंधसत्ततोत्वाभादिति अत्राहुः। उक्तभाष्योदाहरणासप्यानुपपत्त्याऽनुकसे
गीकारात्समग्रेप्याऽपूर्णकरवेतिवस्तुतोपप्यानविरोधोनेनभाष्येणाचतस्मनप्रात राम:
नैवस्फुटाभविष्यति। ननुबहुव्रीहावपिपूर्वपरस्पत्वसंबंधेनाविसर्गसेवाम १५८

पदार्थतयात्वाभेन कथं समुदायत्वाभीत तस्माहत्त्वतोनादिनीति । उपधात्वस
तत्त्वंजायाः निरूपितत्वादिति । एवंच विसर्गेणापि समुदायस्य गुणस्योपस्थितिः पदा
र्थैकोपकालेन स्फुटितपैवोचितमिति भावः । एतेन संभवतीति मायेन सामानाधि
करणेपनैवान्वयो न्यायः । उपस्थितविसर्गस्य मपदार्थत्वे संभवसनुपस्थित
समुदायस्य तत्त्वासंभवादिति रस्माकेरातमपास्तमः । तथापि प्रकृत्या संभवतिं ध्वन
पितुविनाल लक्षणा सामानाधिकरणेपमोहेदृपधीति न्येनेइसरचित्तपदाधि
कारस्य विशेषणत्वमित्युक्तभावविरोधः । लक्षणाया सामानाधिकरणेपलिप्सा
पत्तेः स्वैपधिकरणान्वयापेक्षया लक्षणायाप्युक्तत्वात् । ध्वनितं चेदं शोरशितद

१५९
159

मत्र भाष्ये न्वस्यमाराद्दोषाद्दाहव्याख्यातृश्चेति तच्छेदेनाम्मतर परामर्शोऽमत
रार्थान्नाभोऽनेन्माहविसर्गस्येति विशिष्टपरामर्शकः स इति भावः फलं खंडन
काराद्धकिंच खंडपि तु मेतद्देतनंच समासंगतिमेकोनेवद्यानि पाद्दापतं तन्मतीकं
धत्वासचीप्रवेशइतिन्मापनम त्वछिदं कर्तुंच शंकते नौल्व माहनाआतपदत्वे
तिपथ्योद्देशपक्षभाविभ्यातांकिंचिद्दित्समिसंधिमात्रेणाप्नवंनेरातिभावः स्वातिद
शेनैवेति प्रस्पतस्रोणादेवसर्पः सकारेसतिविसर्गाभावात्तल्लोपेनत्रकर्तृत्वे
सातानिष्टतत्वस्मनद्दृष्ट्व्यातस्माससिद्धत्वेनरांतेहोर्नभ्रमितिभावः एकदेशेति राम:
लौकिकेसर्पः तत्रानासिद्धत्वादितिभावः समत्वादितिस्वाप्नासस्तत्रप्रदृनसतेन १५९

न्यायेनतत्वस्यतत्रसोलभ्यतेतथाचज्ञापकानुपयोगइतिभावः॥न्यायेति॥
पंरपरयेतिभावः॥तत्रस्थानमाहेशयोफलावसर्गयोरासिद्धत्वमत्रत्वमसेयवः॥त
थाचारापुरपीतिन्यायेनासिद्धस्थानिकेतेनतत्वाद्भरचासितार्थ्येनासिद्धस्था
निकेतत्वाभावादप्रवृत्तिः॥एवंचसामर्थ्यात्प्रवृत्तिरयुक्तेतिभावः॥तस्यऽक
विशेषस्य॥तथाचाभयत्राषिज्ञापकोपयोगः॥सामर्थ्याद्यप्रवृत्तिरितिवैषम
म्ययुक्तमितिभावः॥ननुपुनारिमादौतेनैवतत्वेपयाग्निरिमादोहंतावनाप्यस ति
थानत्वमितिभातिवैषम्यमितिचेत्ताहिवैपरीत्यमेवयुक्तंपुक्तमिमाहीकंचे
त्यत्वासिद्धत्वेनातिप्रवृत्ताविसिद्धमिमस्यातिदेशत्वापिप्रयैतदव्यनासिद्धत्वम

१६०
160

ऽनिमार्गातन्यामक्रमस्य सं॰ तथाचनास्ति ज्ञातत्वमवधकाश्वरूपिः श्रुक्तिंन
गोचरप्रतीतिन्याप्येनज्ञापमानपदत्वमगोतेएवपर्यवसितत्वेनरुत्वस
विसर्गशास्त्रदृष्ट्यासिद्धत्वेननतेस्तोलभंतत्वतत्वोपस्यसिद्धत्वमितिभावः
नचिदंकार्यकालेपप्रत्येदेशोवा॰ नाद्यः तत्रसत्त्वापाविसर्गादेशस्यात्वेनरुत्व
दृष्ट्यैववप्रसक्तासिद्धत्वेननतत्रागतएवं वैतेमवेम एवंग्रहणेणनाग्रहणेणनरुत्वा
नासिद्धत्वात्तत्वनतदंगीकाराच्च॰ नोमः तत्रासिद्धत्वेपिसमरूपत्वेमेवकार्य
सिद्धिरितिसिद्धांतात्तत्तदतिदेशविनातदलाभात्॰ प्रसक्तवैपरीत्येनविस राम:
र्गदृष्ट्यारुत्वमेवासिद्धत्वेनऽसिद्धभावेनत्वातिदेशनपदत्वकार्यकालप १६०

सांगीकारेणासिद्धत्वाभावेनतस्यैतल्लभ्यात्वात् एवंचविशेषवैपरीत्याभावरूपः
सत्त्वेनप्रक्रमेवमन्तव्यमत्राह किंचविसर्गेतिएतेनमन्तरीत्याराभापेप्रो
सत्त्वस्यवात्रप्रराप्तत्वमस्यैतल्लभमुत्कादीकारीत्यावैपम्यमाशंकातेस्य
टर्टटीमत्रैवानाश्रयपरेणानाकिंचित्करत्वादस्मपात्रैवासहत्वेनविसर्गाना
पत्रिरातिमंदेहक्रमपान्तमः पहत्वस्यानायोक्तेश्यातिभावः सक्ष्णेतिसकृटीभ
विभातिचैतत्तत्रैव· एतेनतदभावप्रतिपालाभेनेहचिंसमितिमंदेहक्रमपाल्ले·
ननुमन्तव्यमतेऽसाधारणत्वान्निवेशेननापेहेषाऽत्राह किंचैवंसामानाधिक
रोप्रपत्ति यारयाहशीकरीत्यासामानाधिकरणेपद्रूसर्वः वक्ष्यमाणसामाना

धिकरणपतुनदोषइतिभावः॥त्रसोरितीति॰मात्रात्वावयवस्यासावर्णिकेत्वापिप
दलाघवाभावेपिसामान्यस्यविशेषपरत्वेगौरवेणातनोत्रकालनलाघवादितिभा
वःननुव्रीहित्वेनापितमाचष्टेव्रीहिणेनकर्तेव्रीहिकृतमित्यादोषत्वासिद्ध
पेतदावश्यकं॰नचयत्नपाश्रयपेतिपरिभाषयानिर्वाहः॰वर्णग्रहणेतदप्र
हेतेनास्यैत्रकेपेटस्पष्टत्वादत्तत्याहकिंचैवमितिऽक्षसामानाधिकरणपा
गीकारेदूरापर्यः॰एवमग्रेपिपत्वेसतिव्यत्यात्रपेक्षापिवृद्धीसावसर्गसातला
तनित्यग्रहणांकुर्वतःसूत्रकारस्यतन्निषेधार्थकत्वपासाप्यकासानभिमत
त्वादितिभावः॰ननुनत्तन्मात्रस्यवैयर्थ्यंऽन्नतारार्थत्वात्॰अत्रतएवसत्रवैयर्थ्यं

भिन्नाशयोपि न॰ नैवैवमपि योगविभागो व्यर्थं इत्याशयः तर्हि त्वद्रीत्या पक्ष
द्वयेपि बत्वस्यानेनैव सिद्धानित्यग्रहणासम्भवश्चार्थं नपोत्तरपदेन सेवानिषेधा
र्थकन्तपानेनतस्याद्वुर्वारत्वात्समस्माफलाद्दृतस्त्वाहा किंचैवमित्तिनिसद्वृति॰ स्व
नेनत्तिभावः॰ हिनिष्पत्ते॰ कैपटासंगतिं स्वचापितु तद्रीत्याव्यावेष्टऽत्रेति॰ तेन॰ न
द्वर्थकेनतेन॰ स्वचितमित्यत्रान्वयः षत्वेति॰ स्त्रोदेशाग्रसपयोरित्यनेनेति भावः
इत्याद्येश इत्यादिनाऽस्यसंग्रहः॰ स्त्रसोः स्त्रवृत्तिपक्षः॰ एवंचेस्तसंतेनिसबत्वा
मासिरेवतन्नतंग्रप्यातफलितासात्वद्रीत्याऽपक्वास्यादिति भावः॰ स्तुत्वंमततवत्स
म्यतोऽनुसंधेयमः॰ उपसंहरति तस्मादिति अक्रमाभ्यासंगतिरूपहेतोरिसर्थः॰ पर

१६२ 162

भिन्नमेत्रगवें चेत्तिशेषः। अस्यपसंबंधीति। नहद्वपवेनर्थ्यः। अत्र न्यायाग्निरित्यत्र दोषा
वारणात्। तत्संबंधिसमुदायापादभेदस्याविमर्गे सत्त्वादिति भावः। अनेन लाघ
वामर्पृदासः सूचितः। एतेन वृत्यपभिन्नसावयवद्दत्तिपृष्ठहासेनन्नपदृत्तिवस्तुतः
वृत्तजपवृत्तिविधृएव अतएवतन्निषेधरूपशास्त्रीयकार्यस्यानवत्वमपिसत्वलभ्
पर्युदासेन्वितत्वान्नैव प्राप्नोतीतिचहरदत्तरत्नाकरोक्रमपास्तम्। अत्रावोऽपिः कोश
तीसादृश्यपितादृश्यसमुदायसंबंधित्वेन बलादपन्नेः। अत्रेषिनिमित्तरूपकार्यस्येव वत
त्वेग्रहणेनानन्वयत्वपत्त्वसमतव्याभूतत्समशास्त्रीयत्वेन तत्प्रातिदेशोऽतिदिश्यमानेति
पृक्त्यावारणासंभवे गौरवापत्तेः। मसंबंधोबमाहातएवात। आदिनापचुःकाश्रेर राम: १६२

सादि संग्रहः । उक्तमेव वार्षगण्यपादैर्नित्यमिति तेषामकरीतासामर्थ्यकार्यादेहकस्या
दि इति । अन्यस्यापि बन्धमोक्षापेक्षानिसामर्थ्यं तपासाफल्यादेहद्वेवतिते मोक्षभाष्यान्रस
परिग्रहणोपायः संग्रहः । अनुबन्धविशिष्टपाठे नर्थादिष्टतामत्यादावेदोषात् । तेषा
मनभिधानस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । एते न तादृशो हि इष्टोऽतीतादोषत्वापत्तेः फ
लमिति मन्दोक्तमपास्तम् । उच्यते इति । कविभिः कृतामस्यादि श्लोकोपयोगास्य व्याप्तिरिद
त एव सामर्थ्यं किं इति एतत् सर्पिः पिबत्विति अस्य देहहरणासङ्गतिः । किं च तत्सा
मर्थ्यादृष्टत्वरूपे एतत्स्वप्रश्नि कल्पनातोऽलक्षणापूर्वकं तथा स्वपर्वाधकोऽनेवावि
तावाधकत्वमनाताल घुत्वात् । सर्पिष्कीडकाण्वस्यापीपमेव गतिर्थुक्ताकस्या ।

पिवाधाकत्मनेनत्वाधवात॰ अत्रसपाऽवपेक्षापामनेनवपेक्षापामित्यसा
१६३ 163 रितिसिद्धशास्त्रवाधकत्ववाच्यमितिगौरवंस्यएमेवस्यवंचवपेक्षापानिसा
पेक्षेतिपरमत॰तमपक्षमेवतदव्यनपुनव्यापातिअत्रसंतत्वमित्याहिएतेनेदु
दुपधीमिपः साहचर्यात्तीपापंचमीबहीतद्धिनातिङ॰तावपवमित्रौगत्वेनप
दाऽमृतरसांग्रहणापकर्षणाव्यवस्थितविभाषपानानित्यसंगइतिमानेमाज्ञि
तदुनुरोधिनीतिध्वनितंततोमदुक्तपक्षसैववलवत्वान्नाप्यत्वोक्तेतिभावः॰ए
वेनमतेलोकसामानाधिकरणापव्याहतिःसमामिति अर्धांगीकारे॰तदुक्तसामा रा॰ः
नाधिकरण्यापांगीकारेपरीतिःसानेतिभावःएतंद्रूपेति॰अत्रसपक्षेत्यातित्विसार १६३

मचरितार्थद्वसंभेतेसर्पः·अतएवतत्रनपावनारितः·मलहकेतापीदमेवश।
मितिध्वनयन्नाहतत्रध्वनयन्नितिः·मद्गुक्तार्थंतन्मवमलोकार्धंगीकारवह्नि
रहेतोस्तगर्धंगीकारइत्यतीवसोक्तिः·सफलेतिभावः·एतेनसंभवसज्जपक्षातिष
धंवैयधिकरणमेवहेतुहेतोर्मकंपुंकेनमलोकंसामानाधिकरण्य·सर्पिष्क
रोतीत्यत्रवैकल्पिकपक्षत्वापत्तिश्चलसाधकपक्षसाहहरोऽनेकान्तसपक्षाप
तेः·अपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षत्वानद्दैरेहोघात·।कंचद्विसंसारितमसर्पिष्करो
तीत्यसाहहरोनतस्मैवाचेश्चत्वानुमानात्मकमव्याप्यभेदेनविकल्पासिध्यातद
संगतिः·सोऽपिच·किंचतत्रानेनपक्षत्वेसश्चत्वककारिष्कसर्पिकोऽडकेसाहित्वइ।

१६४
164

क्कि विरोधः। किं च रागः पद्मत्वस्य सर्पिष्याशामिश्रदाहरणासंगतिरनेनैव नास्ति स
हेरिति खंडनं तत्त्वहृद्याख्यके रूडित्वाम प्रत्न पक्षे भेवासिद्धेऽपधायहशांनिसंप
द्रुडुपधस्तत्त्वाभापतेन काविभिरित्याहोनहोपः रामेरित्याहेतत द्भावादिनिम
त्तोक्तत्रापकं वैप्यधिकरणेप नान्वयऽसंगतं सादित्याशंक्यानमेनेदूतिपोगावि
भागात्तत्सिद्धिरितिचद्वंश्च केच सामानाधिकरणांपवाचनिकं नमापसिद्धवाना
धः नष्यावचनस्याभाव्याद्भवभावात्तंनासः उक्तलक्षविरोधेन नाप्रवमत्तक।
स्यापितस्यबाधत्वात् स्वरूपपाश्रमज्ञप्रतिषेधोच्छेदापत्तेः नचपंसोनेतिभाष्य। रामः
विरोधः स्वरूपतापत्तिपक्षेऽहापात पक्षांतरेत्वापिकानेषधानुवादः कस्मादिष्ठ १६४

मातुष्पुत्रग्रहणाविशेषेप्येकशेषं तु काकापेयं· प्रधानत्वे वै पविकरणोपमेव च्छा
प्यति· ननु निबंधं अतएव परमसर्पिः कुण्डिकेत्यादि संगच्छत इति वै पवि
करणोपमेव रमणीयमिति रत्नाकरोक्तं च मन्दलोके समानाधिकरणोपमेव
युक्तमिति साधयितुं प्रख्यमस्तीति तस्यापेन यत्किंचिन्नमेरोक्तं चापास्तम्· आ
धेरीकोक्तरीत्या द्वेषाभावात्· द्वितीये ऽप्यारत्नाद्वैयधिकरण्यात्रे· रामरूसादावका
रोपधत्वात्· श्रिपचत्वाद्रूसाद्वैतत्वेन वनच्छपाकरूसादौ तन्नापत्तेश्च· रूप
वरूसेव ऽपधाग्रहणास्यांवाडितत्वाच्च· योगविभागस्याश्रमाणिकत्वाच्च· ता
पान्नपेयपत्ताप्रकसंगतेश्च· तन्नीपेषुकेत्तरत्वात्· नोपऽनुवादसेवासेव्याविरु

द्वित्वेन कर्तुमशक्यत्वादिदमेव ध्वनयितुं वस्पतिन्न्वलमितीति शेषाः धं· निरपेक्ष
१६५ 165 ति· ननु नपदांतेति निषेधेनैव सिद्धिः नचाविधिरिह ध्यासद्वित्वेपन्तह ध्याऽसि
द्वित्वमेवेतिवाच्यं· द्विर्वचनादिसाहचर्येणातपेवांगीकारात्· अत एव वेनस्या।
नित्यत्वरूलवश्रामिमाशंक्य सप्तमीसमासेन समाहितं भाष्ये· नचैवं तत्र श्रामिः पर
पदस्याजादेशत्वाभावात्· सोपपदाद्दचेः क्विपि गतिकारकेमाहिनाश्राकृसब
मेत्तेः समासादितिवाच्यं तस्यानित्यत्वेन सर्वत्रैव न समासेतत्साने· अत एव गोचेसा
दिसिद्धिः· अन्नमपानन्नवड़ः आपत्तिः स ऐव· उत्तरपदत्वेच समप्नसन्तुश्राग्ज्जरीसाऽश्रा राम:
मिः· अपत्तरनित्यत्वमानाभावः· किंतु बहुलग्रहणात्कारकांशकाचिन्नसर्वत्रै १६५

नापिसमासःपष्ठ्यासाहितस्यधनक्रीतेत्याहाविति ब्रूषेतपापिगोचेस्याव
र्वंपदेदूस्यसपदत्वयोगपरतापान्न्यावश्यकत्वेनाच्चतस्मान्निर्निष्पत्तस्यहैकन
पदांतस्यक्रमाघ्यमपिन्मत्वमाननमतस्माप्तादीत्रितेनराजदुस्मादिसंप्रहः ननु
ज्ञापकस्यकुधोःपरतइतिविशेषानपेक्षत्वापितस्यावाचक्छानिकत्वतस्यदोष
इतिकस्यानिषेधोऽतस्मात्तेनेक्तिः अपंचमूलीपद्वंपाचितपदस्यवितोऽर्थः
वस्तुतः सऽक्रपुक्त्यामापासद्वात्वादेऽतिदेशांतराणांवातिप्रक्तानात्रिपाधं
प्रहात्रिवोधनापनपदांतेमत्रद्विवचनाहिग्रहणावतः नस्कत्वमीक्षीदपेगा
मारिनानपदमेवस्फुटीभविष्यति इंस्ठवाचनिकमेव पागविभागस्तुभाष्ये

१६६
166

नद्दश्यपेतेऽग्न्यतस्य एवमिद्दकोंडेवातिकल्पनारब्धनलोपइतिसूत्रं च सूत्रकृता मान्ये
क्तिसुकेयोस्तुभानुसारगीतिसाधिंसमएवेतिबोध्यंतत्र ध्वनपन्नोदेतिपायइति
अग्रमप्यातिबोध्यमिस्तचितमितिहिक्कुः पञ्चकस्कादिष्ठभ्याजुष्यत्रग्रहरांज्ञापक
मेकोदेशनिमित्तास्त्वप्रतिबंधस्येतिभाष्योक्तं ज्ञापकं सलोकपसंसाधकंम्
नु. प्रारएकोदेशस्यपरादिवत्वेनग्रहणात्अन्नपसंबधित्वेनविसर्गस्यपत्वाप्राप्त
तद्दसंगातःसपैव-त्तुपेतत्रत्रसपइतिभाष्यपाठात्पसंसानधावेनन्नसपा।
त्वेनलब्धंसमस्तापनिष्पत्वात्सेतिकृतस्करादेशेनतडंत्वेहातेऽवशिष्टस्यसु रामः
त्रसपसंज्ञापिलुप्तइतिभावइतिकेपटोकंतुचिंत्यं- तन्नंनिधोतपात्वापतस्मिन् १६६

लभेऽवशिष्टस्य वृत्तस्य पत्वानपायात्न्त्रस्य प्यापातिरित्यपि नस्यात वो ग्रहणं नै
न्यानर्थकमापद्येत तस्मादेकादेशस्य परादिवत्त्वेन ग्रहणाड्डरट्स्यस्यस्त्रस्य पत्वे
ऽवर्ममिति रत्नाकरः पद्यपि न लोकपक्षएवोक्तभाष्यसंमतस्तथापि पक्षेसकसं
पोगसंज्ञापक्षवट्फलः वैयधिकरण्यापक्षस्तत्करीसान्त्रावश्यकएवेतिरंऽीव
तद्रूभयपमण्डकामितिध्वनयन्नाहासिद्धोनेति· लक्षणापक्षसामानाधिकरण्येपी
सर्वः होषः घत्वापत्तिः ऽवेद्गुतिऽत्वेदृसर्वः पदागमाद्यंतन्मापेनेतिभावः सत
भतपेतिरात्सस्यतिसन्नोपसतीतिशेषः नेदाषदति· विसर्गस्यस्थस्यपावपवप
वत्वान्नवत्वापत्तिरिसर्वः· तत्रातिकर्तव्यद्गुतिशेषः ऽपातसेससाक्तिफलमाहस

१६७ वैसर्वेति॰ इत्यस्यैकवचनेन समुदायस्यापस्यानितास्यचिन्तानन्दाहासिरास्येति॰
167 एतदेवेति॰ अस्यैकारीयमानतः संगतिः स्यादेव॰ इतीति॰ अवैप्यतानां प्रत्यवादप्र
र्थामिति भावः॰॰ नन्वत्र द्राब्भेस्याकृतासपिं त्वाप अन्यपाविसर्जनीयोरात्वस्येसत्र
तदेवप्यवत्तदूषोवेसर्वसंभवेनश्रूपमाणाविसर्जनीयेस्याकृतीयमानतदनवप
वल्वोलापापोनश्वलुनस्याविसर्जनीयलाच्छभाष्यमसंगतमेवातस्माह तुप्य
तेऽइति॰ अन्त्यपाविसर्जनीयत्वेनेति॰ तस्यानिकाविसर्जनीयस्येनेसर्पः पाविसर्ज
नीयः अन्त्यपसेव॰ ससैव॰ एवंचलुप्यतेत्र पुत्रपोरात्वस्येत्तिपाटेकवाक्यतानभव रामः
तीतिभावः ज्ञापनेनेति एवं चमत्रुखज्ञाप्यामिदमेवप्रत्याभावस्यार्थिकत्वात्ज्ञापना १६७

हिंसासार्पिकबोधनादित्यर्थः स्वचितः एवंचोसितसप्तसपतपातस्संबंधिभेदा
भावेनामत्रपत्वाभावः स्वस्मिन्नचारिताथ्येचपुकमेवेतिभावः पणाम्भुतार्थेसा
गफलमाहातएवेतिऽक्तांर्पांगीकारादेवेत्यर्थः एकाकुत्तेरेतिकमेधारपःम्र
धीनामिति स्यानिवंलंठनःम्रावसाशात्मीपत्वात् म्रंसेएकाचूलसस्वनः
सत्वेपुनरपहत्वसाध्यास्त्रीपत्वात्ससहृपेपिवर्णासमनुद्दापपोः स्यानिल्वेननह
धर्मत्वाच्चेतिभावः प्रसज्यपातिषेधोपितेसम्प्रसक्तद्दिसाहप्रसपेपति वैपधि
रांपसम्पेपिंठतेपांकंम्रमपानतरवैपर्क्वसमएमेव इसर्वहति इतिसंबेकेद
शार्थहत्यर्थः एवंचैवकारोगामत्तस्पननतहत्ववाहांतर्गतेननतेचेडुपधसाति

१६८
168

वैपयिकरणापानंतरंतथाक्त्वाम्नलोकसामानाधिकरणाप्याह त्रिः॥ अगतो
निकाविभिःकृतामसाधासिध्येमर्थः॥ अनिमानयांत॥ लक्षणारूपपरैकेहाप
स्पोक्तवावानपेहाषतोलघुभनससहहेननतपान्वेपेनश्सिध्याऽगतेरभा
वेनतच्चपसहंनमधैवेसहावि॥ अपिः पर्युदाससमस्ताप्रकःतेनवाक्यभेद
दिकनएवंवेषतहाहरडमतीवेसुक्तिःसफलेतिभावः॥ लक्षणापीति॥ नद
न्वपफलसकष्पमपसंग्रहातअसंमतात्रनिषेधोऽनुचितःमम्मेतेतत्क्रीता
वाकभेदावापसानप्यारशेनिषड्वृश्नमतेइतिभावः॥ असंगतमेवस्यादितितप्या राम:
वोक्तएवस्याद्यापइतिभावः॥ दृशपतिंखडपातिअनेनेति॥ अतीवातकपनेने १६८

सर्पःऽकेति लक्षणापा सामानाधिकरण्यमेतत्सर्पः स्वचितवानिति । पद्यपि ध्व
नितापेक्षपोक्तं प्रबलं । तथापि स्वरूपव्याक्षिपेव पराक्षिपेति मापेनामहीपलि
रवत्वांशं कांतरेणाविछिवतत्पोक्तास्वीपमतं ध्वानितवानित्प्रिसर्पः स्वनपा
केहेषगणापत्निसलहाराभिति सर्पस्याः कप वस्त्रचुरटूतिऽकः सन्नेदपा
दिभाष्याहावसकनन्योल्लेखानत्वमितिभावः दातिषत्वेति इतिक्रामषत्वे सर्पः
कः प्रभृतिं पवसपरतोऽदितिशब्दसंबधिभिन्नस्यविसर्गस्य णाऽन्तरा स्वेपोऽ
मस्यवसहीततदर्पः कस्याविषुवेत्यस्येवेतिभावः तस्यालनुत्कमिति । एवं स्मत
पाण्फत्वस्यपुक्तमिति सर्पः सोऽप्यर्थोऽत्र संबधातेषत्वतत्कारिणि स्वत्र भाष्ये दू

घा

१६९ 169 न्तिशेष इति भावः मलोपाविति कौमुदीत्वित्सर्थः तस्य फलमेतिपत्वाभावरूपफ
लमेतत्सर्थः छांदसत्वादितिलक्ष्मसमसघटितमछांदसत्वादित्सर्थः सिद्धला
दिति शेषः इदंवेणः षड्सस्यानुवृत्तिमभिप्रेत्य वस्तुतस्तैव नक स्यादिषुषे
त्पंततरनुवृत्ताव प्रयोऽनुवृत्तो मानाभावादित्साहुः छरसीति म्वेसषाबीति
तन्निवृत्तसातेन सत्वमात्रविधानेनेष्टसिद्धेः षत्वापत्सभावाच्चेत्सर्थः तथा चन
ज्ञापकोपयोग इति भावः इणितितर्पस्तुपं च मंत्रमेवाप्यतेत्मन एवापुहोतोस
सत्र कृष्ण लतामिरगः षड् इतिभाष्यं संगच्छते कः करादित्सत्रे सकारादेशः । रामः
तिप्रतीकमुपादाय पत्वस्याप्युपलक्षणमेतत्ततपाचादित्विति पत्रेषस्ता । १६९

हरहन्तोपि॰ किंच भवन्मते पसाप्तसिद्धनयेराः षड्धीतेत्राप्तवाररगापनस्मा
वशपकत्वस्य च समस्सत्वतः सत्वेनैकार्थशब्दात्वानिमित्तकत्वाभावात्संध्यत
पक्षेवारंगादुष्करामित्तित्वाभेरतिहरहन्तोप्येवं॰ दर्शितिः॰ लोकादाविवतित्भा
वः॰ साहचर्यसंबंधसत्ति॰ एकस्मिन्नकार्यप्रसिद्धपरस्परसापेक्षत्वसंबंधस
र्थः॰ नियामकत्वाभित्युगपदेवोभयोस्तत्रतेननान्योन्याश्रयइतिभावः॰ तदु
क्तंहरिणा॰ संयोगोविप्रयोगश्चसाहचर्यंविरोधिता॰ अर्थः॰ प्रकरणंलिंगंश
ब्दस्यान्यस्यसन्निधिः॰ सामर्थ्यमौचितीदेशः॰ कालोव्यक्तिः॰ स्वरादयः॰ शब्दार्थ
स्यानवच्छेदेविशेषस्मृतिहेतवइति एतेसंयोगादयोनानार्थशब्देषुशब्दार्थ

१७०

170

स्यानवच्छेदेसंदेहेतत्प्रकरणाहाराविशेषस्मृतिहेतवोवानिर्णायहेतव
इत्यर्थःऽपास्यतानामनेकेषामेकतरमात्राप्येतासुपानिर्णायद्वारातन्मात्रा
प्येविषपकात्वपवाधजनकाद्दत्तिभावःतेषामर्थालस्याणाचामन्त्रस्य
निनैवातनात्विसर्थः ॥ एषासज्जेतद्विरादीनांहस्तपचारद्दीति ॥ अत्रनिपता
र्थकः ॥ कर्मप्रवचनीयइत्यर्थः ॥ तथाहृवर्जेनैवाति ॥ अत्रवर्जेनैवाति ॥ लक्षणा
द्यावित्यर्थः ॥ अनर्थकस्यापितससत्वाद्वितीयकोटिप्रदर्शनायैवमुक्तं
म् ॥ अस्यचकर्मप्रवचनीयसंज्ञात्वपः ॥ अपशब्दइति ॥ अपेतिशब्दइस रामः
र्थः ॥ अर्थः ॥ अपोजनं ॥ हत्वेतनसजातीयानांमहापत्वलाभेप्यकोशोबरात्र १७०

वाधादाह सदृशानामेवेति। दृष्टान्तेऽपि संगतम् एवं वैवं सतीति भावः। नन्वेव
मप्यसङ्कमभेदांतमित्यापादनिरतन्त्राह परिभाषापामिति। प्रकृतानि
ति। सदृशयोरेव ग्राह्यतासहचडरादृर्थे नास्तीति भावः। नन्वेवमपि मेल
साहचर्यपदेहयोरेव न तत्संगतिरेव तत्स्मात् क्रमसंबंधार्थकत्वादित्यत्राह सदृ
ति। नन्वेवं रामलक्ष्मणाविमौ हो साचर्यसत्वेऽपि सादृश्याभावादभिधानिप
मनेन स्यादित्यत्राह सदृशयोरेव मेहेति। तयोरेवेति। सदृशार्थयोः शब्दयोरेव
सर्पः वो हतो पततस्तेपाल्पतिदंडेन सहप्रयोगः स तत्संगोऽतोऽत्रापि तदेव गृ
न्लिपामकामिसर्पः स्रिगितितदर्थस्त्वन्यत्र एवात्रकाधिकाव्यारव्यावसरेपंच

१७१ 171

म्यपाङ्परिभिरिति साहचर्येण ङस्यात्वं तेहेल्लाराज्ञाहिभिः वर्जनार्थीपसाह
चर्यात्तेरर्थस्यैव परैः कर्मप्रवचनीयस्य ग्रहणमिति वाक्यमिति तत्स्य
त्तिपरेस्मल्लोकेहल्लोः संभवेपि सङ्घातात्म्यु सातिमात्रेऽस्मारमस्त्राभिः
स्वचाऽनन्त्रोहमनिपदोकेति न्नवपवशाऽस्यत्वेनास्यैसालाशास्याक
त्वादीति भावः भाष्येति नकृतमत्रापनेपीति सत्वभाष्यमर्थः न्नत्रचनेऽरा
देश्योऽन्त्येवाअभ्युमतिपक्षस्यैवेति अत एवकं सम्ग्रहणासफलमिति भावः ऊने
ऽपसाधकोऽतरमाहातरएवेति आदिनाचनेऽभ्यवाशाहिम समेन्नहः एनेनम रामः
लोकेनिसमपदानिचेमान्तितामातिचतुःपंचाशात्समन्त्रापिपवत्वापत्तेः नोरर्थै १७१

पधिकरणापंगीकारेऽत्र कस्कोदेराकृतिगणात्वात्बत्वमितिहंस्युक्तमपास्तं द्र
ष्टव्यं इतीति॰ वपेक्षायां जातावर्थान्ते ति परमम्भले व्याख्यादर्शानुसारेण॰ तन्म
नेऽव्यपेक्षापाते नासिद्धे॰ सिद्धान्तव्याख्याने तदृष्टाभिरेवाततन्त्रविकल्प एव॰
इदं पक्षद्वयेऽपि बाधं॰ नवा शाल्व लानिति॰ न्यपपाठस्तादृशान्वपतात्पर्यमाहक
इसंवरूपमिसर्ग॰ इदुदुपधेति सत्वेस्पष्टीकृतमेतत् केन वृष॰ साहेतीतिपतीकं
धत्वानत्वपमाविकाराद्रष्टकात्पाविग्रहेणैनेत्वमितिप्रतीपेत॰ नदपके।
हेत्वसगतेरेतेन नतस्त्रतीकं धत्वाऽपमाविकारदृतितुनोकं॰ तेनडीपत्र संगा
दितिरत्नाकराक्तमपास्तमनतव्याहाबेनात॰ परमम्भले कुशातिविशाप्यवाध

१७२
172

कस्मान्नाभिहिताबेतत्र्यपोमेसर्पः कुशाशब्दाजप्याविवक्षापांतेनङीष्यविधेरा
तिभावः एवं च विशेषणाद्वतीकेध त्वाविशेषणात्तिपादेनकृतमितिफलितं ।
कुशेति धत्वात तप्यावकाचेप एवमाक्रिरतरवोक्तावग्रहसगाविशीतिध्वनापठ
मितिबोध्यं । स्फटीति एतेन व्यर्थापंगं पदूसपात्मद्वितिविसर्गसंधिः संगच्छ
ते इतित्र्यमप्य [illegible] अपि निषेधापमातस्संगतिः सर्वैर्बोत्तिभावः न साम्यतिर
त्केलमप्रपेमम लेसहेनफकः वस्तुत स्तेवनलावनानमानाभावान्त्व
फलाभावान्न्वेतासापेनेहत्वंतरं तत्रैवाहासात । आत निषेधात् । इति वार्त्तिक रामः
स्यप्रसपोशतान्त्रेषधेसर्पः पक्कलावात्त्व कृपकल्पनातः कृपकल्पना १७२

र्गंत्वाघवात् एवं च शंकोऽस्मित्तिरेवनेति भावः ननु फलाभावादावपि मानसत्वा
द्यतिरिक्तत्वे स्यादतन्माहपात्विति· ज्ञापकाभिति· तद्दृत्तिकारादिभिरक्रामा
त्तिशेषः· तदुपपादयति अमप्येस्याहि किंतेनेसेनेन· अमपा· तमरिभाबा
नंगीकारे· ह्रस्यैवाति· अमप्यानैवाविधानस्यावश्यकत्वेन ज्ञापकता
संगतिरेवस्यादिति भावः· अन्नकल्पनापांमूलमाहात एवेति· अन्नातिरिक्त
त्वादेवसर्व्वः· अन्नसारत्वानेमहणावेतस्यानिमित्तत्वापातः· नचतत्स्तेवमूलं
त्वइक्रूपरिभावपापूर्वंशब्देऽनापन्नेरितिप्रमाण्यानत्वेहेतुस्तनपुक्रः· ऽक्रीत
सदृध्वनपन्नाह फलाभावादिति· ननु केवलमन्नशब्दार्थपष्ठ्यादिवारणातम्

१७३
173

त्वमतस्मात्सत्त्वेनेति॰ इति भावः॥ इतिस्तोचितामत्त्विमाहनन्विस्माविना॰ केवलत्वं
देहविशेषणं॰ तत्र॰ तपोरिसर्पं॰ आवश्यकमितितप्यावचरितार्थतादिति भा
वः॥ अपाघाराविति कृतादिपदबहुव्रीहिणा तेन अपथावद्स्यंदेहः तेन अपि
षकृत्तः॰ आधवष्ठ अंगीति सत्त्वात्कस्य अपसावादेश्मापपदस्यग्रहणं॰ तेवो
पात्तेषोर्विशेषणात्वमत्रच्छत्रकमेणाविशेष्यत्वमिति अपकोऽपकरः।
आपकरणास्यापकरणामिमाहिसिद्धिः सेमाव्रिपमत्रावेमत्रान्तवैपरीत
मितिभावः॰ विशेष्यविशेषणेति॰ अत्रवत्रस्यविशेषणात्वमपात्रस्याविशेष्य राम:
त्वमित्यत्सर्गः॰ अत्रहशीतहाणीतिकपोर्वसामः प्रत्ययविधावितिनिषेधसे १७३

तन्मात्रतात्पर्यकत्वं न स्वार्थ इति भावः। समप्राद्यमिति। तथा च समानेतरद्वै
तिभावः। अविधाविलासोदरिति पाठः। तात्पर्यग्राहकेति समत्राभेदेनान्वेति। इतिके
चित्तु वस्तुतस्तु रूपादीनामिति पाठेऽपवेद्दः प्रमाणानामिति वहुभेदान्वये संभ
वान्नमानिति रितिवोध्यं स्वादिनाम लोकप्रहणावतेसमसंग्रहः। विशेष्यत्वेद
ति। तत्सैव विशेषकत्वेन यथा समानापि सिद्धत्वादिति भावः एतेन विशेष्यविशेषणभा
भावपोपि भेदत्वादेवासंभवो ज्ञापकानपेक्षत्वेन त्वदुक्तिरैवेष्यर्थ्यमपूर्वाबोधा
ति समत्वमात्रस्येति लाघवं वेद्यातिमेदोक्तमपास्तं सत्त्वाशापवर्गाने मात्वस्यैकैरपू
क्तत्वाच्चतस्य। विशेष्यविशेषणाभावस्य। एतावतापि फलत्वमपूर्वार्थस्य नत

१७४
174

मुपपादयतिनचास्याम्मिति॰ अपदेशिवद्भावोप्रातिपदिकेनेत्यत्रेत्यर्थः॰ मात्रा
कंटोपमनुद्दुराति॰ नचैवमिति॰ ज्ञापकपरोत॰ येनाविधिरितिसूत्रस्यांकसमाना
कारभावेत्यर्थः॰ इदंचैकपर्णानिर्दिष्टानामितिमापावल्लंबेनांकः॰ एकपर्ण
निर्दिष्टानामेकदेशापीतिमापान्यपरोत्वाहिकति॰ नैवैवः समर्थोपदिदंसेत्रे एव
एकदेशेऽनुपन्नेषेधर्त्वोकमापितिनदर्पकपाभावावलीकारोदेवसमर्थः
तेदेपर्णोमितिसूत्रेवैपर्णामित्यर्थः॰ एतेनासंख्येदेशितविशेषणासामर्थ्यादि
त्येततत्प्रत्येत्यसिद्धावपकलोपेननसानेतपातमध्येऽकारोतान्तलफलपोः
सत्वेनावरपकत्वातएवचकोत्यनादिष्टिमसमएवतिभावः॰ खंडनकहापत्तुंकः। रामः
१७४

दोषं खड्ग पतिः दिवाकर इति॰ चन्द्रार्धं॰ इति भाव इति सर्वं च तामरसविंबं नृपतं मूलं
पोषपतिपेन तिमंताधीति॰ सत्वांता छकू दशाताड्ः नौनादिमादि सत्वेस्य सर्वः स
र्वत्र तस्य चेतसा दिनैव सिद्धा इति भावः॰ स्पष्टमेवोक्तं॰ अतएव विधन्मत्रे तेषामभावा
दिति भावः॰ सप्तलोका॰ सप्तलोकैकरूपरिमाणेषाः स्वसमासमग्रैर्द्रागाद्ययोजनावसरो
न्याहाराद्दृग्गोण्डेषु सत्वंतत्तद्विधोपारमणेणोष्ठिकानिस्त्वच्छकूप्रतिषेधाच्छूटम
त्काविधोप्रतिषेधः प्रतिषेधस्मायामिति भाष्य ऽस्माध्वनिताच ततैकपेटसम
सत्काचेसर्वः स्रेतननतपाः सामान्यविषयत्वस्य सीरवे नान्यमतत्वेनोक्त्वेनत
द्भिन्नापात्रकाशाक्तिरिति मूलं चिसामिति खंडन छृदाणुकृतमपासम्ः एवं च

१७५
175

मूलेकेपटहरवनेतिनाश्चिबोधकं॰ एतेनाज्ञानाचबीजंतुपारमगोडच्छिकंगो
डच्छिकमित्याद्याविष्णुसपानापत्तिः॰ अत्राहहरिगोडछेत्समपर्येदासततपात्रम
पविधिविषयत्वात्समअन्नतिषेधमाश्रित्यनिषेधकत्वकल्पनेतुस्फुटमेव
गौरवमित्तिवदंनोनामाः॰ श्रासामनुरोधेनेतिध्वनितं॰ उक्तभाष्यादिविरोधाप
त्तेस्तराद्दाहिगिति॰ नन्वेपेः सत्वेनाहिर्थ्यपोऽतत्राहाहिनेति॰ एवंचरूपोःफ
लरूपभक्तेरप्यपिसतुपरमसजूरित्यादिसमस्त्वापकइतिभावः॰ नसाहिति॰ उ
णपत्तिस्तत्तऽन्नरथ्यपाविरोधापनेरितिभावः॰ ननुरागानुकरणपक्षेरांतत्वस राम:
प्रतिपदेहाकृत्वनशाधीपास्थितत्वाद्वातिकोकानामेवयहरागास्मान्नामेवामिस १७५

पीतस्तुश्रागवन्तां किंचानुकार्यप्रसिद्धिरतस्माह कृतनृत्येति तं त्वेराकृत
नृत्यपोक्तपरानुकरणमित्यर्थः एवं च कृतनृत्यावस्थान्वेषणालाक्षणिकत्वा
विशेषात्तद्रूपोऽग्रहणीशास्त्राभ्यां सामान्यविशेषाल्लेखनविधानिपितृकरणे
नंरं तावन्मात्रान्वेषणेन शास्त्रान्वेषणाभावेन परिभाषानवकाशात्तद्वाशादे
वार्थैरिति भावः लक्षणावशात्संपन्नं तानुकरणमिति परमार्थः एतेनोपदीका
कृद्वनरोगात्केहोषोऽमतद्वतरणाकथ्याख्यानावनरोगात्केहोषइति पुक्तं चे
नाहत्याहिनापक्षद्वयसमर्थनं चिंत्यमिति खण्डनकृद्गलाकरोक्तं तत्वार्थास्तु वि
कल्पान्निति तत्वाविरोध इति मे हृदयं चापारमतः तोपइति पत्वासिद्धेति भावः

१७६ 176

एकेतिलौकिकेनेसर्वः-भोःशाब्दत्वादितिनिसर्गेतस्यानिमित्तत्वेनोलेखादितिभा
वः एतेनतस्यतत्वेपिसोतानुक्तनभोः-शब्दाभावेननत्द्रनापस्मापपाश्चतमत्नसंग
ताभेत्वकाव्याख्यानानौचित्यमितिमदोक्तमपास्तम-संगतत्वस्यलोस्यकापभावा
द्ये-संगतत्वस्यस्त्रेऽनिमित्तत्वाच्च-अभिधानेइतिस्वावश्यकत्वात्त्वाकिंपमा
णाइतिशेषः-तस्मानभिधानेपिभोराजन्नद्रत्याहीनामुपलभ्यमानत्वाद्दोषता
द्वपैस्यमत्तद्दनभिधानेपिमानाभावादितिभावः-अपर्वस्यचरोरिति-अशब्द
पूर्वेशब्दपोर्बहुव्रीहिःसमानाधिकरणेनद्वविशेषणांतत्सर्वस्यरोश्मसर्वः- रामः
एवचमत्नेरोरितस्यप्रागपिसंबंधःसूचितः-एतेनलोलेसपरिभाषपांऽसमसातिव १७६

हंतोरत्नाकरहंडिप्रभृतपश्चिमसमाएवतिस्मचितं॰अत्रतुअंतस्मात्इतित
त्सरूपकपचेनतपरिभाषासंचारइतिभावः॰अत्रपक्षेमत्लोकवाकामेहंगोरखा
ध्रौरवांतरमाहात्म्यपक्षेइति॰कृतरूत्वानुकरणपक्षेइत्सर्पः॰षष्ठ्यइति॰नेतः॰पर
साइतिशेषः॰अन्यथाअपर्वांतहंहेए कपद्याकचित्सामानाधिकरणपनकवि
हेपधिकरणेनान्यपानलभेतेतिभावः॰तथाचपद्वचतुष्पंफलितं॰सोत्वइति॰ए
वेचसोत्रलक्षणत्वेपिवाकामेदोऽतिरिच्यतेहतिभावः॰परमत्लोकप।
क्षेतुअत्रशब्दोनेनहंद्वेएर्वशब्देनबहुव्रीहिरितिनेहंद्वोषद्वपासमितिवाच्यं॰प
थाश्रुतेमत्लाघवंसंगतिः॰ध्वनपितंअत्रवधेयपदस्मचिन्तनर्पप्रपश्चपरीक्षा।

१७७
177

द्विः॰ तत्र द्वद्दद्दीतस्व॰ ग्रकौलीति॰ भोगमोगाद्यमत्र लिमपः॰ वेधमर्यं॰ क्रमलाश्रप
रांनत्वनन्निधाविति सामान्योक्त्याकपाभिहे वैषम्य मत न्याहानालिति॰ न्यां
लंशे स्यान्निसंबंधे स्याक्रार्थे द्वपसच यप्यात्वशपकत्वं ततपात नैवप्रति पात्स्तिं॰
नन्तुसिजेलापविशिष्टाश्रपराव धेत्वापितथैमतदेशेहष्टां तेन वैषम्याभावोऽत
न्याहतत्रेति॰ देवाः संतीत्यत्र॰ ग्रंथे वेषमाहिः॰ उलेभमिति॰ तथ्याचतन्याहशपमाकिं
चित्करमितिभावः अहतत्रेहराभेस्याद्वेपद्वत्वतएकदेशेति न्यायेन सर्वेसर्व
पदेहितन्यायेन स्यानिनदृवादेशस्याप्यर्थवत्वमिति तन्यायप्नाप्तं मर्पे॰ क्रमतएव
स्यान्यर्थाभिधानसमर्थस्येवादेशोतेति हृषिमधिसादितन्त्र हर्षोवोधद्वति

रामः
१७७

चानागमकानांसागमकानामादेशाद्वीतिसिद्धं जक्षेस्सडोरित्यादौतुकल्पनंचसं
गच्छते॰ अतएवडारौसश्चसिद्धंएवंचात्रस्थानिनोऽप्यवलोपिलोपस्याभावरूप
त्वाद्हनर्यकेलेनतत्कल्पनंपक्षमेव॰ अतएवदीर्घोहोनिहाषेमादौहलङ्या
दिलोपनेरेफः॰ अतएवतेपास्तिङन्तत्वस्यवंतत्वपोसत्वपक्षेऽपुदत्वस्यवानत्वपक्षे
तेनाश्मपरोशब्दरोरस्कनवेधाःपंपाटूलाहिमदृद्वामिषिक्ततल्लेप्यपष्पंवचकंशा।
कुत्वेनविसर्गानिषाडंतत्वादेस्तस्यपक्षेणात्वादेर्वाऽनिदेशसंभवेनात्वाषि
त्वोछेदइतिवाच्यम्॰ अत्रभावरूपादेशेनतत्तोवैलक्षण्यात्॰ अतएवऽतत्वस्यात्र
सत्त्वापत्तेर्नानिमित्तत्वपुपजीव्यत्वाच्चतस्यामादेशभावाभावेनाद्व्वाति।

देशेनरागात्वभानन्त्वासिद्धेः न्त्व मन्त्रतुस्यानिनामर्थ्येवतामुल्लेखेनैवनिर्वाहेत
प्यास्यामादेशभावकत्वेनेमानाभावेनराक्तः केचलाहाविवतन्त्वासिद्धेः का
पेशब्देननिमित्तरूपकार्यस्येवग्रहणाच्च· न्त्वशास्त्रविधेयत्वेनहलेनत्वा
देरनतिदेशाच्च· सर्वधनतावतापिविशेषणानपाऽलाभ्यपणात्वमनिर्वाध
त्वाच्च· लिहडहेदूसाहावपिलोकमापेननिर्वाहः सोत्रसार्टत्वमस्यानिता
वेध्येत्कलाच्च।पतुंनेदः पचेतीत्यादेस्यानललकारवत्तिवसपत्वस्पनद्देहे
लेभापमाकोंतद्वीतनस्यातः मड पंतदूसादेशचवनमेपतद्वारिनार्थ्यातः स्या
निवत्वेनहत्वाधत्वापत्तेरितिव्याख्येपमनोरमादिमकलंग्मपविरोधश्चेति

नेन्नात्तदपिविकारपाठेनैवपत्रसपत्नसिध्यातदनुपपोगातत्नपामत्नग्रेण्यान्
पलभाद्धाजततवंडनागेवास्पापपोगाद्धेतिहिकूथास्त्रीपमापारेवापीपचन्न
लनन्निमाहाव्वपेदृशिवहृचेनेनांतरंगत्वादंसारेशेस्पानिवेत्वेनपरसेमेपदस्मा
हिमोलापेपएकेदेशातिन्मापेनात्करीसावापिल्वादनांगेत्वनथ्यापनिमितकेत्वा
नातरांत्वादहातेलोपास्याकूश्रोमाऊसपृंचमीसमासाश्रपणाहात्वधिकाराद्ध
नेतिभाषाहिंसगतिःतन्नसकेपदस्तुविंमएवतिसएमधोनेःसोत्रेमेवस्पाभि
तावेछदकत्वानिसत्रेमेवेनश्रोतस्पनेतन्मनव्याहत्रिंनतुतेताऽधिकसेतिनता
हिरोधःन्मतएवमापितिकदृसाहावपिछत्वाहिलाभन्मारेशेसुलमदृत्तिनभाष

१७९ विरोधः॥ नचैवमपि हल्ङ्याब्भ्यस्त्वेदीर्घादित्यस्य ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ इति वार्त्तिक
179 स्य वैयर्थ्यं गौरीमात्मनभिधानपरो वा तासंगतिश्च तद्वाग्ध्य विरोधश्चेति वाच्यम्
स्त्रीप्रत्ययत्वस्य समानुबंधकानिष्टत्वेन पराहित्वेलेन सवर्णदीर्घानिष्टस्यापत्वस
ह्रस्वैकाल्भ्यात्॥ अत एवोगादाइ न्महृणमिति वार्त्तिके क्तिः स्त्रिपामिति ग्रहणस
विहितानामप्रहणमिति भाष्या क्लिश्च संगच्छते॥ नचैवमप्यतिखट्वाद्यपेन वत्स्यात्म
पमाकारत्वेस्थानिवद्भावेनात्संचेमालाभ्यामादिविरोधः स्यादिति वाच्यम् वचः परे
तिस्थानिवद्भावाशपकत्वेनादोषादिति सर्वमनवद्यम्॥ सर्वेषु वेदामिति॥ तत्र राम:
त्वस्यापदं वर्पर्यमन्तत्राभावात् नन्वेवमपि क्तिन्नं हृदः एपपः स॥ किंपुनः कारणास्म १७९

परस्वोद्धिपतेनपुनरयंप्रसक्तस्तत्रसंप्रसक्तवेतिकस्तत्रविशेषः विसर्जनीये
कृतेनभविष्यतिइहापिताहिविसर्जनीयेकृतेनभविष्यतिरुक्षंद्वःस्विमाहोस्वा
निवङ्गावाम्नाभोति· ननेचेहापिस्यानिवङ्गावाम्नाभोतिप्रसक्तवेतिकस्तत्रनलिव
धौस्यानिवङ्गावः·अत्रपापमलिविधिःसातथाकमशत्प्रहणानवकंकवा८शकं·अत्र
लिविधिस्ताहिभविष्यति· कण्पमिदमस्मिरोरीतितत्त०स्वरवसानेयोर्विसर्जनीयः
रुद्रूसेवतेनोरोःसुपविसर्जनीयरुद्रूसेव· उक्तार्थंतहितहिंतत्कर्तव्यंहलिस
वेषांचाथिहलिपवास्यानरुद्रहमाभूःनप्रसवपतेरथमसुपःप्रसवकरोतीसकृत्·
पाहितत्रत्पार्णानेप्रस्ताहिपलविधौविशिष्ट्रहलोस्यपरोगानाविशेषणाच्छंद्वः

१८०
180

स्विमसेताह स्मत्तेत्यत्र सविस्तरं विशेषप्रतिपादनं भाष्याक्रमसंगतं स्यात्.
नचैवात्र रार्प्यंत्तंहीत्यादिभाष्यसेके हेश्युक्तित्वात्सर्वं तथैवास्तामिति वाच्यं. तत्र
विरुद्धभाष्यान्तरोपन्यासेन तावन्नाप्यनिर्वाहशाचतावद्दंशतत्पालकत्वेनापि सर्व
त्रैत्वकत्वेन मानाभावात्. एतेनैकार्थे मानाभावः. नचोक्तभाष्यमाननस्यापाश
पकत्वादिस्सल्कोक्तभाष्यसलिख्यास्मादनत्विधाविस्तस्स्यामत्वाभिप्रतादेश
नस्यानिवद्दिसर्वोऽभिमतः एवं चाविशेषापपत्तिः।इन्नुतत्रापिपरदस्तनुवर्तते
तदासामंपरत्वत्रार्थपचतीत्यादौ दोषसद्भावान्नंहीत्यनेनारुचिः सूचिता. एवं चा
नत्विधाविति न लोकसामान्यमेवसाधु एवं चाशपदमिहार्थमपि किं चातरंग

राम:
१८०

परिभाषपायत्वं स्यात् । इदानीमस्या परनिमित्तत्वात् । अनंतराः संयोग इत्यादि

निर्देशाद्यारोपाद्धनन्तरार्थमेवतत् । एवं चार्थद्वयकथनमफलमिति विशेषक्रमयास्य

म । भिन्न्याविरुद्धत्वाच्च । विशेषसमुद्धकरीत्यैवोक्तम् । स्यामस्यहाभासादेशप

हासंबंधेनत्वद्रुक्कार्यस्यालाभाच्च । त्वद्रुक्के दोषाभावेनारूढभावाच्च । सामान्येनोक्तेर्

नोरमायामेवव्यवहितत्वाच्च । त्रैयादिके तदद्वयत्वेनैव । अर्थद्वयसाफल्यस्य चायुक्तत्वा

च्चेति दिक् । भाष्यरीत्यैव समाधत्ते नन्वेति । देवाः संतीत्यतो वैलक्षण्यमाह । ननु ली

लि । ननु तस्य नियामकत्वेन निर्देशमात्रतात्पर्यकत्वमतआह नियमेति । त्वत्स्व

के । एवं नयपक्षांतरमाह नित्रः । खंडनकृद्युक्तदोषमुद्धरन्नपि भाष्यरीतिमाह

१८१
(8)

प्रत्याख्यानि इत्युत्सार्थमिति हन्ति सर्वं बाधितेमतद्दृश्यमित्यर्थः ॥ एवं बधेपामनि
म्नोक्तावधेपदस्य चितमेतावद्वधेपमित्यर्थः ॥ अनेनस्य चितासिद्धान्तस्य
वक्ष्यमाणस्त्वनपदमेवस्फुटी भविष्यति ॥ सत्त्व बुद्धासा पादकारीति ॥ ननु
मनुवंशोऽस्मिन्नन्यसस्य बंधत्रयाणां नरस्य सं बुद्धो नानर्थक इति निबध्या
दृश्यतिवाक्यअवसानिव चनाच्चानिर्दिश्यमानेति भावेनावसादिसर्वकस
वान्निकस्याभावेकथंतत्कार्यसिद्धिरित्यत आह ॥ सादनाद्दीति ॥ ननु तथापि ।
त्वितकार्यासिद्धिरित्यत आह निपातानामपीति ॥ संबोधनेति संबोधनावमत्ये
कवचनात्तत्त्वेनेत्यर्थः ॥ एवं च नासमर्थत्वोक्तिविरोध इति भावः ॥ ननु तथापि

रा॰क॰
१८१

त्वलाघवसिद्धिरत आह भवदादीति । भवदादियोगे इत्येवमर्थः । तेषामपरिग
णनादिति भावः । आदिनात्रभवदादिसंग्रहः । साधारणानामिति । सर्व
लिङ्गसर्ववचनाविषयनिपातानामित्यर्थः । वार्त्तिके कानामेवाङ्गीकारे इ
ति भावः । हरिहरयोर्द्विवचनेनात एवाभवच्छेदेनान्वयात्स्वपासंभवाद
सिद्धिः स्पष्टैवेति तदुपपादयन्नाह भो विवक्षितेति । विवक्षितायामिति । तथा च वार्त्तिके उभ
लाग्रहणाद्गसामानाधिकरण्यात् उभे तेन दृश्यत इति भावः । ननु तथापि
स्वारसिकतासादिवन्ङीपः भाग्भागमात्राप्रसिद्धिरत आह ङीप इति । ननु संबुद्धावि
मवस्य विशेषेणानपेक्षकवर्णात्मकधानेजायते तथावर्णादृपस्य वधानेपिसा

इतस्त्वाह भवतद्वृत्तिवत्तपस्म वृक्कृतं शेऽपिताकोऽसत्वेनतद्विशेषणात्वेऽवि
सात अत एवपेन्नेति समाधिरव्वनादत्तद्वृत्तिभावः अभावेनैवेतिपाठः सुः
पाडितिदृतोपिद्वृडुपधेसत्वं समूलमसंगतमितिबोध्यं· वार्तिकपक्षेऽन्तर
मेष्वासंगतेराह निपातनमात्रेवेति· अपि· भोः शब्दः तत्त्वमारामाहानएवेतिन
सतन्तत्वार्थकत्वादेवेसर्थः· ननु शब्दनएव विभक्तिप्रतिरूपकत्वेन भाव्या
धुपपत्ताकथमितः समानार्थत्वलाभोऽतस्त्वाह विभक्तंतेति· अर्थतस्त्वा
ति· विनिगमनाविरहातद्वृत्तिभावः अतएवास्मिमानिसादेशे सन्नाकर्तृत्वे
नैवधनबोधादस्मिकर्णांचिदर्थतः सामभित्तत्तीनस्साव्यपेथप्रामाराणाकः

पाठ इति मतः श्रुत्वमाण्यं कैपचादिकं संगच्छते तत्रदाहान्यत्रेति॰ ननु तत्प्यापि वा
न्तिकसिद्धिनित्तहुमात तदभावेन तदसंगतिरेवा तस्माह किंचअतीतिसमञ्चिस
धोतकतापस इतिभावः॰ अन्यचेरितत्वलादिसिद्धिलक्षैकैवेतिभावः वात्तिक
सफलत्वपमेवेतिमत्वातदन्यपासिध्यातत्वंवङनैतैः कृतामितितावदेवानत्वा
लिखितं॰ मूलकृतामिश्रेतपाशेषाऽक्राद्रूसपर्वदोषाद्वारमात्रेणातःतीपदेष
श्रीकधारणेनसदोषाविनाश्रपांसनध्येएवगलितइतितात्पर्यं॰ नन्वपम
पिदोषः श्रागुह्वतोऽतस्मोहदंषीतिः सेपावनश्रणमिति॰ श्रातिपादकार्णनिन्सेत
गांसंबोधनेचसेनेनवीतिभावः॰ सांमतितामितिसेत्रेसमणअमेतनः सिद्धिरा

१८३
183

ति॰ फलमित्यस्यानुषंगो न त्विदं चेत्यस्येति भावः॰ निपातयोरिति॰ भगोह
रिहराविभावर्षमावश्यकयोरिति भावः॰ नु नास्य चितं तेन तस्यैवेतीसन्नु
पदं स्फुटीभवित्यपि॰ मानाभावेनेति भगवत्वादि प्रकारे गौवत्ततो वाधादि
ति भावः॰ नयोर्नैतावन्मात्रं फलं किं त्वसहायीसहाहरणाभोजनादि भगोइत्या
दि॰ ग्रामिसंगीकारे॰ धनेन भगोइति॰ एषु पर्वाणि सर्पः॰ मत्वर्थसत्रापाधन
सकरणत्वेनान्वयइति भावः॰ नौ॰ निपातेन ग्रामाणिकाविति भोज्यादिस
वकोशेऽनुक्तत्वादिति भावः॰ एतेन तत्प्यात्रकाशकस्ति द्वांतोक्तिरप्रकोति
सूचितं अत्रमसंप्रमानमाहातस्यैवेति॰ द्वयोस्सानिभो॰ शब्दघाटतानेकत्रेपाग

राम॰
१८३

सेसर्पः॰ एवेनतद्दूषितव्याहृतिः॰ दूरेणोक्तमिति॰ नत्वब्युपान्येते शब्दाद्
सक्तामितिभावः॰ ब्रह्मादिनामभोगगेर्हतादिसंग्रहः॰ नोहितिप्रकाशोक्तमिस
र्वः॰ ब्रह्म एवत्याहिति॰ एवं चकर्मणांविद्वद्यानत्याल भतेरहितिप्रकाशोपुक्तेद
तिरवंडनकृहावुक्तमितिभावः॰ ननुसत्त्वकरणासमर्पवात्तिककरणावसेत्व
नोभपात्नुवाहसेवासंभाविनत्वेनाशंकासमाधिम्नापुक्तोऽनन्माहवाणिके
ति॰ शंकव्याहिलात्कुलराशब्दस्यासिद्धेः॰ तथा चैकदेशान्नमसावार्तिकाना
मपूर्वेत्वाभाववोधनहारातत्साधव्येपोगणासाधकत्वंसत्त्वकलैनवशापितमि
तिभावः॰ महाव्याहितिग्रहणाभावेकिं बन्तएपदीवाचकमन्त्रकतिकषस्पंत

सम्यग्ग्रहणाभावेन मरुद्वत्त्वनारिकामिति श्रुतकरणंतमहावाक्येतेरिति संदेहस्यत
१८४ 184 यानिह नैतदवर्ण्य सत्तदनिमित्त्वेगमपतितदाहैवेवानिमित्वादिति। तथाह
रत्नकोशे सर्पः नतु सम्यक्त्वेन प्रकारद्वयाश्रयणात देवनेयतत्त्वाहविना
षित वार्त्तिके इति। तद्व्याख्यानावसरे इदं सर्पः पुनरेवं न कृतत्र वर्ण्यवद्रू
रापरिभाषयाऽतिवास्तः स्वपंसमाहितत्वेन न चैवमितिद्राकायाएवात्र
स्माने। अतएवसाहचर्याश्रयणं निष्फलं। साहचर्यपरोऽवेष साधनेत्वन
तिप्रसंगात्माकृतद्दापादनासंगनिरितितत्रैति ध्वनमपिंतेव्याचष्टे तेन चे राम:
तिः साहचर्यपरो सर्पः अर्थवत्त्वचद्रूपो रेवमाडोपनन्तपोरुक्तिर्मेलद्वति १८४

भावः नन्वेवं तत्पैवेष सिंद्धाविपर्यं निष्फलेसतत्माहार्थवदिति ॥ क्तनए
वव्याचेष्टेऽनर्थकानामिति । नन्वेवं फलकेतपमेवकृतोनोक्तासाकिमिसु
क्ताऽतन्माहसांतीति । प्रसिधेतिगौरामुख्यमापेनेतिभावः भोशब्दादीना
मेवेति एतेन प्रभोरस्लाघकदेशाभावः तिः तथ्याचोकारांतानुकरणपक्षावा
पकोपृग्रपरृ इतितत्सहेसाख्यपोत्किरूपितैवेतिभावः नन्वेवं सिद्धांतानिशेपोऽ
तेआहहोनेत्यमितिरांतानामेवेति । नक्षराणां वशसंपन्नांतावस्थानामिसर्थः ए
वेचलाक्षराणिकलाविशेषाङ्गभंयोग्रहणांप्रभोरिस्लाघकदेशसत्वनर्थकत्वा
न्न । एवेनसंतोकारांतपक्षोपायोगः इति । माण्यएवेतिनतसोवः स्वेनेनोकारांता

१८५ 185 नुकरणे शास्त्रबाधे मानाभावाल्लाघवाच्च संधिरेव माप इति सूचितं । भाष्यस्व
रसत्वं नीति एवं चागमाभावाकम्भेद सोत्र प्रगीतकृत्स्वीकारः एते नोक्तदोषद्वय
मिथ्याकारेतानुकरणाप्रसत्त्वसमीचीन इति रत्नाकरोक्तमपास्तमिति भावः
अमपदार्थसंबंधोत्तरं वत्तिपदार्थप्रकर्षविवक्षायामेव साधुत्वं धनपितमाहल
घुतरेति । शिरवीथ्यमत् इति वदुपपत्तिर्बोध्या । भाष्य इति सेवाक्तमाकृ हरदत्ता
दयदुत्ता हिनाथकाशकदादिसंग्रहः पत्त्वकारक स्मामरत्नाकरादयः ।
अनभिधाने मानाभावात् तल्लोपे हृष्णपतिः अशिदलीति वा व्याप रस रामः
वकेऽपतीसारो नेदोष इति भाष्यविरोधाच्च । नपदांतादिति भाष्यस्यामतात्पर्य १८५

कत्वाच्च ॥ तस्मादहंकारात्तु हस्तात्तल्लोपोभवत्येव ॥ मल्लहकतापाहरित्यनेनयमेवा
शाच ॥ सच्चेतेतितन्न ॥ हरहन्ताशपानवबोधात् ॥ तदृध्वनपन्ननमिधानादिति
तदुक्तेरपमाहंकारिति ॥ अनवगतेरिति ॥ अनुपूर्वीज्ञानस्यासक्तिविधपाशा
द्वबोधहेतुत्वेनतत्त्वाच्चारोपानतदर्थबोधस्यलोकेऽदृष्टत्वादिति सर्वं ॥ शास्त्र
स्यानिष्टजनकत्वादितिभावः ॥ पूर्वग्रन्थविरोधंपरिहरति एवंचेति अन्त्रेत्याक
रीत्यात्लोपाभावेचेत्यर्थः ॥ तत एव ॥ अनवगतेरेव ॥ भाष्यविरोधंनिराचष्टे भाष्य
मपीति ॥ दृहंचप्रयोगसत्वमस्त्रपेत्य ॥ वस्तुतस्तद्वनमार्गसत्वादिति साहनपदाता
इति ॥ श्रुतिमाहितेमतदधस्तात् ॥ अनंतरसूत्रेदपमनिहजपश्याहहहठ इति ॥

१८६
186

इष्टव्यमितीति· शक्तिमेवाकृष्टहृदिति साधयितुं शमादोक्तिविषयं· उभयोरपीत्यादि
शकाशात्मनुवादस्याप्यसिद्धान्ततोध्वनयितुमाहत्वदवलंबेनेति· एवं च भाष्य
विरोधे इष्टापत्त्यावष्टम्भोपजीव्यविरोधस्तत्र दुष्परिहर इति भावः· ननु वामनेन
तयोक्तावपि शक्तिपाकृष्टशक्तेत्वेन मननेष्टमतस्त्वाह किंचेति त्वत्वाभिमिति· न
ह्येष्टस्तु सर्वावलंबनतद्धष्ठः स्यात्वेनेति सत्त्वभाष्यविरोधः प्रागविभागस्यागमशा
स्त्रानिमत्वस्य चाप्रामाण्यापत्तेश्चेति· ननूक्तरशास्त्रस्य सत्वेन कथमभावोऽतस्त्वा
हाहार्थाभावेति· शास्त्रप्रामाण्यापादिति भावः· बाधकालिके च्छ्राजमत्वान्तस्याह
पिंबेतोकेवेतलक्ष्यारोपणस्तोहेतोरेवावेष्टसिद्धंगीकारात्मनोरप्यसिद्धिः· इति

राम: १८६

भावइति॰ वस्तुतोविहितशब्दयोगेपंचम्याएकत्वेनद्वष्ट्वेनवशंकेवाप
काएवंचानंतरइत्यध्याहृत्यतयोरनंतरइतिव्याख्यानमेवोचितं॰ गोरोतनन्त्व
मट्टाघत्वाभावेनहलव्याहिलोपसद्भावोरत्वात॰ अतएवातोचिवोधकंनद्द
पमुक्तंमूलेइतिवोध्यं॰ पाहमिति॰ यरमेतिशेषः॰ एवंत्रूपसिति॰ अवस्येत्यस
पिवोध्यं॰ नयोहेति॰ तथाचातएवदेत्याहिमूलालंगतिरितिभावः॰ सोपमिति॰ अस
प्याशनधातोरन्प्रमितिवद्बाहुवचाहिसेनेनप्रकृतिभावापत्तिरितिभावः॰ आ
तिशारेवनेति॰ नचेसापमागाहितस्यतत्रपाठेप्यस्यापाणत्वत्राभावाव्वकथमेत
दितिवाच्यंतथाभाष्टत्वश्रातिशायरवोक्तितिशब्देनासमंसग्रहातपठनीयत्वाद्दारदे

षड्रतासापातः न्मनस एव ग्रातिशारषानुरोधेनास्मात्रापहन्निरितिमन्लेऽन्तरत्रस
श्त्वादितिमानेोक्तिः संगछते· पतपहखंडनक्रहंआदपःसाहमाजन्मेत्सादि
सिध्यर्थमवधारणापरतपाग्रारषानेसास्मान्मरमित्पादेोस्तेनापानापत्तिः वङ्गल
ग्रहणानुहमाडुपपादनेनतुसाहमाजन्मसाधेवनपोपपावतांकिमवधारणेनेति·
तन्नघटस्मभावदर्शनेनलक्षणानांकाचित्कत्वकल्पनापाःकाप्पदृष्टत्वात्·
लोकेलोपेसत्येवपाद्दःपरोलोपोनामेत्रेसेवनिपतशास्त्रार्थनिपमस्पावश्प
कत्वाद्धेतिमानाः तस्माचामनुरोधेन· चतुर्विधंवाङ्गलकमिसभिप्रक्रोतपावा
ङ्गलकस्पलेतपार्थांगीकारात· पाहस्पदिविधस्पापत्रग्रहणानाविशेषाच्च·

निपतनशास्त्रार्थत्वस्यापि सम्मतत्वात्सिद्धं अतः इत्यत्र न यत्नांतरमेवं चेति लङ्लङ्ग्रहणे नो
क्तप्रयोगसाधनेऽपि सर्वथा तात्पर्यमित्यत्रान्वयः अपिरवधारणासमर्थत्वात्पकः सि
द्धेरिति लोपाभावसिद्धेरित्यर्थः तात्पर्यमिति अत एवेत्सादिवदतो मूलकृतः ए
वंचतत्पापरमसमूलं ग्रन्थाचानन्तसारेणात्र तस्य वाह्यचिसमुचकस्तु ः २५ कोऽवधा
रणान्विती तितात्पर्यमः इति स्वादिसंधिः इति श्रीमत्पायगुण्डोपाख्यमहादेवसून
वैद्यनाथकृते भावप्रकाशे लघुशब्देन्दुशेखरव्याख्याने पंचसंधिप्रकरणं परिपूर्णम्
॥ ॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥मूले तद्धितांतत्सेति कड्ग्रहणात्तिलिङाद्यवधात
रितिनिषेधवाक्यस्थनेः परत्वात् हंतरंगत्वाच्चिसत्वाद्वाद् एकोऽलोप सम्प्रधार्यमनववा

१८८ 188 धार्थ्यंनचलिहाक्षिक्विसन्वयवन्नसंज्ञापाएकेरशेतिन्मापेनतत्रसैलम्भमितिवा
चमम्: फलाभावेनतन्नैवाप्रसंगेः परत्वादंतरंगत्वान्नित्यत्वाच्चाएकलोपसत्रा
कृश्वहत्तेभ्य: च्चरतएषकतद्धितग्रहणानिपमार्थ्यमितिभाष्यतद्धितग्रहणमत्रानि
पमार्थ्यंहल्दग्रहणात्तुवतिविहार्थ्यंमिद्धिशिदितित्त्वत्वधानारानिबधवृसंग
इमनैवकेपटइतिमाम्ना: परेठम: लमुपलभ्यणापणाद्देशल्वइकरेतेष्टसिध्यात्
स्यापिबर्थ्यत्वात्: इरिपानिमादेः पक्षद्वपेसिंद्धातेसिद्धावप्यत्रमतेलक्ष्पानरोधे
नतत्रैवात्रापिपपेयोद्देशसैवाश्रयणात्: एतेनकापिकालेहोषडूसपास्तम्: तद्धि राम:
तांशेपितपात्वापत्तेभ्य: म्नारोपितवश्शस्त्वार्थ्यवंलेठाक्विवूलोपफलोपचसमं: पर १८८

त्वादिक्रमपि द्रष्टव्यम्· अधातुग्रहणाच्छसारव्यानेन यौगपद्यासंभवाभावात्· त्रिध
पितृहंसंभवसैवबीजत्वात्· संक्रान्तत्वनिमित्तकत्वेन तत्समानेतरंगत्वाच्च· संज्ञाप
स्याप्यपवादलक्षणान्तरेणानिमित्तं विहन्यते तेन तदनित्यमित्यनापेनाधातुग्रह
णाच्छसारव्यानेनवानित्यत्वाच्च· आकडाराधिकारीयत्वाभावेन यौगपद्यासंभवा
भावेन चैत्वादिसमभवत्यौतदपवदते· अजतएवाश्वसपदइति सूत्र जे· इह कस्मान्न
भवति कांडे कुडोदइति कृत्तद्धितग्रहणानियमार्थं भविष्यतीति भाष्ये संगच्छते· धातोः
श्च समर्थात् स्वच चेत् कृत्तद्धितान्तसेवेतिनियमेनाष्यत्ययपदं श्च सावकाशो नाधातुग्रहणा
च्छसारव्यानमपि ध्वनितं· तद्धितस्य वाधाद्वा त्वशोऽसंबंध· कं हतमत्समपेत्रितिन कोपि

१८९ 189 दोषइतितदाकूतं।एवंचभाष्यकृतावृत्तकेपदटिंमतएव।किंचकदङ्ग्रहणसामर्थ्यविध्य
र्थत्वेमध्येपवादन्यायेनाधातोरित्यस्यैवप्रवृत्तिप्रसङ्ग।स्यान्नप्रत्ययांतस्यैवतद्धितांत
स्यैवेतिनियमस्यतथाचपाचककारकोहितत्वानापत्तिः।अथ्यानंतरेतिपेननेति
चन्यायप्रसरणाद्धिवैपरीत्यापमाल्वइकार्यक्षतिरेव।नचपरत्वात्तस्यापिबाधः।नि
षेधाम्मबलीयस्त्वइतिन्यायविरोधात्।अथ्यबाधसामान्यचिंतायांपरेणा।नहिस
मासनियमस्यापिबाधापत्ताम्।तत्केनापदंशनिमित्ताहावनिष्टापत्तिः।सत्येव।सद्धं
तेत्वधातुत्वप्रत्ययपदाभावेनकृत्तद्धितेतिसंज्ञासूत्रस्यनियमार्थत्वेपिपरत्वात्स राम:
मासनियमेनतत्रवारणमितितत्त्वं।एवंसर्वमितिमाहुः।तदेतद्ध्वनयितुंकृदन्तेशब्देप १८९

स्यमलं हठपति · न चास्मीति · अहिनात्र धुनेस्याहि संग्रहः · चरितार्थमिति · अत्र स
हापत्तेपायपदे शिवह्नवेननतहि तां मत्वा ततदेना पपुद्दासेऽफलत्वेनात दंता।
विधावपि केवलस्यारोग्र्यपवत्वोद्गतिभावः कार्यकालेवेदं पक्षांतरैरपीतिमा
येनपप्योहे शसमाधत्ते अत्र असीति · अत्र नोति सवल्गर्थमिति भावः एकदेशे
ति · स्यानिवह्नावोपलक्षणानेतत · अर्धमूनाविकारेणानदपवे नवेति न हीम
र्थः एतत्त्रशास्तार्थपवत्वं · त्रमपमात्रस्यकेवलपक्षगम्· एवमग्रेपि · पवप्यका
वीभावेनेसापुत्र्कमर्थपवत्वमलकृतऽन्नरसत्वेऽभिमतंतपूर्वानारंग्रपसंहर्मोतु
रोधात् · कोत्सुमेतत्पासपकडकैम्म · अत्र नगुणपहासवन्नलंपतत्सर्वमिष्ट · धातु

१९० 190

भ्रमपयोरहहनवतिसेऽधीतेपावकइमादौहिविधार्यवेत्वस्मदर्शनात्तस्मात्तएवा
र्यवत्मतेऽर्यवत्वमर्वगत्ववतेइतिकौस्तुभेपितामहचरणाइतिमामोक्तिः संग
छते॰ एवंचभ्रमस्यपर्युदासोपपत्तावपिनचैतत्लतद्धितमात्रस्यसाद्दिवाच्येन
चैतन्यस्यप्रमात्रसेत्ताछुक्तिरप्युक्तावत्यापिकर्हाहिदर्शतेभ्रमस्यपद्यापितयाली
तिवैषम्येराग्रहम॰लसस्तामेनप्रहतिरुचितेतिभ्रमस्यपर्युदासांगीकारस्तैव
येवेतिध्वनापतंतत्पोक्तिः स्फटीभविष्यतिचैतादृस्त्वातात्त्विमादिनाभावाभावा
दितिः अर्थवतोदृत्तीयाभावादितिभावः अन्त्रमान्याः सप्रयावित्तितद्धितांतमात्रस्या रामः
प्रयोगेणाप्रशस्तार्थवत्वाभावाद्धाकुदप्सदधिपइत्यादौतद्धितांतत्वाभ्यात्तिपरि १९०

कत्वंनेति॰ तस्माच्चासमनुरोधेनईदृशार्थवत्त्वस्यसमुच्चयेकृतौकृत्तद्धितांतेकार्य
संभवेनानिष्पन्नैःकृदादीनामर्थवत्त्वाव्यभिचारात्तद्विशेषणसामर्थ्यादस्य
सासंभवेनकृदादिसमुदायार्थापेक्षयातेहतबोधस्यप्रशस्त्यपारमार्थिकवाक्या
र्थस्यसमासत्वेनतत्राशास्त्रेनमहरोगाप्यत्रतत्त्वस्यसंभवाच्चवाग्दृषदमिति
समाहारेद्वन्द्वप्रयोगसत्त्वेनतत्सोपगवादितद्धितत्वाच्चकात्यायनकसन्तस्याविशिष्टत्वा
च्च॰ नेदेतत्तत्त्वनपितद्धितमम्यव्याप्त्यावश्येत॰ एकार्थीभावश्चेति॰ तस्मान्नरसिंहेवेति॰ श्ला
घ्यार्थकम्नत्वबलादितिभावः॰ तद्धितान्तत्वेति॰ समासान्तानामलौकिकप्र
क्रियावाक्यावयवत्वमितिसिद्धान्तेनविशिष्टस्यतद्धितान्तत्वंतद्वाक्यस्यसमास

१९१ 191 संज्ञपातग्रहरोगाननरवपटजनस्यग्रहरागात्सनासत्वंचक्रतएवपंचेतस्यनावि
स्यस्यवाएवंभागत्वेपंग्रेताहशव्रस्यपाभावेपिनसमासानिपमव्यावर्त्यतापंचनावि
स्यस्यतत्वेत्वेग्रतत्सत्वाद्यावर्त्यकुक्षिप्रवेशएवननचटचोनिरर्थकतपाकप
मर्थवड्भपहेतकतन्मज्ञापतितिरितिवाच्यंतस्यानर्थकेपितत्रकृतेस्तत्वेनसमा
सत्वात्तस्यतादशार्थवदवपवत्वेननतंहतस्यापितत्वेनग्रहरागात्ःलोकेतद्धितं।
विनाऽग्रयोगरागातन्मात्रातहर्थाश्रतीसावाकानहस्यतस्यतत्रारोपावश्यकत्वा
द्याततएववहुगोमत्केसाहाबंसंतस्यापिकोतेचश्रातिपदिकत्वं॰म्रसंतस्यापिका
नोसमासोतानाचारोपितश्वकतस्यैनार्थवत्वभाष्येप्युक्तंम्नतएवचनत्वएकाप्या रामः १९१

भावव्यवहारः न तु समर्थपरिभाषालम्भः तेषां वस्तुतो ऽनर्थकत्वपातादिद्योतस्तुबं
तान्तद्धितद्वृत्तिमापन्नेतिसिद्धं तेनापदविधित्वात् एवं प्राचकडुमादावपितत्
द्वाभ्यां प्राप्ता रापस्य कृतिप्रत्ययार्थ्ययोरभेदा ममात्रान्वयित्वेन न तद्व्यवहारो न तु तेष
तिदिकु नश्यातीति नान्वेशपतिः ठञेते सापसर्गे नतपाटितादिगारिमश्राभेः
भ्रात्रावंसरव्याभावेन न स्तु बन्धोस्मश्चित्वाहे ञोदातत्वसिद्धाफिदूस्वराप्रवृत्तेश्च
प्रकृतिप्रत्ययविभागश्चेद्येवतस्य वृत्तेश्चेतिचेन्न अत्रापवतइतितापकसंग
तहस्वस्तुपृथानतत्वान् एवम् समासमूरतेनाधान्तरातिप्राप्तिपदिकेकसमास
श्वेसवकार्यंतिपक्तिश्राब्दाहारमस्तुपः प्रकारेणाश्रमाहारः तेत्वादिनातिपत्ति

१९२
192

वंतं च विहायेत्यर्थः पद्म इति वा इति पदिकं समासश्चेत्सेवास्तु पद्मोऽविभक्तिर
धातुः श्वातिपादिकं कृत्स्नमासश्चेत्सेवास्तु पद्मोऽविभक्तिश्वातिपदिकं समासश्चे
त्सेवास्त्वितस्यासे किंचाघयोः स्त्रस्तासस्तिन्यायेनसिद्धः प्रकारेण तद्धापत्तेः श्याप्र
न्यापाश्चपरोक्यः प्रकारेण तद्धापत्तेश्च । एवं च टाबादिकं वेत्तानांतत्रास्या
त द्वितस्त्रीप्रत्ययपेऽग्र्यस्त्रणां कार्ये टापप्लाशब्दाहारम्भकयः प्रकारेण प्रस्याहारे
णात्तोवृद्ग्रहणं वा कार्यमिति गौरवं न च लिंगविशिष्टपरिभाषया सिद्धेर्न स्त्री
प्रत्ययो गद्गतिवाच्यं राजरवद्वाराजकुमारीत्यादयं प्रत्ययस्यावयपकत्वात । सर्वं चेद
मेघटीकापोपादित्वरीकोकरीतासनुडापस्याजिवंतत्वात्स्यातिपदिकत्वात ॥

राम:
१९२

द्विरित्युच्यते तर्हि तद्धितग्रहणमेव कार्यं न स्त्रीप्रत्ययग्रहणमिति बोध्यम्
एतेनार्थवदिति सूत्रात् प्रातिपदिके समासश्चेत्येवास्त्विति प्रत्याख्यानं नेदं प्रयोजनं सर्वेतद
न्तादेशग्राग्रहिशीपाविभक्तं तेऽआम्याप्तेस्य। सर्वपक्षेऽप्यार्थमप्यवद्ग्रहणाव
श्यकं तपातवत्तु त्यान्न नतापातात्व पवाप्यन्यर्थवद्ग्रहणेनानन्ततादोषाभावे
नतद्धितग्रहणेनानर्थकतद्भ्यामावद्दोषराग्राचात्पपक्षानिर्दुष्टत्वमत स्मात्तत्पा
प्यपाराणानीयत्वापत्तिरितिदिक्॥ पतञ्जलिदाहिपारिभाषिकपंचत्वहनिमल्वमपंच
त्वं। नमर्थवत्सूत्रातिपदिकमित्येवकार्यंन्नन्यत्सर्वं सङ्गतजमितिमहल्लाघवं। नंच
पंचनावप्रिपद्गलाद्दोषं पंचनावेत्यन्त्रहन्निमल्वात्संज्ञापनिः। माशस्त्रार्थकमत

१९३ 193 पारुकार्याभावानंतर्गतत्वहेतोरेवतत्तत्प्रहरणात्·स्वस्यव्याप्यव्याप्यत्वासेपितस्याः द
वीरत्वात्·तत्रतदंशस्यहेतुत्रिसत्वेनार्थवत्वात्·पचतुकौत्पादेहेतावृद्धितहेतुत्रिसत्वा
त्मत्वरूपास्वभुत्पन्नावपिस्वमेरितितल्लुकानस्मृतिः नचैवमेधतनकेइत्यादेरहस्वो
नपुंसकइतिह्रस्वापत्तिः स्थगमधिकरणेचेमनेनतदभावस्यज्ञापनात्·प
द्वास्थपाधात्वित्यत्रोक्तस्यग्रहणेनैवसिद्धेधातुग्रहणेनधात्वर्थविशेषकहेतो
तदभावज्ञापनात्·नचपचतिकल्पमित्यादेरसंज्ञानापत्तिःज्ञापकसजाती
यतपाधात्वधिकारीयस्तस्यापितेधात्वर्थविशेषकत्वेनेवतदभावस्यविव राम:
क्षितत्वात्·कल्पवादिस्तुनधात्वधिकारीयइतिनतत्राव्याप्तिः नचभोक्तेपाक १९३

इत्यत्र धात्वर्थविकारीपक्षस्यपोऽस्तीतिचेन्न किं ततः प्रत्ययार्थस्य विशेष्यत्वेन धा
त्वर्थविशेष्यत्वाभावात् · अत्र प्रत्याहारेऽन्वयं विनिरहितानेपातादीनां सख्यान
स्यादिति चेन्न व्युत्पत्तिपक्षेऽत्रापि प्रकृत्यादिकल्पनया हन्निसत्वात् · एवं चाव्यु
त्पत्तिपक्षो नस्वीकार्यः · जातिव्यक्तिपक्षवल्लक्ष्यानुरोधादेव स्यावाऽऽश्रयणीय·
नन्वेवं विभक्तिसपनाहिसादावपि हन्तिसत्वात् तत्रापत्तिरिति चेन्न · इति पदसमभि
व्याहारे हन्तिप्रयुक्तकार्याभावबोधनात् · भाष्याकन्तुकत्वेनात्रात्रामारांपत्तुन·
ऽपपदप्रतिपत्त्यर्थमुपपाद्य इति न्यायेन लाघवानन्तकं सेवप्रमाणत्वादिति मं
होकेतन्न · तत्र हन्तिशब्दसमभिव्याहृतादिशब्दबोधकत्वेन तत्त्वमर्थवत्वाभिमत ।

१९४ 194

सद्गुर्वचत्वात् ‑ म्नतएव कश्चाहिरूपाः पंचदृतपट्टसमभिपुक्तानां तव चोक्तिः कार्य
काले राजपुरुषाराजीपतीत्याहोसमासकाजं तैकार्याभावां तगतराजनृपकहृ
त्रिसत्वात्मातिपदिकत्वानाप्नैनोनलोपानाप नेभ्य ‑ वाच्यतीत्याहावकुत्वार्थ
कापदत्वार्थ्यकतपानः केशरसमचारितार्थ्यात् ‑ पप्याहृशेप्यकृतपरिभाषयोप
जनिष्यतिम्मोपनचाहावयतन्द्भावेनोक्तहेषाच्च नसिंहातगनिरस्तु मत्वेलएवस
शपचेरकन्निमाहाडकृवै परीतापन्नेम्भम्भकच्चाहितन्नसचारितार्थ्यान्नएवित
केरेविश्वकेत्याहौलुगपवादतयाऽमोहवीरत्वाच्च ‑ एकताहानाम्भुकृतपास्या रा॰ः
धनुसत्यापचत्तकौत्याहावेदोषाच्च म्भोत्ससर्गैकेकवचनस्याप्पिमकेसत्येव १९४

ज्ञापमानत्वाच्च॰ न्यूनस्य वृद्ध्युपसंख्यानं संगृहीतमिति टीकायामेव स्पष्टं केव
वलेतिनिषेधस्यागमकत्वापासाधुत्वार्थमोन्मार्गं कैकवचनस्यैकत्वादीनाम्
कैर्नैकर्तृस्यादिवत्स्वर्वावभक्तौनंवोत्पन्नेस्याच्चेषेधस्यालिङ्गादेर्गविस्यावत्तु
करणावश्यमभिचारितत्वान्नसाधुत्वस्य स्वतएवसत्वाच्चऽवैवत्वाच्च॰ किंचतर्ह्ये
मपिज्ञापमानस्याविरुद्धार्थ्यकाविभक्त्यपेक्षपाम्याप्यस्यानुवादकस्यापेचेत्तौकेरच
नकेरूपमोहेवद्भवदूस्यादिवद्द्विवचनाद्येरेवसमेलेनस्वदीस्यान्तुकोऽप्यमाऽ
निष्पन्ने॰ किंचसत्त्वप्रधानस्येवद्दूस्यार्थ्यप्रायःपदिकम्महर्षाणे नरमतेम्नास्म
राकुत्वमिस्यादेर्हृस्वानेतिभाष्यादूस्वानापते॰ किंचसंविभक्त्यर्थप्रधानाच्च

१९५ 195

पात्रधानेपार्थेलिंगसंख्याभ्यांयोगोऽस्तीतिभावेराप्यप्रवृत्तिकत्वंज्ञापितंयंह
तज्ञापकाःज्ञाप्यन्तेद्रूत्याहोसत्वेपिविचित्रत्वान्महर्षेःशक्तीनाममन्त्रनास्ता
त्याज्ञापकेनेदंज्ञाप्यतेनानपुंसकत्वस्यैहोलभ्यत्वाभावात्.त्रापिचसममप्यधिक
रणोवेत्यनेनातिदिष्टेत्र्यातिपदिकत्वेह्रस्वाभावोज्ञाप्यतेऽतोपदिष्टेनापः एव
तेकेद्रूसावोह्रस्वापत्तेः.नोत्सःकाडेद्रूसावेह्रस्वापत्तेः.एवंसतिनिर्देशापपम
भावेनज्ञापकत्वासंभवाच्चज्ञापकस्यसामान्यापेक्षत्वेतत्तत्पासामान्यापेक्षत्व
स्यापिसत्ववत्वेनसत्वमनेरापततएववारणासंभवेनसत्यामपीमादितंहभा
वस्यज्ञापनादितिचवक्कोंतरंग्रयाविरोधापत्तेश्च.नवाच्येनपक्कोनह्रस्वपराम

रामः
१९५

शीतः किंच सर्वसत्तोनिर्देशात्संगमभावेन तत्तत्स्वानर्प्याप्तिमित्रांशेऽस्व सामा
मापेक्षत्वं न चापांशे दूलस्य परीताहाहोऽस्वानापत्तात्सत्त्वेऽपि पर्याप्तमात्र दर्शवत्
तः स्मपि चैतन्यनतत्वमभितिलक्ष्यव्याहताशावादिसताहो धवजः सास्यामिति लक्ष्य चैतै
लेपातेसाहो रोगाख्यापामितपत्र स्वधात्वर्थनिर्देशरावृत्तिनितिवान्तिकलक्ष्यचास
काशापकेसाहो व्याकाठनुमनगामुत्लावैतेच धात्वर्थविशेषक हानित्सेनव्याप्तिपदि
कत्वानापत्त्याधातुग्रहरोगाननत्वेनतद्भावस्यव्यापनादिसमस्तदर्शवैचल्लात्सः एवतिक
समितासाहोसव्याबनापतेऽभ्यः किंच कारजोहोऽस्वर्वतस्य कृतिकत्वेन धात्वर्थविकारी
पवत्सपत्वाज्ज्ञापकात्तत्पार्थ्यत्ताभान्मात्राजामेनेस्याहिनाक्रियमाराराकत्स्वाधन

१९६
196

सिद्धेरसंबद्धत्वात् धातुग्रहणस्याचारितार्थ्येन ज्ञापकत्वासंभवाच्च । तदानर्थ-
क्यापत्तेश्च किंच तयोः सामानाधिकरणमिष्टमुत वैयधिकरणमिष्टमुत वैय-
धिकरण्येऽप्यधात्वधिकारीयस्य सर्वस्याग्रहणं स्यात् । प्रश्नादावनावः समनंतरापि
वेत्याद्युक्ताशिकेत्यादिहोपगणापत्तेः । न मध्यः । प्रत्रीयतिपचनकीत्यादौ पचति
कल्पमित्यादौ चेष्टस्य सिद्धावनिष्टाभावेऽपि चाशिकेत्यादौ व्यपदेशिवद्भावेन देश
प्रत्ययत्वस्याप्यात् । नोतः । पचतिकल्पमित्यादौ ह्यप्रत्ययत्वस्याप्यात् । प्रत्रीयतीत्या
दौ तिङ् । माद्यप्रत्ययत्वस्य कमजादिमाद्यप्रत्ययत्वस्य शब्दत्वस्योपपादनवद्दस्त्र
पि तिङ् । माद्यप्रत्ययत्वस्य कल्पवादिमाद्यप्रत्ययत्वस्यैव चत्वात् । वस्तुतः प्र रा.म.
१९६

त्रीपत्नीमाहोकाजतावस्थापांधातुसंज्ञाप्रवृत्तमात्रधात्वधिकारीपञ्चम्पां
तत्वस्यकथमपिकस्मिन्नपिमतेदुर्वचत्वादिहतिदिकृत्स्यधात्वधिकारीपे
त्यस्यापक्षर्यः॥ अधिकारोऽधिकंकार्यंधातुसंज्ञास्तृपञ्चम्यपार्थ्यानिमित्ता
मित्तिभावसंबंधः॥ तथाचज्ञापकेनसाजात्याद्धातुसंज्ञानिमित्तमतत्रस्यपा
तदूसर्वलाभेनकल्पवादेरतथात्वेनतत्रनाबाधिरातिक्रूषतहितथैवस
९वाच्यएवमुक्तिर्निर्बीजाधातुसंज्ञापामाधिकांदुर्निरूपंच॥ नचभोक्तुंपाक
इत्यत्रगेत्रपूर्वविरोधश्चधातुसंज्ञानिमित्तमस्यपाकत्वाभावात्क्त एवपच
तकिएधतकेदूसाहिसिध्यभावेनेतत्स्वपासेवपर्क्यंच॥ तदर्थमनोपापा

१९७
197

अपरोऽस्मात्तु पयोगश्च· धातुसंज्ञायां निमित्तकत्वस्य योतेइन्यर्थ्यस्तु धात्वधि
कारीपक्रमयोतेइमेतनुत्मनयानहोबगराहृषितस्येवेतिपात्कं।चेदेतत·
अपिच· अव्ययकृतोभावइस्तन्यापाकइमाहाविवतुमनावर्येवेत्वम
रापानतुभवेनचधात्वर्थानुवादकतयोतेबामसत्वभृतोभावस्यवार्यद
तिव्रकृत्यर्थामवक्रमयाथ्याभावेनत्वहाहितविवक्षयोऽस्त्वेनज्ञातिपदिक
त्वात्रामोतत्साधनापक्रमयाथ्यविशेष्यत्वेनधात्वर्थाविशेषणत्वन्दिसंस
रसंगतत्वात·उद्देश्यतारूपतादर्थ्यसमानकर्तृकत्वादिकंचसंसर्गा। रामः
त्वमामितिसहमन्यत्र· अपिच· अव्ययत्वेनाव्ययीहायसन्देहतिज्ञापका १९७

स्तवुसत्तावप्रिपत्राप्तिपहिकत्वापाव्यपत्वाद्देतुकेरएकत्वातः। किंचता
त्वाभावेमोक्षमिसाद्वैप्रिसाद्दिपित्तिस्वरानापत्तेः चाद्दिशुद्धमन्निपक्षेऽसत्ता
वपवाक्येव्यसाह्नात्कृंहनत्वेपिपरार्थ्याभिधानत्वासंभवाच्च। समर्थप
रिभाषात्मप्रत्वेनत्स्यातिसिद्धांतातः। शाचकाद्दैतुपपात्तत्वेनपाश्राग्रुके।
म्मचैतासाहित्यपचिभमाहिंरसेनतपरत्साहसाहिसमूत्रवोध्यसंज्ञानांता
हशवत्तेरभावात्तत्वानापत्तेश्च। निर्मलत्तपापटदिनीसाहविशिसममि।
व्याहारेतत्वसहष्टतपाचसर्वेष्टत्वेनचतिशब्दसमभीसाएकेरसंगता
च्च। त्वहमबोधकाभावेनबोधनाहितमसाएकत्वावश्यसतेभ्यांतवत्नापितरव

इनाभिनिवेशेननतेनेत्यनेनसूचितमर्थ्यस्वार्थमात्रावेपेति· तत्रतस्मिन्नस्त्वेवं
ते· स्वार्थमेवव्यावर्त्तमाह नत्विति· स्वदेशादिति· प्रशस्तार्थवत्त्वापत्तिरूपदो
षाभावादित्यर्थः हेत्वापत्तिरिति· तद्भावेनसंज्ञानापत्तिरित्यर्थः तद्भावेहेतुमा
हतत्रेति· शिष्यमाणांत्लुप्यमानेति स्वापादितिभावः तत्रापि· तुनक्षिप्याप·
एतेनैकार्थीभावेनेत्याहिमत्लामित्तंमत्लमनुवर्तनन्नग्रोपगवोहस्ताइत्या
दौस्वविशिष्टमेवतन्यात्वेनाव्याशापत्तेः किंचैवंसमासस्वहरांत्यर्थवाके
एकार्थ्याभावविरहेणानस्यानियमार्थत्वापोगात् किंचभोक्तुमत्कांशुक
तरःपाचकतमइत्यादौसंज्ञानापत्तेः स्वपत्नयइत्युक्ताः साक्षामेः स्वप्रश

स्मार्पवत्वेनाग्निमस्माकोमेभ्म॰ एकार्णाभावः स्मार्पिकेषुवेनिहरद्दनगंपेस
श्रामितिकेवलतद्धितस्मनाहगर्पवत्वेन संभवतीमनःपुनन्नम्रस्मापसामिर
पानधुनेस्मादीनांतत्पाविधानांसत्वात॰ श्रपश्चम्नासिद्ध इतिचेत्किंपावाकेनता
हगर्पवत्वेनासीतिभ्रमइतिचेन्नभवान्निरुक्तपाश्रस्यस्मक्तापसभवनासंव
द्वत्वापत्तेरितिचेत्तलाकरोक्रमपास्तम॰ श्रशस्तसमीपत्वेनारोपितत्वेशस्मार्प
वत्वस्पोपगावाहो स्वरहितेसत्वात्स्मसार्पवत्वस्पोत्तरसस्वीपत्वेनात्रमा
नामपतस्तत्वसग्रहेणानहसंद्रसाराविदोषाच्च॰ श्रतएवसमासग्रहणास
निपमार्पत्वापपत्तेश्मद्वारमाहीनामकत्तरीमासिद्ध श्रम॰ एकार्णीवरीसमानत्व

१९९ 199

स्य सर्वत्र संभवेनासंबद्धत्वाभावाच्चेति दिक्॥ अमुमेव ग्रंथेन। तस्मान्मध्ये नानु

मानिकवचनं कदाचनापेक्षमपाऽस्त्वेवं तत्कल्पनं शंकामिमामाह सत्रसंपेति। एतेनन

ह्यंगीकारे मानाभाव दूषकं एतेन सर्वपक्षपर्युदासे सातिग्रह हर्गालिंगमिसपिप

राक्तेः अत एवाप्तसमपः किंतु हरिश्चकोरावीसत्र सुपूसपोर्माभ्यः दिति सर्वसुखाहर

रामपि सत्रकं। सर्वपमावेऽक्वरीत्या नातिप्रसंगादिति रत्नाकरोक्तं चापास्तं।

सौत्र सातिमहर्गा सेवमानत्वात् अत्र समवेनाद्दशार्थवत्वग्रहणोन सर्वसपसमत

त्वेमाकृत्वाच्च। एतेन भाष्यादिमानाभावो ध्वनितः सचानुपदमेव स्फुटीभ

विष्यति। तत्त्वमसपाहपातिसातोरति। संख्याकर्माभावादाहोत्सर्गकोति। राम: १९९

त्वापः पक्ष्मादिसमुच्चायकः नचैवं प्रक्रान्तिकमपपोः समासापत्तिः बहुच्चाग्नि
लवैवं पर्य्यापत्तेः नटध्वनयन्त्राहानिषेधेतिपत्वेसादिः इतिभावडुतिमू॰चिता
श्चमवस्तुतत्स्वमाहिनासकृतीभविष्यातः माईदुर्वारत्वादिमीतिनकेवले
तिनिषेधानन्तरं ज्ञासामर्थ्याच्चेतिभावः नच्छवशापान्नेरेषोनमत्वाभिप्रेत
इत्याहतमप्येवेति॰ लभ्यतिः एतेनहत्वघ्रादित्लोगेनश्रवशांनधात्वनुपाठेधनुव
नेमच्छ्रारशासामर्थ्येननेलोपधजेभ्ववेनेतिपक्षपिनक्षतित्तपाप्यकारात्तो
रुतनेनोरुत्वापत्तिरितिहंध्रुकमपास्तम॰ कतरंगानपीतिमापेनलोपाभ्यासः
धनादिभ्यात्मापत्तानेलोपाभावार्थनपातकाशञ्चारशासाफल्याच्च॰ ननुस

२०० 200

मुहापावयवयोः समकालं संज्ञापोनस्यतस्य वृयवत्वं इ र्घटमतन्त्वात्तां नरंग

त्वातिद्दिति॰ त्वयमोपश्मितत्वाहितसंधेः॰ त्रतस्य वपावऋकारेवाकूनतावदोका

रेऽूतिभाष्यं संगच्छते एतेनसमकालं संज्ञेतिद्द यवरदूसत्रस्यकैयटाश्यं तमदू

तिध्वनितं॰ एकाजोद्विर्वचनमापस्नुनात्रप्रवृत्तेः समुदायकार्यरागावयवा

नामननुग्रहात्॰ पदेसमुदायोपास्यसभावान्मापाविरूपतावोद्धसमुदाय

सत्वापऽच्चारोवाचिकत्कमाभिमकत्मैवशब्दस्यान्वेशास्यबलवत्त्वमि

ति॰ तन्नतष्याकाप्यभावेनमापोच्छदापत्तेः॰ द्वित्वस्यमेल एवतत्प्याऽसंभवेन रामः

मलोच्छदापत्तेश्च॰ सत्पिसतीति॰ नैकवर्णेतितिनिषेधान्नतत्संज्ञासामर्थ्याच्च २००

स्य विशेषणत्वादि विधिना संज्ञाया एकवाक्यतांगीकाराच्च ऽस्मन्मतेऽपि लु
गादिनैव निवृत्तिरस्तु तन्नैवं पूर्वं नियमस्य संनिहितत्वकल्पनायां पेक्षयान्नस्य पा
नियमस्य वाक्यव्यपानुरोधेनांगीकारादिति भावः पदादिकार्यमिति विघटस्मा
दौरेरयोः प्रहान्तत्वात्त्रवरवपरोनुनेतिविसर्गानुनासिकापत्तिरितिहंडीतन्नः
तत्र स्पृश्ववर्णापत्तिसंभवेन विसर्गादिपर्यन्तधावेनैवीजाभावात् । वक्ष्यमाणाग
नैकमः । तदध्वनापितुन्नैवदेशो ब्रह्मपतं चाहपवनीति सा । चापिपारिकसत्वान
पासतिकश्चिज्जत्वाबोधपत्तिः कावतछ्वर्णापत्तिः तत्र स्पृष्टप्रयत्नत्वेन पर्युदा
सेनासंत्रपात्लुगन्वानेरिति भावः । तदवपवेति । नैवं स्पृष्टप्रयत्नापत्तिः श्रागु ।

२०१ कृत्स्नाद्धितस्यहरणात्कृतनिषेधेनवारराणात्· व्यपदेशिवद्भावेनतस्यापितत्त्वाच्च·न
201 चैवमपकृष्यमाणेनतत्स्मारख्यानपरभाष्यविरोधः· तस्मात्सर्वस्वसहस्रत्वाशयक
त्वात्· तद्भावविवृतपौरेवंसार्थकोऽसत्येतदर्पणीकत्वंनपोत्क्रीस्यावस्मारख्याव्र
स्मारख्यानमनुचितं· कुसन्धच्छाब्दंविहायापाकुसन्धेधनाहीनत्वापापादनपरभा
ष्यासंगस्यापत्तेःसातिशयहरणात्केवलत्वत्रसन्धेधनाशेनत्वापापादनपरभाष्या
संगत्यापत्तेःसातिशयहरणात्केवलत्वत्रसपस्यापिसानेतिभावः· तस्मादितिकुसन्धे
श्रेत्करीस्याहोणाभावादिसर्वः· त्रयपदेभ्यः· तेभ्यएवेसर्वः· त्यागपात्रत्वापादनार्हो· रान:
साचभाष्यमतेनैवोक्तैव· धनादिकमकुसन्धामितिभावः· कुसन्तीति· पारस्कोक्तो। २०१

त्तिभावः पन्नाहीनिसत्त्वमुसन्नः नन्वतेनतहन्तकोरितिभावः-स्त्रतएवमु
रभ्रतपात्वनभिमाहावल्कानलोपापत्निमात्र्दोबाभाष्ये ऽभिहितोऽत्रसत्वेम
लेचेतृएवारुच्चावनामिमम्प्रेऽक्रंपद्मा ऽनेनभाष्येपिपधनंवनामित्येवपाठइति
स्नाचेतं-स्त्रतएवहृपवरहूसत्रभाष्येकवाक्यता-नन्वनत्लापादीनीसिक्तिस्वैत्रे
वलोपाक्योरितित्लापाभिप्रापाधकोरेऽजभ्रवसाहिपदार्थइतित्नेोधोतोक्तिसु
सिद्धांनाभिप्रायेतिनाविरोधइतिभावः-नचतनत्पसेतत्रापिसदवपवार्थेमुमति
संभवः-वनभरगासंभक्राविसत्नमाराद्दतन्माहाहीति-नेनडिस्यादिसंग्रहः-नत्र
चताहशाव्युसमसंभवः-नत्वदशपमाननुत्नम्पनत्रापाचातननव्याचमत्नंभाष्येचो

पत्नक्षराग्निमिति भावः तु नाऽरुचिर्वैधिनापरेकं न तत्पोक्काव पितनमातानुसारि शा
२०२ कटायनमेवव्युत्पन्निपक्षसंमतिर्नपाराणेनेद्दितिपपाश्रुते मलभाष्यं च स्फुटैवे
202 ति· स्वाकोऽभपत्रसंमतमर्थमाह ध्वनितमितिध माहादेववस्फबश्रवरोगाननुत्नापभा
पाह यताभाष्यकृतानवैवानुवदताकैयटेन च तत्रत्नकूश्रहसास्फबश्रवरांव्युमा।
नेतद्दोषाभावश्वेनिद्दपध्वनिनामिहर्थः हपवरट्सूत्रेऽत्रसूत्रेचेतिभावः श्रतग
वाहनस्मादिति· ऽक्रुदोषाभावादित्यर्थः सूत्रपाठेनत्नोपसपाकापभाहाहनत्नोपादी
ति· म्मादिनाजश्रस्वादिसंग्रहः· एतेनमलेपधनेवनमितिपाठेनधस्पत्रा[illegible]माज्जसंस्वन्न रामः
कृवकृमाचिनमितपासमः· तपाचनेत्नापः श्वसअतेतिभाष्यमपत्नक्षरां· तन्नतसैवे २०२

क्विस्त्वनं धनमिति पा०८।३।५७ इ० क्षाश्यापावेति वोध्यं ए० तेन वत्वलोपः श्री कृत्वक्तुस्
श्चितद्रूसयास्तं० तथा पा०८।३।१५ वा भावात् जश्त्व धोपदेशवैपर्थ्यतुल्नशंकां न्यस्य स
न्त्वादिति भावः। म० लं हृ बपि तु सुपक्रमते इ० दमिति नलोपा पा०८।२।७ नामसर्थ्यः
तेभ्योपि० स्वसुसन्नश्रातिपदिकावयवेभ्योपि। सुपूवचनेति। सर्वस्य पूसर्वैक
वचनांगीकारे रागासर्थ्यः तथा च श्रोत्रियवाहोयमिमिति भावः। तत्वैमेवाह पदिति इ
साहित्यगितंतेन। तद्रूपाति सर्वस्य पूसर्वैकवचनपोरुसत्तिरिसर्थ्यः इत्यस्य
लक्षरामोक्षगिकैकवचनसापिन्त्वसचकानामन्त्रेमत्रापन्नत्वपः स्वसत्वानुसतो
हेतुमाहहरुकेति। महासतेति। न्त्वमवर्थत्वबोधनेहितसाः फलं। पदिगमकासत्वे

एकत्वावर्णाभावेपितदुमतिःस्यात्तर्हिमहासंज्ञाकरणमनर्थकंस्यात्नतएवा
र्थनिपन्नाहित्रकारत्रयमपितेनैवनसर्वत्रत्ववेष्टाभावादितिभावः नं: सम्प्र
र्थः पाठक्रमादर्थक्रमइतिन्यायेनात्रग्रंथयोजनावोध्यात्रतएवगमकंवि
नातदन्तुमतेनैवः नैमित्तिकामिति रूढमपत्यसमर्थासर्वस्य सर्वैकवचना
नाचतेषामप्रक्रीसाद्वीरसात तथाचनदवपवेष्टतस्मामप्यसमानद्व्याद
तर्थत्वतस्मनातएवेतत्सूत्रशेषभाष्येकोडूस्योदोर्थकीतवत्वेनतत्वाद्भस्व
सैवापत्तिमनासिनिधापद्मस्यानंगसकेपत्तेसमितिद्वारणामात्रत्रपासः सग
छेतोतद्दविलापितमत्रप्रतिज्ञापकत्वंतनयुक्तंफलाभावादितिभावः मांगात

रमाहात एवेति। तदेवमुपवानामव्यावर्मत्वादेवेमर्थः एवं च पूर्वमाप्यमकहेत्वपु
क्तिः अतएव तत्र वर्णानां चेति पाठो नाप्यसमचशब्देनानर्थकपदसमूहो दशहाड
मानीमादिः समुच्चीयत इति केचिदपटोक्तिः संगृह्यते। एवं चवेन पूर्वदोषेऽरुाविवोधि
तेति न तद्विरोधोपीति भावः अभिहिनाषष्पाः कुंडमआजिनंपत्नलपिंडन्न वीत
कमेतत्कुमार्थः स्फेपलनसापता भ्रातिशीन इति मात्वं। विरर्थक इति। पदार्था
समन्वयस्पैव पाकप्रकारत्वेनात्र तदभावादिति भावः हि। यतः तत्सेत्रातइस र्थः स्रतीम
सऽच्येतत्तदेतिशब्दस्यैनासप्यावर्तस्य निरासः नचैवं मरव्यपदव्यर्थवर्णाद्यपिष्ट तत्रे
समांफिट्स्वरापत्ता तेषामपितत्वसंभवात्। नचैवमपिसतिशिष्टत्वात्समुदाप

२०४
204

स्वरसैव श्रवणाभिजितेनदेवप्रद्युतिवाच्यं· स्वलक्षणपासंख्यातिश्रंगमात्रनिरासफ
लकत्वपातद्यावत्तेकत्वसंभवादित्याशयात्ततदाहस्वरूपापितिद्वन्द्वमापपपाश्रुत
स्वत्वरीमासिद्धांतेष्टतत्त्वामर्ष्यात्मत्रहृपेत्रशस्वार्थवत्वलाभद्वाराश्रुतस्यपस्पंच
नावेसंशस्यचातिवृत्तिरेवाशाधारणांफलं· पद्यामुरेवऽभेभवंस्वरूपंज्ञाप्यामिकस
धारणाभिविषावत·पार्यन्तिकंपारमार्थिकंतुमद्गुक्रमेवेतिनविरोधइतिबोध्यं·न
नुपचतः कल्पामतासादाविवधनात्सवप्यवपवात्तदापत्तिः गमकाभावस्तुभपत्रत
त्वः एवंचडनाभ्रूत्वभाष्यमक्रमेवेततः सिंहावलोकनन्यायेनाहपचतइति· एते रामः
नास्यग्रेपस्यरूपइतिगमकाभावस्त्वग्रेस्थविचिविसेष्यस्मृतत्वात्तत्त्वाल्लेखपसमासप्रह २०४

रोत्साहितोऽग्रेऽसौचित्समभित्सपास्तंऽक्रमापेनतस्यैवाद्दाङ्घपस्थितेः भाव्यमि।
त्तिन्यवत्तिकत्वामस्मादौ संख्यालिंगाभावादस्माऽभावमाशंक्य क्रियापदधानमा
ख्यातं क्रियापाचैकानद्वित्वादिमतीति ऽ॰ तादेदानवगतेः क्लीबत्वं च स्वभावात्तद
तिसमाधायपवचनद्वसादौ द्विवचनाद्यभावमाशंक्य साधनापेक्षत्वेन समाधापक
त्वाभावेऽपितत्त एवतत्ताषत्तिमाशंक्यतिङा क्रत्वान्नेतिसमाधापततत एवतत्रैकव
चनाभावमाशंक्य न केवलेतिसमपात्ताहितिसमाधापद्विवचनादीनामपितत्रत
तएवाशंक्यैवं तर्हि एकवचनमत्सर्गतः कारव्येनतस्यद्विबहोरर्थयोर्द्विवचन
बहुवचनेऽपवादोमविष्यत इतितत्रोक्तं॰ स्यपभावः॰ पयाऽऽकाशस्वतोभेदा

२०५ भावेनद्वित्वाद्यभावेपिस्वर्गैकत्वसत्तामादायाकाशादित्रप्रयोगस्याप्यसवाद्व
205 रास्यतेइत्यादौभावप्रत्ययोद्विवचनाद्यदर्शनादेकवचनदर्शनाच्चशब्दशक्तिस्वा
भाव्यान्निर्द्दं·तात्वतोभेदानवभासेनतदभावेपिक्रियागतैकत्वसत्तामादायैकव
चनांतत्वमेवकल्प्यंतस्यप्रयोगःसाधनापेक्षत्वेनेमस्यसाधनगतसंख्यारोपापे
क्षत्वेनेत्यर्थइतिनचैवमपिद्याद्भ्योत्सर्गैकैकवचनेनैवसमयपालनात्।
द्विवचनाद्यनापत्तिःस्वभावादेकाविभक्तेर्गौण्यत्वंत्वत्राप्यनुल्लमितिप्रयत्नःकल्प्य
मित्याद्यप्युक्तमितिवाच्यं·द्वयोरेकस्यबहुषुनिर्जंत्रयाणामित्यादिनिर्देशेःप्राप्ति रा॰मः
पादिकार्यस्यत्रेवप्रवृत्तिनिमित्तभूतसंख्याबोधकवचनशब्देनचसंख्याप्रवृत्ति २०५

निमित्तकेषु न केवलेति समसमयस्यानुवादः कविभक्तेरेव पालनेऽपि लक्ष्यानुसारा
दुक्तभाष्यग्रामाराधाद मत्वौत्सर्गिकैकवचनेनैव तस्मात् लेनांगीकारेणादोषात् । अ
त एव पचतिकल्पमिति विहाय पचतः कल्पमित्युक्तं । एवं च भावे त्वगणे कत्वेनैव
कवचनं पचतद्रूपात्मोत्तरं नत्त्वायौ गौराशिपुरुष्या वेम रूपाणामस्त्रभाव्यात्तेः पचतोमव
तद्रूपादित्युक्तः आरोपितस्यान्यत्रारोपादर्शनात्तस्यारोपमानाभावाच्च । एवं च तत्र
गमकत्वशात्रयांगीकारे व्यक्तत्वभावान्न तदापत्तिः अतएव तद्धर्मसंगतमेवेति बो
धः । ननु समासनियमेन व्याख्यानात्तद्विग्रहे तस्याहृसमासेति । न चार्थवत्सदाभावेऽ
ग्रेऽननु समासमासत्वस्यानिरर्थकासमर्थसमासेऽपि सत्वेनानेन नद्येपोः समासयोरिव बा

कृपारोपितस्त्राभिरितिनेनबाहन्तिसंभवात्कर्पतस्ततद्विषपकत्वमितिवाच्यं-स्व
समर्थसमासेसमासार्थज्ञापकस्यावश्यकत्वेतेनैवतस्यान्यपिसिध्यानकत्वाद्वि
नसमत्वव्यापारइतिपारिशेष्यात्तत्रार्थवत्समासस्यैवग्रहणात्सजातीयापेक्षानिय
मस्यौचित्येनतद्विषयकत्वलाभादितिभावः॥ इतिति-तदर्थस्तुसिद्धांते॥ त्वितादि
नाभागुरूक्तएवव्याख्यानादिति-वहुलस्यसंस्कारानुरोधमूलकात्-पद्मास्येनेका
र्थसंभवेऽभिप्रकृतव्याख्यानेस्यैवप्रामाण्यमितित्वरासत्वभाष्यात्॥ गसामिडं-तमि
तिसत्वस्यार्थवत्त्वानुहन्तिसामर्थ्यवर्णानपरभाष्यमूलकमितिभावः-एवेनास
त्वार्थकत्वादिनिरासः-एतेननेनापिस्यादशपसंभवाद्यदादौसंज्ञानस्यादितितद

ग्रहणमिति न्यर्पवत्वेनैव सादृश्यं नाम धर्मैर्गोमत्वमानाभाव इतिच यत्तु यत्वाद्
रिमादि नाह रहस्यानु पापि प्रकाशे मन्त्रपमंशेनानन्याचे वहं वक्तव्यमिमादि हृषरो
तेहेतद स्वरसप्रहत्वेनेन च ज्ञापते केन धर्मेण सादृश्यमिति हरदत्तादिग्रन्थेना
सत्वाधकत्वरूपेण सादृश्यं स्यादिति तात्पर्यं केन तैरेव निराकृतमित्यनादेय
मिति च एवं चोत्तरार्धत्वामित्याक्षिप्य कस्यचिद् प्रकेति च खंडनकटु क्रमपाते ।
सर्वानुवादस्तत्वेनांशेनानुवादाभावाच्च । हरदत्तेन तत्प्राक्तावेण प्रकाशकृता
ऽप्यैतदनुक्तत्वाच्चेति दिक् । एतेन । उक्तमित्यनेन । न्यक्रमपात दाधिकं समम्मेव
हार्थ्यापत्ति । द्विवेद्व स्वहेत्वेम वक्ता इति न्यायपात । तेन पौनरुक्त्यं नेति भाव । न्यवर्तते । न्यत्र

२०७ 207 वर्ण्यतेऽन्यथापर्यवतः अपवसहगदीनापर्यवतः महगगानुस्त्तीति पाठः कैयटप्रलकेत
व्यापृतं भातः इदं श्रोतिएकार्थीभावेनेत्यादि महलोकसमर्थः न प्राप्तमभिमतं त्वनुसामर्थ्य
वर्णनं भाष्याद्युक्तमसंगतं स्यादिति भावः वस्तुतोऽस्मादेव भाष्यात् कैयटग्रन्थोऽपास्तः
दूपेतत्पार्थलताभहत्क्षमनत्र स्फुटमिति नार्थं भवादिशब्दार्थसाधक इति सूत्रशेषः
सिद्धिरिति तत्प्राचनाट्ठहित्वाभवस्यात्तन्मतेपीति भावः धातुत्वाभ्यमापाहक्रिये
ति नन्वत्र वैयसेवतदाश्रकत्तिश्रसपाभपरामर्शासंभवेनामतत्सदानर्थकं न
चसत्रं हूपो बोधनापादिरूपाद्वानेहृदेन रूपासिद्धिरिति वाच्यं एकरोपसजागरूक राम:
त्वात् नैवमप्याणमिकवीक्षादित्वेनतस्माधुविभक्तेतस्येव हित्वापमापर्दवपेहेत २०७

कुर्वराणा पन्ते॥ अकर्मव्यतिहारे णासमासवद्भावाभावेपि तस्याहतस्येति । वीप्साया
मितिशेषः ॥ षष्ठीतिस्त्रर्थविभागशब्दस्यार्थशब्दस्येति वाशेषः ॥ अत्र पक्षे एकहे
शान्वयापत्तेर्गौरवाहाहसमस्त इति । वीप्साद्वित्वेऽकुलं । तथाच समासत्वात्तेन
विभक्तिलुका रूपासिद्धिरिति भावः ॥ इहं । तत्र द्वधाविभाग इति पदं । एवं साधुत्वे
ऽप्येभकमाहैतेनेति । उक्तप्रकारेणान्यर्थः ॥ एतेनैतद्धाभ्याक्षिप्तामारापादकर्म
व्यतिहारेपि बहुलग्रहणात्क्वचित्समासवद्भावांगीकारादस्यामेति साधितिके
पटाप्तमस्तइति स्यचेतं । अनुपसंपन्नरोगाइति समस्तपसमास एव तत्त्वात्तस्यैक
त्वस्यावीविप्सितत्वाद्वसमासस्यैवाभावात्तस्याहस्त एवं तत्त्वमिति । अपिनापद

२०८
208

त्वं॰ द्विष्ठ्येपोगेति॰ कस्कादिषु केतात कुतशब्दपाठे न कृतत्वा ष्टमिकद्वित्वात्तमा
सनिपयेनोमपमतेऽग्नातिपद्दिकत्वापन्नाद्वितोनासित्तिज्ञापनेनपौनः पुन्यं पौनः
पुनिकइत्याहावदोषेरगाष्टमिकेतसस्यापद्धृष्टत्वादितिभावः पाष्ठाद्दल
परतपादश्चेतेपाजनं ततचास्वंतत्वेनाद्दरस्वारस्यानतुगुणमितिवोध्यं॰ वस्तु
तस्तिनस्यानेद्विर्वचनत्वमेवज्ञापपितुमुचितमित्याहस्यानेति॰ स्वतएवतस्मा
पमानत्वेनास्यापमेपत्वेननिर्देशः सचतस्यानदीपत्वमस्थानीपत्वं ध्वनयति॰ प
घपिस्यानिवत्वेनात्रपक्षेनत्वं सत्वंभं॰ तथापित्वहंगीकृतडौवानिर्वाहडातसूचाप
ठेतहनलेमवः एतदितिसोतमपधातनापेवापः पदाद्वधेतम्भेमपोजः तेनस्थानिव रामः

२०८

त्वसमुच्चः नन्वेवमपितत्पक्षेएवेदंसंभवतिनात्रपक्षे·स्थानिवत्त्वेनसमुदितस्यस
वेनत्वाहिनासमासेपिवसादाविवसंमोहात·एवंचत्लुगपिनस्यात·न्वत्रएवबाध्यत
दंगीकारः·क्वाटटिस्मादेरालोपाधनापत्तेरितिचेन्नतत्रऽकृतज्ञापकेनसर्वस्मात
भेनचस्थानेद्विर्वचनेत्वएवानिर्णीतेहिराह्वतस्थानिसदृशशब्दरूपमादेशहतर्पके
द्विरितिवाच्येद्वइतिद्विर्वचनवत्त्वेनानस्तमितावयवभेदपास्यतत्पदसमूहात्मका
देशस्यविधानेनत्रोतकमपिस्थवंतत्त्वाहेरंगीकारेशगाद्दोषात·न्वतएवाग्रेऽग्रेवक्षा
न्हक्षानन्नपचन्नपचान्निसाहोपूर्वरूपशाल्वानिषधङ·मुडादिसद्विरश्नीतामश्नीतेला
दावपररूपत्वंचसिद्धं·एतेनैकैकामित्यादेबहुव्रीहिवद्भावेपितद्वपपवपेःस्यपत्वो।

२०८ 209 मानाभावात्स्वबलेनगनापनिरित्यपास्तं॰ एवंप्रकारेणाघाशेनिर्वाहेपिपश्चादिश्चैपो
गत्वंतथा ग्राकूत्रतिपादितंतत्थाचप्रसेकमपिस्वंतत्वादिसमस्तस्यापितदुध्वनप
न्नाहाघोमति॰ अत्रचतावत्स्वप्रतिज्ञैवोपीततःपरौसैवचप्रकृतिराघः॰ आदिमहतां
चस्ततेसमस्तापपदत्वमेतेनैसेकाचयतिसूत्रस्पभाष्यमाने॰ ततश्चाप्यभेदेनपरः॰ प
रस्मात्स्मपदंवस्मादपिभवतीतिसमस्तस्यतत्वंस्वलभं॰ तस्यभेदातहित्वासाकूत्रचे
तेलेपिलक्ष्यलक्षणेतिमापाविषयइतिभावः॰ सथाद्धैप्रसपत्वेति॰ तथाचाविशेषाजि
णामापांतद्विधिनाविशेषस्वस्वज्ञानस्यापिसंभवइतिभावः॰ सर्वाश्चेपरीतिरुभयपा। रा॰न॰
विषद्वित्वप्रकरोणाश्चाकरेसर्वेपदार्थमात्रधात्वेपेतिअत्रमपातदानर्थकंसमस्तमेवः॰ स २०८

वमेवेति कल्पितएवेसर्पः तत्वं चात्मबोधकं पंचकोशादिकल्पितत्ववत् । एते
नचकतिव्रलपविभागाहीकालनिकत्वेशशाविषाणाकल्पतयानितस्फोटात्मक
ज्ञानासंभवइत्सपास्तं । रेखागवयन्यायेन ज्ञापकत्वसंभवाच्च । स्फोटएवेतीति । स्फु
ट्सव्योऽस्मादितिस्फोटः वाचकः न्वाकाशहत्तिर्ल्दपदेशोऽभिव्यक्तः कर्णापिधा
नेस्फस्मतरवाधभिघातेनोपांशुशब्दश्रवणेगच स्वमात्रश्राव्यः श्रवणावापरपर्यापनादा
शब्दान्तरोत्पन्नकतनहणापितिविंबवृत्ताम्यमवामवस्य्पः शब्दइतिपावत् । पद
पिवर्णास्फोटादपभ्रंशे पक्षान्वाकरेऽन्नतमपाप्यमेषामवालवत्वध्वननापा
हपदेति । अनसापितत्वादाहवाकेति । अतएववाक्यादपोहमपहामन्वाख्यापं

२१०
210

नेष्टमिति तन्न तत्र भाष्यं संगच्छते । नन्वेवमेषां कुतो वाचकत्वमनत इत्याह लोकानामपि नि
युक्तित्सूनां बालानामभिसर्पः एवमप्यत्रापि तत्रैव वाचकस्फोट एव शक्तिरित्याह कश्चि
रो मशाब्दव्यवहारस्य प्रवर्तते नैव जायमानत्वादिति भावः तदाह शक्तीति । यत
एवेस्य सार्वस्य शब्दार्थमाह लोके इति । न त्वात्मन इव तत्त्वमिति भावः नन्वेवं शा
स्त्रानर्थक्यं तेन तत्प्रतिपादनादत इत्याह शास्त्र इति । शास्त्राणामपि तेनैतस्यैवः पद
स्येति तद्द्वारा वाचकस्य चेत्यपि बोध्यं एवमप्यत्रापि तत्तदर्थबोधे इति त्रागतत्त्वरूपं भावः श्र
तिवाक्यं सकेतग्रहस्थाने सादृश्य भवान्तरव्याख्यानस्य लघुपापनाशकत्वाद्व
केपदानि कल्पनपाश्चविभज्य तत्र प्रकृत्यादिभागानुत्तयेव प्रविभज्य शास्त्रकाल्प

राम:
२१०

तान्वयव्यतिरेककल्पिततत्तद्रूपविभागः शास्त्रमात्रव्यवहारोपयोगीति तत्तद्रूप
पवत्तत्तद्रूपबोधनेन समस्तस्य तद्रूपसमवेबोधनेन तात्पर्यं एवं च शास्त्रेणाबोद्धृ एव स
रेखागवयन्यायेनान्वाख्यापनेन तज्ज्ञानमेव च धर्मजनकमिति निबोधनेन छको
ऽपि बोद्धृ एव बोद्धृभवतीति शशशृंगादौ न दोष इति अन्वयार्थ्रूपबोधनशब्दरूपः संगत
र्पं चाहुरभवंतीति तथा च तादृशानां तेषां भवपापाऽऽपत्त्यालन्नावेच न स्थाना पन्नाः भि
प्यामृताद्वतिपावनद्रूपः तत्कालितमाहुर्नालिति व्यारोपिते कालिते तत्तद्रूपवे
तत्तद्रूपवाच्यं चेत्तिपावनं नलं समस्तं पदसमापितत्वाहाललीति तेनवाक्यता
द्रूपसंग्रहः ननु मतेलद्रू ओहिल्वद्रूवाऽऽद्रू पश्वमवान्वोयास्ति ऽतननाधः तस्माजाहि

२११ 211 तपात्तदग्नोर्भेदः नासः एवं संदर्भविरोधापत्तेः उद्भवस्त्वाच्च एतेनाधागी एव ग्राति एवं स्वा
तिः एतेनास्य द्रवित्तिमानो प्रकृष्टाद्यानन्तरोध्येनेति ध्वनितं नचातत एवाङ्गाद्युपश्यति पावः
तमात्र स्वाप्नं पवित्रे न्यायाधाष्ठ कल्पे न मानाभावात् एतेनवानिकमतेन्त्राच्छः भावान्न
व्याक्रमितस्यपात्तं तस्याप्नपपसा वान्तिकमतपर्यन्त धावने वीजाभावादिति चेन्न व
स्यमाराशीतोपपत्तेन्नराधक्षांगीकारात् तत्र ध्वनपन्नात्वादीति विशेषाविहितत्वादस्य
दोगाङ्गोद्देशः दत्तेप्याद्देशद्वारैवसंबंधसंधाचत्वेनात्रापितत्पासंभवद्वत्तिभावः
स्वत्वादिनातस्यलङ्रूपसंग्रहः तत्र चमल्लोकादिना ऽऽट्टनामिरितिसाक्षात्संबंधा
पिसबचद्वतिभावः स्वत्वापयवत्वाभावादाहारोपिते निर्गोतमाधवमापाद्य साक्ष राम: २११

ति॰ आदिना सत्त्वकल्प्यत एव वस्यति मलकृत भस्म पद्रती मादि॰ तथा चोत्तर
मलानुरोधाद्वेष्यान्तरं मुनीनां ग्रामारापथै व मेवाकं॰ एतेन सत्त्वकल्पादिरनिवकु
मुचितमितरयाराम॰ ननु वत्मा हारादि केभावेन पासश मित्युक्ता नेथत्यादि त्वं
ग्रहः शंकानुस्यातिरेवातन्त्राहतादिगति॰ तथा च तन्त्रानुक्ता शंकोऽगस्यति पुके
वेति भाव॰ औत्सर्गिकत्वदर्शनेऽगमकाधीनतया त्वगमकांतराभावादौत्सर्गिके
ति॰ पंचमर्यैति॰ पानादिति पंचमर्यैतर्थः॰ तथा च मर्थ एव सः॰ ननु हेतुसमवा
पकइति भावः॰ अनेन कंपचिदिति पदेन॰ तज्ज्ञापनेधाप्यसंमत दृष्टांतरफला
भावादिति भावः॰ मायसत्वमानमादेहकोचीति॰ उक्तार्थतांश्चवज्ञावाघर्षतांऽन्नार्थ

त्वेनतत्रैवकार्यमिहकरणंव्यर्थमतस्तस्मापिकिंचित्फलंवाच्यंतत्रकिंतत्पोइत्तीसम
तार्थःणावक्तापितद्दासिद्धराहनलभतेतिन्नित्यत्वात्तैवकालिकेत्तमर्थःतथाच
पाक्षिकीप्रशान्तरस्मेव-स्तत्एवेद्रदस्वादिसनन्नत्रपुरइतिभाष्यत्रेपगःतदर्थःतस्य
त्तितार्थःद्रस्यमतितत्सतज्ज्ञापकत्वसंभवेमति-लघुनेतिएकेनाभेपापकात्पत्व
त्वे-तत्रैत्वकएवोपकारइतिभावःननुधात्वानिषेधेऽद्दनिसादाबाधकडारीपाम
त्वेनसंज्ञाद्वयसमावेशापरत्वात्स्यपस्मात्-लडाद्दपस्तुशेपनापतद्दत्याहेसफलाः
भवाद्दयइतिधातुसंज्ञापिप्रियापाविसाहाविपडापुसमासफलाऽतस्माहस्वबुम
त्तिरिति-निरवकाशत्वेपतिसर्वपेमादिःतथाचतपार्श्वतेषांप्रवृत्तिरितिभावः

नहाहापवार्हैरिति॰वाधकैरित्सर्थः॰तिवाहिभिरिति॰तिपःस्वादिःस्यानील
टूसन्वादिपर्वातैरित्सर्थः॰लङादिभिरितियावत॰वाधात॰श्राकुञातनात॰च
तुपेननेत्रिस्यापविषयःतद्गापितयोग्यचारिताप्र्याद्दितिभावः॰न्मोत्सगिके
कवचनाबभावकल्पाग्वततत्रमपांतपपुद्दाभेननेलोपवारराणसपपाद्देश
पिसंभवेनकार्यकालपक्षेटूतिबंधेमते॰बाधकाभावात॰स्तनएवाश्रसपद्दस
नपर्गुणसप्रतिषेधावाशंकाभेसमनलोपश्रमसपतक्रोणनानिषेधः॰श्रोश्रोत
राजातेसति॰नङीतित्रापकान्नेहाबद्यातिचसाधारणाभ्याकः॰संगच्छतेट
माकापकजगन्नाथ्योक्तिंरवंवड्पतिनवपपाद्देशपीतिनैवंवतस्यानिरवकाश

२१३ 213 तापत्तिः स्वरूपमारोपितस्य पश्चात्सावकाशत्वात् इति भावः आवेनवेति तमश्रा
न्तिकाले इति भावः अनुपहतैरिति तदानीमिति भावः ततश्चानन्तरं कापि सा च मूल
रीमानेतिशेषः मूले सोऽप्येवं पप्रयाश्रुतभाष्यासोऽप्येवं च व्यक्तापि तु श्वादौ कैपटादिरी
त्या व्याहृतके ते ति सिद्धान्तरीमा व्याहृतासत्त्वाद्वेति द्वितीयपदे हन्तु निराचष्टे भविष्यतीति
भावपदेन तदानीन्तनस्याविरोधनिरासः इदमेव तत्समस्तस्वरूपं तथा च तत्प्रसेकेऽतदा
फलत्वेऽपि संज्ञाजातानामपगताचेति नलोपाभावापाधान्तरितस्य तस्य फलत्वेऽपि पक्षा
न्तरराशेः कास्माधारवसरएवेति तस्यानिरासापत्तौ द्वेषविशेषणमिति मूले पुंक्क राम:
न्यतः एव रागोत्पन्नतीकेऽत्रापप्तरंग त्वास्मागे वप्रहन्तासंज्ञाबाहिरंगेणानिषेधेन २१३

न शक्यते ह्रीकर्तुमिति परिहारोऽस्तीति केयः संगच्छते· एवं च मलरीसा
भाष्ये योजनीयमेतेन एतेन कार्यकालेद्दीतिन डीतिज्ञापनाविषयं· तत्रैव तस्म
वैयर्थ्यात· यथा हि शात्वाकूव्यक्ष्यन्तसंज्ञायैव निषेधसाफल्येन ज्ञापकत्वानुप
त्तेरितित्र अस्कंतत्रापि मंत्रापाऽन्त्रवत्रैकत्वेन यसह्यैयपि ज्ञापकत्वसाम्ये
रिति जगन्नाथ्याकूयपाकामितभावः वस्तुतो यथाश्रुतभाष्यसौ एवं कैयटासौ
एवं च धक्षपिंतमलंवड यातियेयो हेशमारिपर्युहोमहीति भाष्यवाहेधान्नमसा
हि पर्युदासेहल्सवर्णः । एतेन मलस्यपर्युदासपरं निषेधपरमप्रिसेमतण्यापुपत्रे
निष्प्रमाणोन्निमोयेननमप्यप्रागप्रहसमानहि शेषरावैयर्थ्यमिति मलमपास्तं

२१४ मेनेतिजगन्नाथोक्रमपासंके मूलेशेषिलातताभाष्यंनुपसअग्नतिषधेग्रहत
२१५ मितिननाहिराधरहतिभावः। मनोतिग्रहनुराजेमादीत पंः शंकासमाधाने
नषकार्यकालेइतिग्रसपलक्रेशाणितिचुसर्पः अत्रविषयेनिर्देलेननस्मारे
अनेनकैपटोपितपातिस्तुचिर्तीलक्ष्मासिद्धिर्हिठेलापपत्तफेअत्राहनहीतिहप
तेः लक्ष्मानुसाराद्वयस्थितेपार्षपोदेशकार्यकालपक्षेपारिसर्पः शंकापणितिरा
पेताहिः अपिः कांकांतछंकापवचितांकिमतनदापाहनमनचिनामितिवाच्यं
ठन्नुसतरामनचितमितिसर्पः अनएवपर्युदासपक्षेननमरोषः शंकितेभाष्ये। ए रामः
वंचपपाक्रतभाष्यमोपवंग्रधातुरिसमाफलंमचेतिनन्तकेपटोचिंसाववो २१४

भावः ननु कथं भाष्ये सोऽस्त्वमिति चेन्न शत्रु·पक्षहेतुपेन लोपो न स्यादिति निश
कानवपधोऽहशोकैपटरीसातन्नसिद्धिः लगादिष्वेवानिषेधेनापिज्ञानानिष्टनि
षित्तदाशपात· भकवं न मित्तसन्तु लगादावविवाञ्चापि मार्ग· किंचान्तश्शाब्दे
नहगाश्रयणामेवः स्मम्याति पमादिशास्त्रानर्थक्यापत्तेः ततः सिद्धान्तीत्या
पकमाहनङीति पाठ्य जानिघ्या मारोति मापेन तदभावादिभक्तिसंपत्ता जाता
पानष्टत्वाद्यमसत्वात हेद्विनिषेधाम्भ्रतिमापेनानिरस्तत्वाच्च ततएवानिषेधेन
पुनरधातोरन्य पक्षहेतुपतन्न लोपाप्राप्यामां सवृद्धिग्रहणां ज्ञापकमिति तदाशयः एवं
चनाम तरपक्षेणात्रतासिद्धिरिति नदभावाविरोधः एतेन नञ्छापरीसामन्ते के

२१५
215

पटपोरसांगसेपिपक्षांतरेसंवृद्धिपद्सार्पवोनततत्त्रापकपरमाब्यासंगतिर
गह्वैवेसरुचिस्त्वनापकाभ्याटसपास्तंनन्वेवमलनमपिभाभ्यरीसास्पोनं
सपाधेःसाधारणेपनशकापाकार्पकालटस्पलस्राणपयोद्दशसापित्राधा
माच्नङ्ग्लेखःनणाचवामेनाक्षगातिचन्नान्नैंद्दशःपर्पुस्तसशब्दानिषधपरः
स्मतस्पवतद्वाबाविरोधोपिनसकैंपटस्तुविसएवातन्माहकाभ्यादिति-तपा
चारुचिरेवेपततत्त्वंङनदतिभावःकेचित्तज्ञापकेनपहिजातानिशत्तिरेवान्यारम्भ
पतेलगादिनाऽनुसतिरिवम्भवपवनोपशास्तैराणततन्नदवपवशान्यसैवनन्न रामः
हिषपेवन्नमपत्वादिबोधनेरस्वयेते-नदामत्तलभाबकैंपटापक्काश्वस्राग्रुकारी २१५

साविनाज्ञापकंतल्लक्ष्यासिद्धेः अन्यतस्तज्ज्ञानाविरोधोपिनेतरकृचिसूचकः काश्चि
द्दिसाद्धेः वस्तुतस्तुपर्यवसानशब्दाप्रयोगात्ततः नत्रपक्षेपिकार्यकालेविरोधाज्ञाप
केनेष्टसिद्धिरितितदावश्यकं नचस्वाश्रयाश्रयापानत्वात्सिद्धेः अन्यतिदि
मानधर्मविरुद्धस्वाश्रयकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वात् अतएवंन
दुल्लानिसाहनेश्वातिपादकत्वमितिननन्वेपस्तन्नेतिसमष्टमसिद्धवनस्तत्त्वभा
षकैपटपोरितेनाधानुरिसादिसाहिसंनेमत्लपनषेतंचत्रमजप्रानिषधेनोक्त
पधुरामेयज्ञापकत्वापेगादितिरत्नाकरोक्तमपास्तमितिशकाशयः ज्ञापकेनप
थोद्देशएवागीक्रियतेइतिसिद्धान्ताशयः एवंचमत्नकन्ताऽत्रेशकासमाविभा

भाव प्रकाशस्य दं खंडितं नं० ५९
३४५०

२१६
216
पर्युदासपक्षोद्देशेन तल्लक्ष्मसिद्धिरेव वह्नौ किं पत इति ननननः प्राकृत्यनन्तरेगा
लक्ष्मसिद्धिर्निर्गापः स्वतएव ननतद्भावविरोधरूसेवमहत्विसत्वकः स्वेड्नेक
भ्रिवछवरूतिवाधंतत्त्वापि कृत्तद्धितांतावेपी सर्पः स्वद्वातेसमासांशेनफलमिति
समप्रमैत्रेवोधातेसचानिषेधः पर्युदासेवातपाचकृत्तद्धितेसमसप्रातिपसवत्वम
नहुपस्मितकृत्तद्धिन्मत्प्रपत्रसपहेतकनंहतत्वप्रपकैतत्सत्वप्राप्तानिषेधवाध
केलप्रमप्रसपांतत्वप्रपकृतनिषेधेनासापिबाधः नत्संबधसामर्थ्यात्स्वसपा
नहानर्थकेसमप्रमेवनिभावः पन्तुपवापिक्वसतिपसेकहंनलादत्रात्वेनभाव रामः
नलोपाभावापनडन्तसमासार्थकेननात्रापकनपाऽधानुगहर्गाकार्पकालेबर्पे २१६